

45,— Ft

TÖBBVÁLTOZÓS FÜGGVÉNYEK ANALÍZISE

PÉLDATÁR

$$u = \sqrt{\frac{1}{2} \left(\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} \right)}$$

Handwritten notes in blue ink on a grid background, including the equation above and some other mathematical expressions and arrows.

FEKETE ZOLTÁN — ZALAY MIKLÓS

TÖBBVÁLTOZÓS FÜGGVÉNYEK ANALÍZISE

PÉLDATÁR

FEKETE ZOLTÁN—ZALAY MIKLÓS

TÖBBVÁLTOZÓS FÜGGVÉNYEK ANALÍZISE

PÉLDATÁR

MŰSZAKI KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 1985

Lektorálta :

URBÁN JÁNOS

okl. matematikus

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
I. KOORDINÁTA-RENDSZEREK	9
II. KÉTVÁLTOZÓS FÜGGVÉNYEK	13
1. A kétváltozós függvények értelmezési tartománya	13
2. A kétváltozós függvények szemléltetése	21
3. A kétváltozós függvények határértéke, folytonossága	31
III. A KÉTVÁLTOZÓS FÜGGVÉNYEK DERIVÁLÁSA	40
1. Parciális deriváltak	40
2. Teljes differenciál. Hibaszámítás	55
3. A többváltozós összetett függvények deriválása	74
4. Implicit függvények és deriválásuk	90
5. A kétváltozós függvények Taylor-sora	105
6. A kétváltozós függvények szélsőértéke, feltételes szélsőérték	112
IV. VEKTORVÁLTOZÓS FÜGGVÉNYEK ÉS DERIVÁLÁSUK	132
1. Egyparaméteres vektor-skalár függvény. Térgörbék	132
2. Kétparaméteres vektor-skalár függvény. Felületek	150
3. Skalár-vektor függvények	168
4. Vektor-vektor függvények	182
V. KETTŐS INTEGRÁL	198
1. Kettős integrál négyszögtartomány esetén	198
2. Kettős integrál normáltartomány esetén	213
3. A kettős integrál transzformációja	231
4. A kettős integrál alkalmazásai	247
VI. HÁRMAS INTEGRÁL	266
1. Hármass integrál tégl-, ill. normáltartomány esetén	266
2. A hármass integrál transzformációja	278
3. A hármass integrál alkalmazásai	290

© Fekete Zoltán, Zalay Miklós, Budapest, 1985

ETO: 517.2

517.3

517.55

ISBN 963 10 5692 9

Felelős szerkesztő: Tóth Ildikó matematika—fizika tanár

VII. VONAL- ÉS FELÜLETI INTEGRÁL	305
1. Vonalintegrál	305
2. Felületi integrál	321
VIII. INTEGRÁLTÉTELEK	335
1. Gauss—Osztrogradszkij-tétel	335
2. Stokes-tétel	345

ELŐSZÓ

Könyvünkkel a többváltozós függvények és a vektoranalízis témakörével ismerkedő Olvasók számára kívántunk segítséget nyújtani. Olvasóinkról feltételezzük az egyváltozós függvények analízisének és a vektoralgebrának bizonyos szintű ismeretét.

Könyvünk felépítése a Bolyai-sorozat első kiadott könyveinek felépítését követi. A rövid elméleti bevezetők során csak arra törekedtünk, hogy a lényegesebb fogalmakat definiáljuk, a fontosabb tételeket (bizonyítás nélkül) kimondjuk. A feladatok során igyekeztünk e tételek szükséges és elégséges feltételeit megvilágítani. Sok olyan feladatot is talál Olvasónk, amelyek a gyakorlati felhasználás lehetőségeire utalnak — a fizikai látásmód igényével —, bár e területen sem törekedhattünk teljességre.

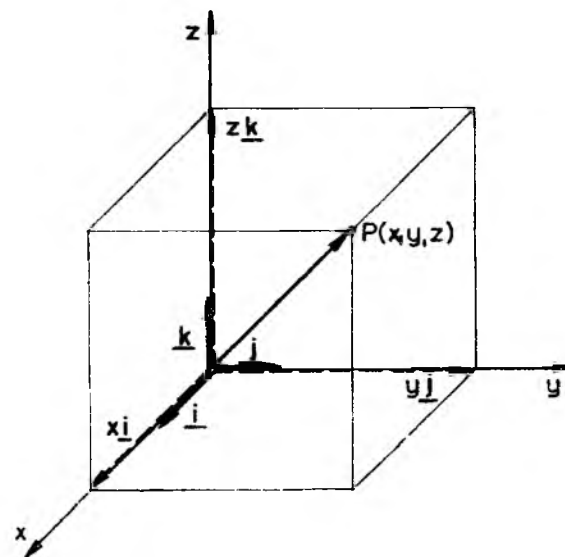
Reméljük, hogy könyvünk elérte célját, sikerült az Olvasóban a témakör mélyebb megismerése utáni vágyat felébreszteni és az alkalmazáshoz szükséges alapvető ismereteket megadni.

Végül köszönjük a lektornak rendkívül nagy segítséget jelentő, minden részletre kiterjedő munkáját.

A szerzők

I. KOORDINÁTA-RENDSZEREK

A feladatok megoldása során leggyakrabban a térbeli Descartes-féle derékszögű koordináta-rendszert fogjuk alkalmazni, amelynek egymásra merőleges tengelyei jobbrendszert alkotnak (1. ábra).

1. ábra

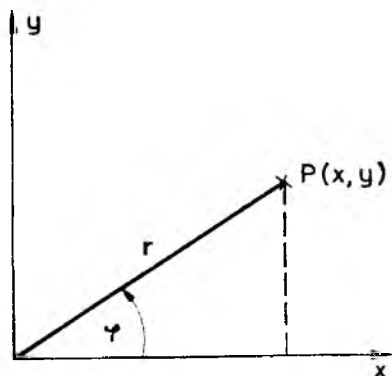
Egy tetszőleges P pont helyzete egyértelműen jellemezhető egy valós számokból álló rendezett számhármassal. Ha felvesszük a tengelyek irányába mutató i , j , k egységvektorokat, akkor a P pont $\vec{OP}$ -helyvektora a következőképpen írható fel:

$$\vec{OP} = xi + yj + zk.$$

Természetesen e koordináta-rendszer mellett a feladat jellegének megfelelően más koordinátákat is alkalmazunk.

Bizonyos esetekben (pl. kétváltozós függvények határértékének meghatározásánál, síkbeli tartományok megadásánál stb.) célszerű a síkbeli *polárkoordináták* alkalmazása. A sík pontjait ekkor az origótól való távolsággal és az x tengely pozitív irányával bezárt szöggel jellemezzük (2. ábra).

2. ábra

Ha a φ -re a $\varphi \in \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{3\pi}{2}\right]$ megszorítást tesszük, akkor a transzformáció, az origó kivételével, kölcsönösen egyértelmű.

A 2. ábráról leolvashatjuk, hogy

$$x = r \cos \varphi$$

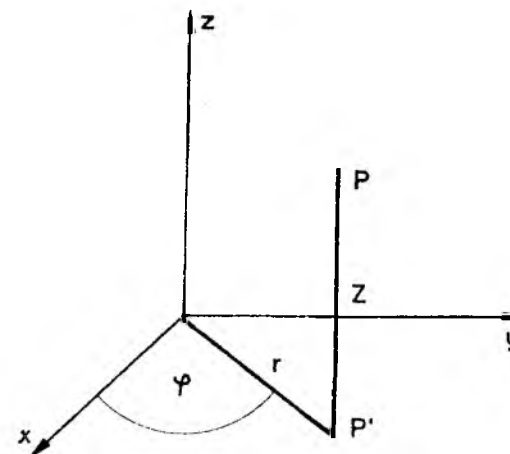
$$y = r \sin \varphi,$$

az inverz transzformáció pedig

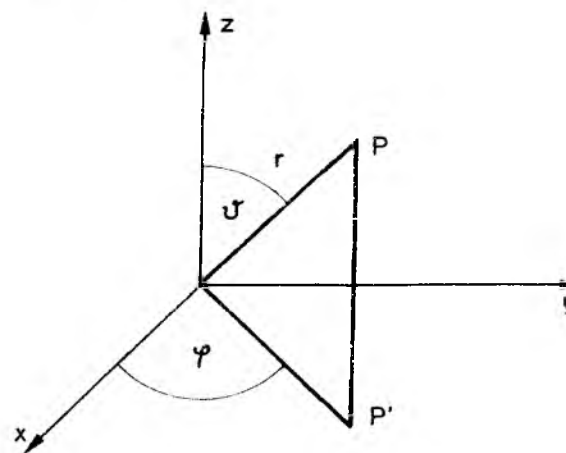
$$r = \sqrt{x^2 + y^2}$$

$$\varphi = \begin{cases} \arctg \frac{y}{x}, & \text{ha } x > 0 \\ \arctg \frac{y}{x} + \pi, & \text{ha } x < 0 \\ \frac{\pi}{2}, & \text{ha } x = 0 \text{ és } y > 0 \\ -\frac{\pi}{2}, & \text{ha } x = 0 \text{ és } y < 0. \end{cases}$$

Az origó esetén φ nem egyértelmű.

3. ábra

4. ábra

A tér pontjait *hengerkoordinátákkal* is jellemezhetjük, és ekkor a pont helyzete a pont xy síkra való vetületének polárkoordinátáival és a pont xy síktól való távolságával adható meg (3. ábra). A z tengely pontjaiban φ nem egyértelmű.

Használni fogjuk a *gömbi koordinátákat* (térbeli polárkoordinátákat) is:

Egy tetszőleges P pont helyzetét az $\vec{OP}$ vektor abszolút értékével, e vektornak a z tengely pozitív irányával bezárt szögével, valamint az $\vec{OP'}$ (ahol P' a P pont xy síkra vett merőleges vetülete) és az x tengely pozitív irányával bezárt szögével jellemezzük (4. ábra). (φ, ϑ jelentése a földgömbön szokásos hosszúsági, ill. szélességi körhöz hasonló, ha az északi sarkot tekintjük a 0. szélességi körnek.)

A 4. ábráról láthatóan :

$$\begin{aligned}x &= r \cos \varphi \sin \vartheta, \\y &= r \sin \varphi \sin \vartheta, \\z &= r \cos \vartheta.\end{aligned}$$

(A hengerkoordinátákhoz hasonlóan a z tengely pontjaiban φ nem egyértelmű.)

Esetenként (pl. felületek tárgyalásánál) az előzőektől eltérő koordinátákat is bevezetünk.

II. KÉTVALTOZÓS FÜGGVÉNYEK

1. A kétváltozós függvények értelmezési tartománya

A többváltozós függvények témakörében elsőként a kétváltozós valós függvényekkel foglalkozunk. Mint a bevezetőben is említettük, sem itt, sem más fejezetekben nem törekedhetünk az elméleti alapok részletes tárgyalására, csak a leglényegesebb fogalmakat emeltük ki.

Definícióink n -változós esetre is könnyen általánosíthatók. Elsőként $R \times R = R^2$ részhalmazainak néhány tulajdonságát definiáljuk, amelyek e fejezetben, ill. a későbbiekben szükségesek lesznek.

Egy $P_0 \in R^2$ pont r sugarú ($r > 0$) környezetét azok a P pontok alkotják, amelyekre

$$|\vec{P_0P}| < r,$$

tehát :

$$K_{P_0,r} = \{P \in R^2 \mid |\vec{P_0P}| < r\}.$$

A P_0 pont egy $D \subset R^2$ halmaz *torlódási pontja*, ha minden környezetében végtelen sok D -hez tartozó pont van.

A P_0 pont egy $D \subset R^2$ halmaz *határpontja*, ha P_0 minden környezetében van D -hez és $R^2 \setminus D$ -hez tartozó pont is. A határpontok halmaza D *határát* alkotja. Ha D minden határpontját tartalmazza, *zárt halmazról*, ha egyet sem, *nyílt halmazról* beszélünk. (Mindkét tulajdonság igen speciális ; a halmazok nagy része se nem nyílt, se nem zárt !)

A D halmaz *korlátos*, ha létezik az origónak olyan véges r sugarú környezete, hogy

$$D \subset K_{0,r} \subset R^2.$$

A korlátos, zárt halmazt *kompakt halmaznak* nevezzük.)

Az f függvény *kétváltozós valós függvény*, ha értelmezési tartománya a valós számsíknak, tehát R^2 -nek részhalmaza, kép-

halmaza pedig R :

$$f: D_f \rightarrow R \quad D_f \subset R^2.$$

f értelmezési tartománya tehát az xy sík részhalmaza, azaz:

$$f: (x, y) \mapsto f(x, y) \quad (x, y) \in D_f \subset R^2,$$

tehát a D_f halmaz minden pontjához (más szóval az e pontba mutató helyvektorhoz) egy-egy valós számot rendelünk hozzá.

A függvény csak értelmezési tartományával együtt adható meg.

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg R^2 -nek azt a legbővebb részhalmazát, amelyen az

$$\frac{1}{x^2 + y^2 - 1}$$

kifejezés értelmezhető!

Mivel a tört nevezője nulla nem lehet, ezért a kifejezés nem értelmezhető az $x^2 + y^2 = 1$ kör pontjaiban.

Az értelmezési tartomány így:

$$(x, y) \in R^2 \setminus \{(x, y) \mid x^2 + y^2 = 1\}.$$

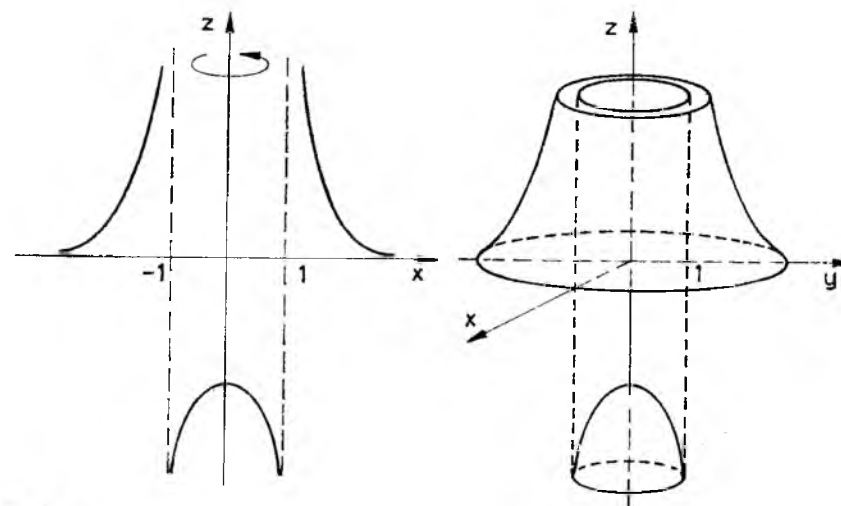
Megjegyzés: Az ezen a halmazon értelmezett

$$f: (x, y) \mapsto \frac{1}{x^2 + y^2 - 1}$$

függvény grafikonját az

$$x \mapsto \frac{1}{x^2 - 1} \quad x \in R \setminus \{-1; 1\}$$

függvény grafikonjának z tengely körüli forgatásával származtathatjuk (5. ábra).

5. ábra

2. R^2 mely részhalmazán értelmezhető a

$$\sqrt{x^2 - y},$$

ill. az

$$\ln(x^2 - y)$$

kifejezés?

a) Mivel a négyzetgyök alatt csak nemnegatív szám állhat, így az

$$x^2 - y \geq 0,$$

azaz

$$x^2 \geq y$$

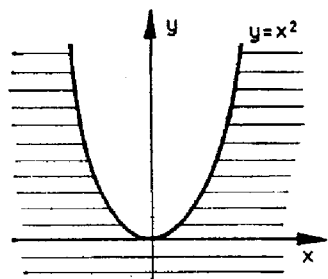
egyenlőtlenségnek kell teljesülnie.

Az értelmezési tartomány tehát:

$$D = \{(x, y) \in R^2 \mid x^2 \geq y\}.$$

Ezt a zárt, nem korlátos halmazt a 6. ábrán vonalkázással jelöltük.

b) $\ln(x^2 - y)$ esetén az értelmezési tartomány nyílt halmaz, hiszen D határpontjai, amelyekre $y = x^2$, nem tartoznak e halmazba.

6. ábra

3. Határozza meg R^2 -nek azt a legbővebb részhalmazát, amelyen az

$$\frac{1}{\arcsin(\sqrt{x^2+y^2}-2)}$$

kifejezés értelmezhető!

Mivel $x^2+y^2 \geq 0$ mindig teljesül, így az értelmezési tartomány meghatározásakor két dolgot kell figyelembe vennünk:

Egyrészt a nevező nem lehet nulla, tehát

$$\sqrt{x^2+y^2}-2 \neq 0,$$

azaz

$$x^2+y^2 \neq 4.$$

Másrészt, mivel az arcsin függvény értelmezési tartománya a

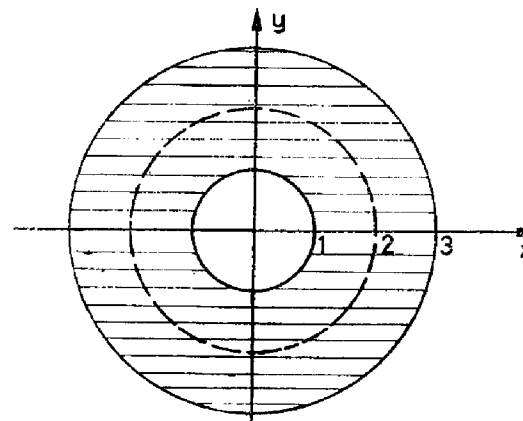
$[-1; 1]$ intervallum, így

$$|\sqrt{x^2+y^2}-2| \leq 1,$$

amelyből

$$1 \leq x^2+y^2 \leq 9.$$

Az értelmezési tartomány tehát egy körgyűrű, amelyből az $r=2$ sugarú kör pontjai hiányoznak (7. ábra),

7. ábra

$$D : \{(x, y) \in R^2 \mid 1 \leq x^2+y^2 \leq 9, x^2+y^2 \neq 4\}$$

tehát korlátos, de nem zárt halmaz.

4. Határozza meg R^2 -nek azt a legbővebb részhalmazát, amelyen az

$$\frac{1}{\sqrt{xy}} + \frac{1}{\sqrt{1-|x+y|}}$$

kifejezés értelmezhető!

Külön-külön megállapítjuk a két tag értelmezési tartományát, majd vesszük e két halmaz közös részét.

a) $\frac{1}{\sqrt{xy}}$ akkor van értelmezve, ha $xy > 0$. Ez az első és a harmadik

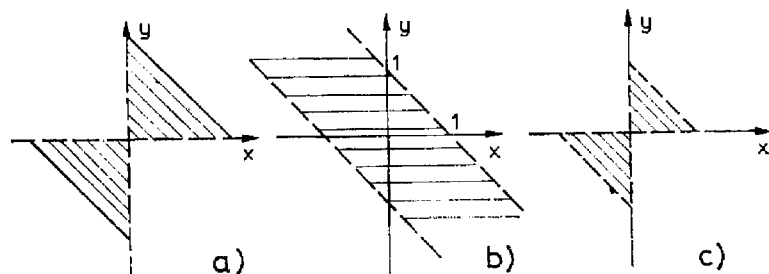
síknegyedben igaz. A tengelyek pontjai természetesen nem tartoznak bele a halmazba, hiszen azokra $xy = 0$.

b) A második tagban

$$|x+y| < 1$$

teljesülése szükséges, amely

$$-1 < x+y \quad \text{és} \quad x+y < 1$$

8. ábra

együttes fennállását jelenti. Ez az

$$y=1-x \quad \text{és} \quad y=-1-x$$

párhuzamos egyenesek közötti nyílt sáv.

c) A közös megoldás a 8c ábrán látható korlátos nyílt halmaz, a két részmegoldás közös része:

$$D=\{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid xy > 0, |x+y| < 1\}.$$

5. $\mathbb{R}^2$ mely pontjaiban értelmezhető a

$$\sqrt{\ln \cos \frac{2\pi x}{y}}$$

kifejezés?

Mivel a négyzetgyök alatt csak nemnegatív szám állhat, így

$$\ln \cos \frac{2\pi x}{y} \geq 0,$$

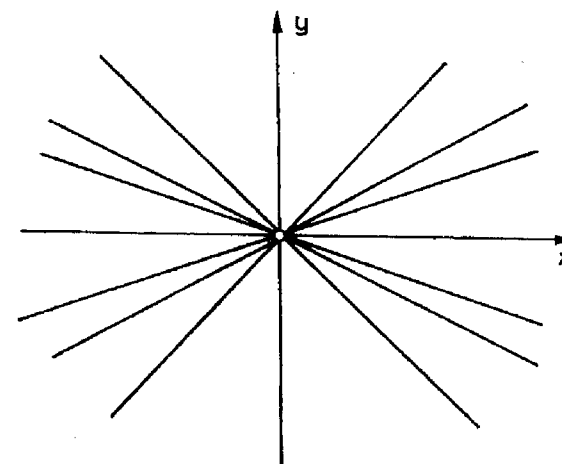
amelyből az $\ln$ függvény monotonitása miatt következik a

$$\cos \frac{2\pi x}{y} \geq 1$$

egyenlőtlenség.

A koszinuszfüggvény értéke viszont egynél nagyobb nem lehet, tehát:

$$\cos \frac{2\pi x}{y} = 1.$$

9. ábra

Ez csak akkor teljesül, ha

$$\frac{2\pi x}{y} = k2\pi, \quad \text{ahol} \quad k \in \mathbb{Z}.$$

Az értelmezési tartomány tehát a 9. ábrán látható egyenessereg, amelyre

$$x=ky \mid y \neq 0 \quad k \in \mathbb{Z}.$$

(Az origó nem tartozik bele e tartományba!)

Megjegyzés: A kifejezés értéke a tartomány minden pontjában nulla, így az

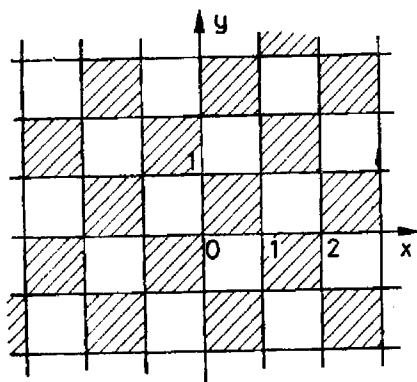
$$f: (x, y) \mapsto \sqrt{\ln \cos \frac{2\pi x}{y}} \quad (x, y) \in D$$

függvény értékkészlete egyetlen elemből áll.

6. Határozza meg $\mathbb{R}^2$ -nek azt a legbővebb részhalmazát, amelyen a

$$\sqrt{\sin \pi x \sin \pi y}$$

kifejezés értelmezhető!

10. ábra

Mivel a négyzetgyök alatt negatív szám nem állhat, e

$$\sin \pi x \sin \pi y \geq 0.$$

Vizsgáljuk meg, mikor nulla ez a kifejezés!

$$\sin \pi x = 0$$

esetén

$$\pi x = k\pi \quad k \in \mathbb{Z},$$

azaz

$$x = k.$$

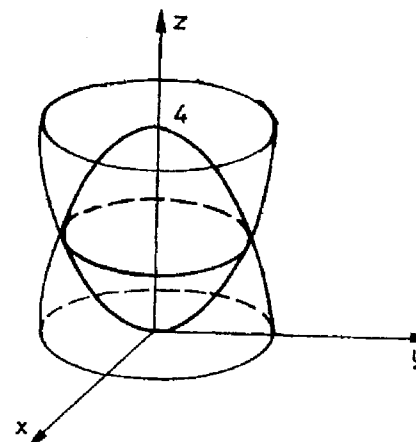
Az előjelváltási pontok tehát az egész koordinátájú helyeken vannak x és y esetén egyaránt. Mivel az egységnyezetben mindkét tényező pozitív, így az értelmezési tartomány a 10. ábrán látható sakktableszerű nemkorlátos zárt halmaz:

$$D = \{(x; y) \in \mathbb{R}^2 \mid \operatorname{sg} \sin \pi x = \operatorname{sg} \sin \pi y\}.$$

7. Határozza meg, hogy $\mathbb{R}^3$ mely legbővebb részhalmazán értelmezhető a

$$\sqrt{z - x^2 - y^2} + \sqrt{z + x^2 + y^2} - 4$$

kifejezés!

11. ábra

$$A \quad z \geq x^2 + y^2$$

és a

$$z \leq 4 - x^2 - y^2 = 4 - (x^2 + y^2)$$

egyenlőtlenségeknek egyszerre kell teljesülniük.

Az első feltétel egy forgási paraboloid (l. a II.2. 1. feladatát!) feletti pontokra teljesül — a határoló felület pontjait is beleértve.

A második feltételnek megfelelő pontok egy fordított forgási paraboloid alatt helyezkednek el (11. ábra).

Az értelmezési tartomány e két halmaz közös része, korlátos zárt halmaz:

$$D : \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 \mid x^2 + y^2 \leq z \leq 4 - x^2 - y^2\}.$$

2. A kétváltozós függvények szemléltetése

Az

$$f : (x; y) \mapsto f(x; y) \quad (x; y) \in D_f \subset \mathbb{R}^2$$

kétváltozós függvény grafikonja a háromdimenziós térben a

$$P = \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 \mid z = f(x, y), (x, y) \in D_f\}$$

halmaz. E pontok általában (de nem minden esetben) egy felületet alkotnak.

E felületet a $z=f(x, y)$, $(x, y) \in D_f$ egyenlettel jellemezhetjük.

Szemléltetése történhet a felületnek a koordinátasíkokkal párhuzamos síkokkal való metszésvonalai alapján szerkesztett axonometrikus képpel. A másik szemléltetési mód — a térkép készítéséhez hasonlóan — a $z=\text{állandó}$ síkokkal történő metszésvonalaknak (az ún. *szintvonalaknak*) az xy síkba történő vetítése.

A gyakorló feladatok során mindkét ábrázolási módra mutatunk példát.

Háromváltozós függvények esetén a szemléltetésre csak a szintvonalas szemléltetési mód általánosítása, a szintfelületekkel történő szemléltetés kínálkozik. Ennek lényege: az $f(x, y, z)=\text{állandó}$ egyenlettel jellemzett szintfelületeket ábrázoljuk, paraméterként feltüntetve a függvényértéket.

Gyakorló feladatok

1. Szemléltesse az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 + y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvényt!

a) Végezzük először a szemléltetést a koordinátasíkokkal való metszetek alapján!

Ha a

$$z = x^2 + y^2$$

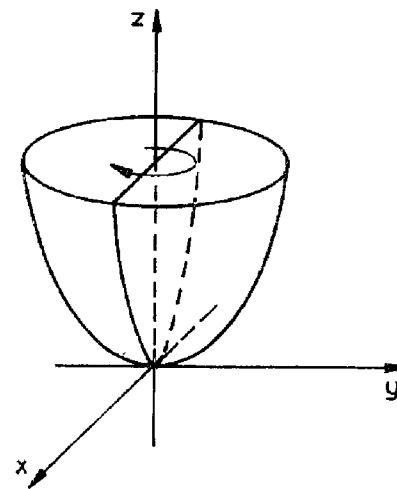
felületet elmetsszük a zy síkkal, amelynek egyenlete $x=0$, akkor a metszetgörbe a $z=y^2$ parabola. Hasonlóan a zx síkkal való metszéskor is parabola a metszésvonal.

Az xy síkkal párhuzamos síkkal történő metszés esetén tehát, ha

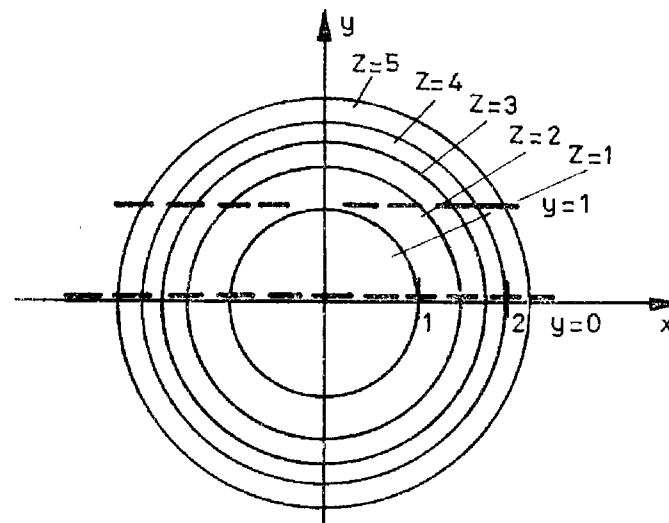
$$\begin{aligned} z &= r^2: \\ r^2 &= x^2 + y^2, \end{aligned}$$

a metszésvonal egy r sugarú kör. A felület tehát a $z=x^2+y^2$ parabola z tengely körüli forgatásával adódó forgási paraboloid (12. ábra).

b) Ugyanezt a felületet szemléltethetjük a szintvonalas ábrázolási móddal is.

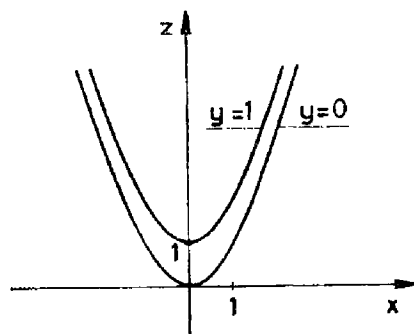
12. ábra

13. ábra

Az a) részben láttuk, hogy az xy síkkal párhuzamos síkokkal való metszésvonalak körök. E metszésvonalakat az alapsíkra vetítve kapjuk a felület szintvonalas képét (13. ábra). (A vonalakon a z paraméter, a „magasság” értékeit adja meg.)

c) Sok esetben szükséges az előző szintvonalas képről zx síkbeli, ill. ezzel párhuzamos síkbeli metszet képét előállítani, amelyekben y a paraméter. E metszévonalak pontjait megkaphatjuk, ha a szintvonalak $y=c$ (c állandó) pontjait ábrázoljuk az xz síkon (14. ábra).

14. ábra

2. Szemléltesse a

$$z^2 = x^2 + y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

egyenlettel jellemzett felületet!

Ha a felületet elmetsszük az $x=0$ egyenletű yz síkkal, a metszévonal $x^2=y^2$, azaz két egyenes:

$$z=y, \quad \text{ill.} \quad z=-y.$$

Hasonlóan az xz síkkal való metszéskor is két egyenest kapunk.

Az xy síkkal párhuzamos síkmetszet, amelyben $z=r$, ahol r konstans, az $r^2 = x^2 + y^2$ kör.

A felület tehát egy kettőskúp (15. ábra).

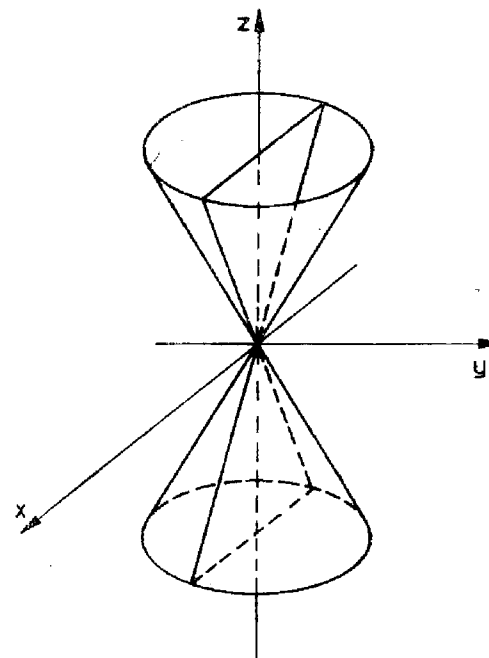
Megjegyzés: E felület az

$$f_1 : (x, y) \mapsto \sqrt{x^2 + y^2} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

és az

$$f_2 : (x, y) \mapsto -\sqrt{x^2 + y^2} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvények grafikonja.

15. ábra

3. Szemléltesse metszetei segítségével a

$$z^2 = x^2 + y^2 - 1 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(x, y) \mid x^2 + y^2 < 1\}$$

egyenlettel jellemzett felületet!

Az xz síkkal ($y=0$) metszve a metszévonal az

$$x^2 - z^2 = 1$$

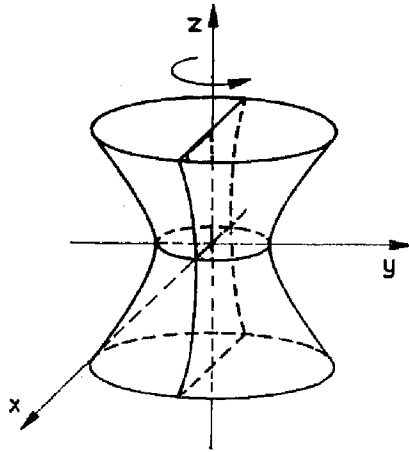
egyenletű hiperbola.

Hasonlóan hiperbolametszet adódik, ha a felületet az $x=0$ síkkal metsszük el.

Az xy síkkal ($z=0$) metszve a metszévonal az

$$x^2 + y^2 = 1$$

egységsugarú kör. Hasonlóan körök adódnak a $z=c$ (c konstans) síkokkal való metszéskor is. A felület tehát egy egyköpenyű forgáshiperboloid, amely az $x^2 - z^2 = 1$ hiperbola z tengely körüli forgatásával adódik (16. ábra).

16. ábra

Megjegyzés: A felület tartalmazza az

$$y=1; z=x$$

és

$$y=1; z=-x$$

egyenletrendszerű egyeneseket, amiről behelyettesítéssel könnyen meggyőződhetünk. A felület származtatható e két egyenes z tengely körüli forogatásával is. Ebből könnyen belátható, hogy e felület minden pontján áthalad két olyan egyenes, amely illeszkedik a felületre.

4. Szemléltesse metszetei segítségével a

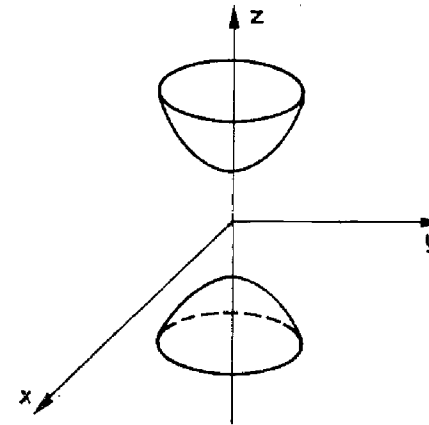
$$z^2 = x^2 + y^2 + 1 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

egyenlettel jellemzett felületet!

Ha a felületet az xz síkkal ($y=0$) metsszük, akkor a metszésvonal a $z^2 - x^2 = 1$ hiperbola. Az yz síkkal történő metszéskor is hiperbola adódik metszésvonalként.

Ha a $z=c$ egyenletű síkkal ($|c|>1$), metsszük el a felületet, akkor a metszésvonal kör.

A felület tehát egy forgásfelület, amelyet a $z^2 - x^2 = 1$ hiperbola z tengely körüli forogatásával származtathatunk (kétköpenyű hiperboloid) (17. ábra).

17. ábra

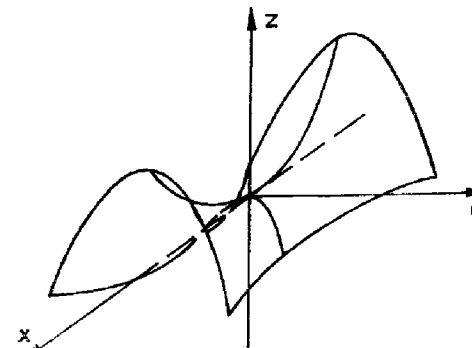
5. Szemléltesse az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 - y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvényt!

Ha a $z = x^2 - y^2$ felületet az xz síkkal metsszük, a metszésvonal a $z = x^2$ parabola. Az yz síkkal való metszéskor a $z = -y^2$ parabolát kapjuk.

A felületet úgy képzelhetjük el szemléletesen, hogy a $z = x^2$ parabolán „végigcsúszik” a $z = -y^2$ parabola. Így adódik a 18. ábrán látható nyeregfelület, amely az xy síkot az $x=y$, ill. $x=-y$ egyenesekben metszi.

18. ábra

Megjegyzés: Ha bevezetjük az

$$u = x + y$$

és

$$v = x - y$$

új változókat, akkor a felület egyenlete

$$z = uv$$

alakban írható.

A transzformáció lényegében az xy sík z tengely körüli 45° -os elforgatását jelenti. Ugyanis α szögű elforgatáskor az új koordináták a következők:

$$\begin{aligned} x' &= x \cos \alpha + y \sin \alpha, \\ y' &= -x \sin \alpha + y \cos \alpha. \end{aligned}$$

$\alpha = -45^\circ$ esetén:

$$x' = \frac{\sqrt{2}}{2} (x - y),$$

$$y' = \frac{\sqrt{2}}{2} (x + y).$$

A $z = uv$ felület esetén az

$$u = u_0$$

és

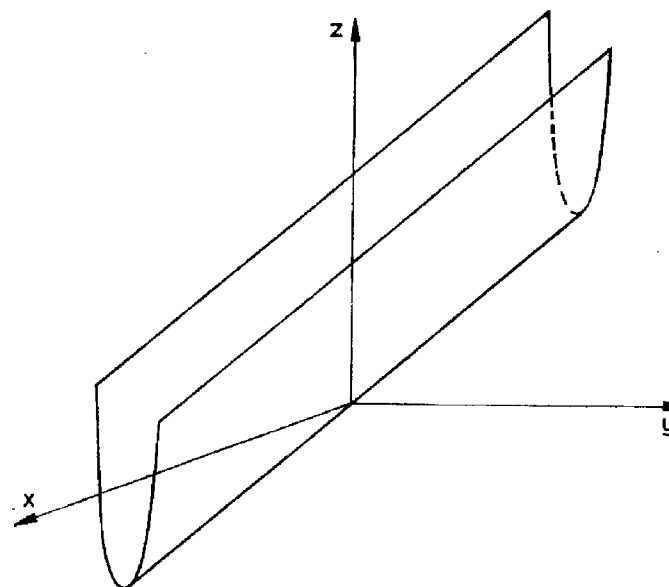
$$v = v_0 \quad (u_0, v_0 \text{ állandó})$$

síkokkal való metszésvonalak egyenesek, így a felület minden pontján áthalad két-két, a felületre illeszkedő egyenes. (Természetesen ugyanez igaz az eredeti nyeregfelületre is, hiszen ennek forgatásával adódott a $z = uv$ felület.)

6. Szemléltesse a

$$z = x^2 + y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

felületet!

19. ábra

Az yz síkban ($x=0$) a metszésvonal a $z=y$ egyenes.

Az xz síkban ($y=0$) adódó metszésvonal a $z=x^2$ parabola.

A felületet a $z=x^2$ parabolának a $z=y$ egyenesen való „csúsztatásával” származtathatjuk, és így parabolikus hengert kapunk (19. ábra).

7. Szintfelületei segítségével szemléltesse az

$$f: (x, y, z) \mapsto x^2 + y^2 + z^2 \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

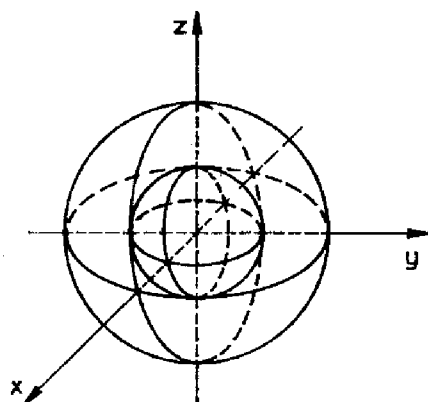
háromváltozós függvényt!

A *szintfelület* az $f(x, y, z) = c$ (c konstans) egyenlettel jellemzett felületet jelenti.

$c = r^2 > 0$ esetén a felület egyenlete

$$r^2 = x^2 + y^2 + z^2,$$

ami egy origóközéppontú r sugarú gömb egyenlete; f szintfelületei tehát gömbök (20. ábra).

20. ábra

8. Szemléltesse szintfelületei segítségével az

$$f: (x, y, z) \mapsto x^2 + y^2 - z^2 \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvényt!

a) $f(x, y, z) = 0$ esetén a szintfelület egyenlete

$$z^2 = x^2 + y^2$$

Ez a felület a 2. feladatban tárgyalt kettőskúp.

b) $f(x, y, z) = 1$ esetben a szintfelület

$$z^2 = x^2 + y^2 - 1,$$

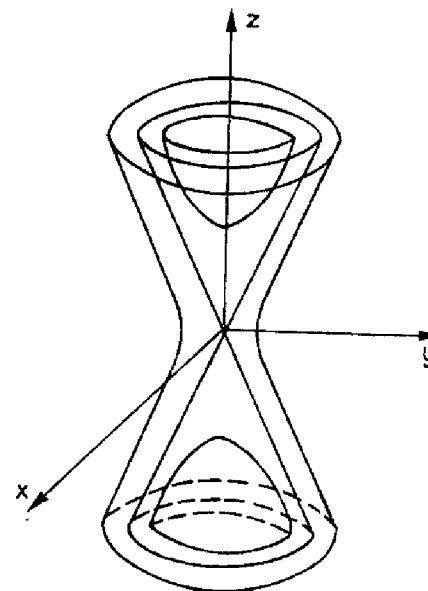
amely a 3. feladatban tárgyalt egyköpenyű hiperboloid. $f(x, y, z) = c > 0$ esetében mindig egyköpenyű hiperboloidot kapunk.

c) $f(x, y, z) = -1$ esetén a szintfelület

$$z^2 = x^2 + y^2 + 1,$$

amely a 4. feladatban tárgyalt kétköpenyű hiperboloid.

A szintfelületeket a 21. ábrán láthatjuk.

21. ábra

3. A kétváltozós függvények határértéke, folytonossága

Legyen a P_0 pont az

$$f: D_f \rightarrow \mathbb{R} \quad D_f \subset \mathbb{R}^2$$

függvény értelmezési tartományának torlódási pontja! Az f *határértéke* a $P_0(x_0, y_0)$ pontban A , ha minden $\varepsilon > 0$ -hoz tartozik P_0 -nak egy olyan δ sugarú környezete, hogy

$$|f(P) - A| < \varepsilon \quad \text{ha } P \in D_f \cap K_{P_0, \delta} \setminus \{P_0\}.$$

(A határérték létezésének vizsgálatakor tehát P_0 környezetének csak az értelmezési tartományba tartozó pontjait kell figyelembe venni!)

Az előzővel egyenértékű a következő definíció: A P_0 pontban csak akkor van határértéke az f függvénynek, ha tetszőleges, P_0 -hoz tartozó $\{P_n\}$, $n \in \mathbb{N}$ ($P_n \neq P_0$) pontsorozatra, amelyre $P_n \in D_f$, a függvényértékek sorozata A -hoz tart. Tehát, ha két

különböző pontsorozaton közeledve P_0 -hoz a függvényértékek sorozata két különböző számhoz tart, akkor a függvénynek biztosan nincs határértéke e pontban.

A határérték létezéséhez azonban nem elegendő, hogy tetszőleges P_0 -hoz tartó egyenes mentén mindig ugyanazt a határértéket kapjuk.

Az

$$f: D_f \rightarrow R \quad D_f \subset R^2$$

függvényt *folytonosnak* mondjuk egy P_0 pontban, ha $P_0 \in D_f$, P_0 -ban létezik f -nek határértéke (tehát P_0 D_f -nek torlódási pontja),

$$* \quad f(P_0) = \lim_{P_0} f.$$

E definíció alapján a II.1. 5. feladatában szereplő függvény az értelmezési tartományának minden pontjában folytonos, mivel értelmezési tartományának minden pontja torlódási pont, a határérték és helyettesítési érték e pontokban egyaránt nulla.

Az egyváltozós függvények körében megismert összeg-, különbség-, szorzat-, hányadosfüggvény folytonosságára vonatkozó tételek a kétváltozós függvények körében is érvényesek.

Gyakorló feladatok

1. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} x \sin \frac{1}{y} + y \sin \frac{1}{x}, & \text{ha } xy \neq 0 \\ 0 & \text{ha } xy = 0 \end{cases} \quad (x, y) \in R^2$$

függvény folytonos az origóban!

Mivel az origóban a függvényérték nulla, azt kell belátnunk, hogy a határérték is ennyi. A tengelyeken a függvényérték azonosan nulla, a tengelyeken kívül pedig:

$$\left| x \sin \frac{1}{y} + y \sin \frac{1}{x} \right| \leq \left| x \sin \frac{1}{y} \right| + \left| y \sin \frac{1}{x} \right| \leq |x| + |y|,$$

hiszen

$$\left| \sin \frac{1}{x} \right| \leq 1,$$

viszont

$$\lim (|x| + |y|) = 0 = f(0; 0),$$

amivel megmutattuk, hogy a függvény az origóban valóban folytonos.

Megjegyzés:

a) Adott $\varepsilon > 0$ esetén az origó mely környezetében teljesül az

$$|f(x, y)| < \varepsilon \text{ egyenlőtlenség?}$$

Láttuk, hogy

$$|f(x, y)| \leq |x| + |y|.$$

Mivel

$$|x| \leq \sqrt{x^2 + y^2},$$

és

$$|y| \leq \sqrt{x^2 + y^2},$$

ahol $\sqrt{x^2 + y^2}$ az origó és a $P(x, y)$ pont távolsága, így az

$$|f(x, y)| \leq 2\sqrt{x^2 + y^2} < \varepsilon$$

egyenlőtlenség biztosan teljesül akkor, ha a P pont az origó $\frac{\varepsilon}{2}$ sugarú környezetében van.

b) Az x és y tengely más pontjaiban a függvénynek nincs határértéke, itt ugyanis az összegnek csak egyik tagja tart nullához, a másikban a szinuszos tényező erősen oszcillál.

2. Van-e határértéke az origóban az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{2xy}{x^2 + y^2} \quad (x, y) \in R^2 \setminus \{0; 0\}$$

függvénynek?

Közeledjünk az origóhoz az

$$y=mx \quad (m \in \mathbb{R}) \text{ egyenesen!}$$

Az egyenes pontjaiban a függvényérték

$$f(x, mx) = \frac{2m}{1+m^2},$$

amely — m értékétől függően — minden egyenesen más és más, tehát f -nek az origóban nincs határértéke.

3. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{y^2}{x^4 + y^4}, & \text{ha } y \neq 0 \\ \frac{1}{x^2}, & \text{ha } y = 0 \text{ és } x \neq 0 \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{0; 0\}$$

függvénynek nincs határértéke az origóban, bár tetszőleges egyenes mentén közeledve az origóhoz mindig ugyanaz a határérték adódik.

a) Az $y=mx$ $m \in \mathbb{R} \setminus \{0\}$ egyenesen közeledve:

$$f(x; mx) = \frac{m^2 x^2}{x^4 + m^4 x^4} = \frac{m^2}{x^2(1+m^2)},$$

ami $+\infty$ -hez tart, ha x nullához tart. (Ugyanez adódik $m=0$ esetén az x tengely pontjaira is, mert $f(x, 0) = \frac{1}{x^2}$.)

b) Közelítsünk az origóhoz az $y=x^4$ görbén! Ekkor

$$f(x, x^4) = \frac{x^8}{x^4 + x^{16}} = \frac{x^4}{1+x^{12}},$$

ami nullához tart, ha x nullához közeledik. Tehát f -nek valóban nincs határértéke az origóban annak ellenére, hogy tetszőleges egyenes mentén ugyanazt az értéket kaptuk.

4. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto 0 \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid xy \in \mathbb{Q}\}$$

függvény az értelmezési tartománya minden pontjában folytonos!

A függvény az xy síknak csak azon pontjaiban értelmezett, amelyekben az xy szorzat racionális szám. E pontok mindenütt sűrűn helyezkednek el a síkon, de ugyancsak sűrűn mindenütt vannak olyan pontok is, amelyek nem tartoznak hozzá D_f -hez. Mivel D_f minden pontja torlódási pont, a függvényérték minden pontban nulla, így tetszőleges $P \in D_f$ esetén

$$\lim_{P \rightarrow P} f = 0 = f(P),$$

azaz f valóban folytonos D_f minden pontjában.

5. Igazolja, hogy

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \left(\lim_{y \rightarrow \infty} \sin \frac{\pi x}{2x+y} \right) \neq \lim_{y \rightarrow \infty} \left(\lim_{x \rightarrow \infty} \sin \frac{\pi x}{2x+y} \right) !$$

Vizsgáljuk előbb a bal oldalt:

$$\lim_{y \rightarrow \infty} \sin \frac{\pi x}{2x+y} = 0,$$

mivel a szinuszfüggvény argumentuma rögzített x esetén nullához tart. Tehát

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \left(\lim_{y \rightarrow \infty} \sin \frac{\pi x}{2x+y} \right) = \lim_{x \rightarrow \infty} 0 = 0.$$

Hasonlóan a jobb oldal:

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \sin \frac{\pi x}{2x+y} = \sin \frac{\pi}{2} = 1,$$

tehát a két oldal értéke valóban különböző.

6. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{x^2 y}{x^2 + y^2} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{0; 0\}$$

függvénynek az origóban van határértéke!

A bizonyításhoz polárkoordinátákra térünk át; ekkor:

$$\frac{x^2 y}{x^2 + y^2} = \frac{r^3 \cos^2 \varphi \sin \varphi}{r^2 (\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi)} = r \cos^2 \varphi \sin \varphi.$$

Ez utóbbi viszont r nullához tartása esetén nullához tart, φ értékétől függetlenül.

Tehát

$$\lim_{(0;0)} f = 0.$$

Megjegyzés: Hasonlóan látható be, hogy a

$$g: (x, y) \mapsto \frac{x^2 y^2}{x^4 + y^4} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{0; 0\}$$

függvénynek az origóban nincs határértéke. Ekkor ugyanis polárkoordinátákra áttérve:

$$\frac{x^2 y^2}{x^4 + y^4} = \frac{\cos^2 \varphi \cdot \sin^2 \varphi}{\cos^4 \varphi + \sin^4 \varphi},$$

aminek, ha r nullához tart, nincs határértéke, hiszen $\varphi = 0$ esetén értéke nulla,

$$\varphi = \frac{\pi}{4} \text{ esetén pedig } \frac{1}{2}.$$

7. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y, z) \mapsto \begin{cases} \frac{xyz}{x^2 + y^2 + z^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 + z^2 \neq 0 \\ 0 & \text{ha } x^2 + y^2 + z^2 = 0 \end{cases} \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény folytonos $\mathbb{R}^3$ minden pontjában!

Az állítás bebizonyításához elegendő az origóbeli folytonosságot igazolni. Egy törtfüggvény ugyanis, amelynek számlálója és nevezője is folytonos, folytonos minden olyan pontban, ahol nevezője nem nulla. Határozzuk meg a függvény határértékét az origóban! Gömbi koordinátákkal:

$$\begin{aligned} \frac{xyz}{x^2 + y^2 + z^2} &= \frac{r^3 \sin^2 \vartheta \cos \vartheta \cos \varphi \sin \varphi}{r^2 [\sin^2 \vartheta (\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi) + \cos^2 \vartheta]} \\ &= r \sin^2 \vartheta \cos \vartheta \cos \varphi \sin \varphi, \end{aligned}$$

amely az origóhoz közeledve nullához tart. A függvénynek tehát van az origóban határértéke, ez egyenlő a függvényértékkel, tehát f az origóban is folytonos.

8. Értelmezze a g kétváltozós függvényt úgy, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{\sin x - \sin y}{x - y}, & \text{ha } x - y \neq 0 \\ g(x, y) & \text{ha } x - y = 0 \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény folytonos legyen $\mathbb{R}^2$ minden pontjában!

Alakítsuk át a számlálót a következőképpen:

$$\sin x - \sin y = 2 \cos \frac{x+y}{2} \sin \frac{x-y}{2},$$

ekkor:

$$\lim_{(x-y) \rightarrow 0} \frac{\sin x - \sin y}{x - y} = \lim_{(x-y) \rightarrow 0} \frac{\cos \frac{x+y}{2} \sin \frac{x-y}{2}}{\frac{x-y}{2}} = \cos x,$$

mivel

$$\lim_{t \rightarrow 0} \frac{\sin t}{t} = 1.$$

Tehát a

$$g: (x, y) \mapsto \cos x \quad D_g = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x - y = 0\}$$

választás mellett f az $\mathbb{R}^2$ minden pontjában folytonos lesz.

9. Értelmezze a g kétváltozós függvényt úgy, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{\cos x - \cos y}{x^2 - y^2}, & \text{ha } x^2 - y^2 \neq 0 \\ g(x, y) & \text{ha } x^2 - y^2 = 0 \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény folytonos legyen $\mathbb{R}^2$ minden pontjában!

Az előző feladathoz hasonlóan átalakítjuk a számlálót:

$$\cos x - \cos y = -2 \sin \frac{x+y}{2} \sin \frac{x-y}{2}.$$

Ezt alkalmazva:

$$\frac{\cos x - \cos y}{x^2 - y^2} = -\frac{1}{2} \frac{\sin \frac{x+y}{2}}{\frac{x+y}{2}} \cdot \frac{\sin \frac{x-y}{2}}{\frac{x-y}{2}},$$

ahonnan látszik, hogy a függvény az origóban folytonossá tehető, ha ott a

függvényértéket $\left(-\frac{1}{2}\right)$ -nek választjuk, a többi pontban pedig

$x^2 - y^2 = 0$, ami $x = y$, ill. $x = -y$ teljesülését jelenti.

Ha $x = y$, akkor

$$\frac{x+y}{2} = x,$$

másrészt

$$\lim_{(x-y) \rightarrow 0} \frac{\sin \frac{x-y}{2}}{\frac{x-y}{2}} = 1.$$

E pontokban tehát g -t célszerű $-\frac{1}{2} \frac{\sin x}{x}$ -nek választani.

Ha $x = -y$, akkor $\frac{x-y}{2} = x$, s a szorzatalak másik tényezőjének a ha-

tárértéke egy.

Tehát, ha g -t a következőképpen választjuk:

$$g: (x, y) \mapsto \begin{cases} -\frac{1}{2} \frac{\sin x}{x}, & \text{ha } x = \pm y \text{ és } xy \neq 0 \\ -\frac{1}{2}, & \text{ha } x = y = 0, \end{cases} \quad D_g = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 = y^2\}$$

akkor f a sík minden pontjában folytonos lesz.

III. A KÉTVALTOZÓS FÜGGVÉNYEK DERIVÁLÁSA

1. Parciális deriváltak

A parciális deriváltakat az egyváltozós függvények deriváltját általánosítva, különbségi hányados határértékeként definiáljuk, s megmutatjuk, hogy geometriai jelentésük bizonyos esetekben érintők iránytangenseként adható meg.

Tekintsük az

$$f: D_f \rightarrow R \quad D_f \subset R^2$$

kétváltozós függvényt! Legyen a $P_0(x_0, y_0)$ pont a D_f torlódási pontja!

Ekkor, ha rögzített (állandó) y mellett létezik és véges a

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + \Delta x; y_0) - f(x_0, y_0)}{\Delta x},$$

ill. rögzített x mellett létezik és véges a

$$\lim_{\Delta y \rightarrow 0} \frac{f(x_0, y_0 + \Delta y) - f(x_0, y_0)}{\Delta y}$$

határérték, akkor ezeket az f függvény P_0 pontbeli parciális differenciálhányadosainak nevezzük.

Jelölésük:

$$\frac{\partial f}{\partial x} \Big|_{P_0} = f'_x(x_0, y_0), \quad \text{ill.} \quad \frac{\partial f}{\partial y} \Big|_{P_0} = f'_y(x_0, y_0).$$

Ha egy $T \subset D_f$ tartomány pontjaiban léteznek a parciális differenciálhányadosok, akkor az $f'_x: T \rightarrow R$ függvényt, amely minden $(x_0, y_0) \in T$ -hez az $f'_x(x_0, y_0)$ értéket rendeli, az x szerinti parciális derivált függvénynek nevezzük.

Hasonlóan értelmezhető f'_y is.

A feladatok során megmutatjuk, hogy a parciális deriváltak adott pontbeli létezése még a függvény adott pontbeli foly-

tonosságát sem feltételezi, de a folytonosság nem mindig biztosítja a parciális derivált létezését.

Az eddigiekből már világos, de külön is kiemeljük, hogy a parciális deriváltak kiszámításakor az egyváltozós függvényeknél megismert differenciálási szabályokat kell alkalmazni, figyelembe véve, hogy az a változó, amely szerint *nem* differenciálunk, konstansnak tekintendő.

Tegyük fel, hogy az f függvénynek a $P_0(x_0, y_0)$ pontban létezik az x és y szerinti parciális deriváltja! A P_0 ponton áthaladó, xz síkkal párhuzamos $y = y_0$ egyenletű sík a függvény grafikonját alkotó felületet a $z = f(x, y_0)$ síkgörbében metszi. Ha ennek a görbének az $(x_0, y_0, f(x_0, y_0))$ pontban van érintője, akkor az érintő iránytangense:

$$f'_x(x_0, y_0) = \operatorname{tg} \alpha,$$

hasonlóképpen:

$$f'_y(x_0, y_0) = \operatorname{tg} \beta$$

(22. ábra).

A parciális deriváltak általában továbbra is kétváltozós függvények. Amennyiben ezek is parciálisan differenciálhatók, képezhetjük mindkét változó szerint újabb parciális deriváltjait. Így a *másodrendű parciális deriváltakat* kapjuk. Ezek jelölése:

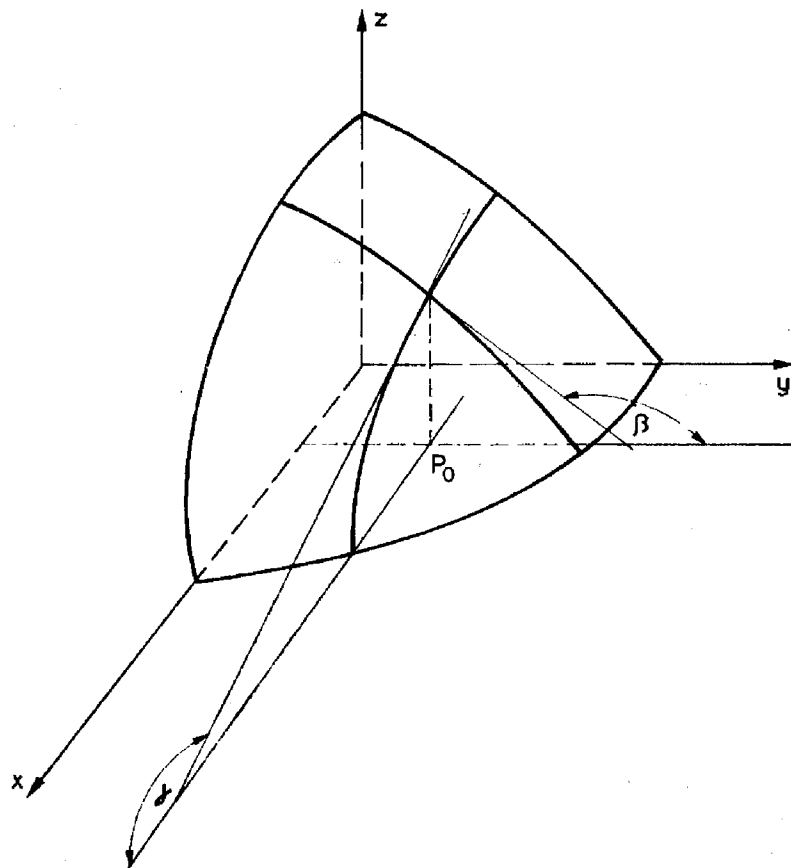
$$\begin{aligned} \frac{\partial}{\partial x} \frac{\partial f}{\partial x} &= \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} = f''_{xx}, & \frac{\partial}{\partial y} \frac{\partial f}{\partial x} &= \frac{\partial^2 f}{\partial y \partial x} = f''_{xy}, \\ \frac{\partial}{\partial x} \frac{\partial f}{\partial y} &= \frac{\partial^2 f}{\partial x \partial y} = f''_{yx}, & \frac{\partial}{\partial y} \frac{\partial f}{\partial y} &= \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} = f''_{yy}. \end{aligned}$$

f''_{xx} -et és f''_{yy} -t *tiszta*, f''_{xy} és f''_{yx} -et *vegyes* másodrendű parciális deriváltaknak szokás nevezni. Elég általános feltételek mellett igaz, hogy:

$$f''_{xy} = f''_{yx};$$

azaz: a vegyes másodrendű parciális deriváltak megegyeznek, a deriválás sorrendje felcserélhető. Bizonyítás nélkül közöljük

22. ábra

ennek elégséges feltételét. Ha a $P_0(x_0, y_0)$ pont egy környezetében f''_{xy} és f''_{yx} léteznek és a P_0 pontban folytonosak, akkor:

$$f''_{xy}(x_0, y_0) = f''_{yx}(x_0, y_0).$$

Hasonlóan értelmezhetők a harmadrendű parciális deriváltak amelyekre például az

$$\frac{\partial^3 f}{\partial x^2 \partial y} = \frac{\partial^3 f}{\partial y \partial x^2} = \frac{\partial^3 f}{\partial x \partial y \partial x}$$

egyenlőség áll fenn, az előzőhöz hasonló feltételek teljesülése esetén.

Az elmondottak általánosíthatók három, négy stb. változó esetére is, minden lényeges változtatás nélkül.

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto x^3 + y^3 - 3xy \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény elsőrendű parciális deriváltjait!

Ha x szerint deriválunk, akkor y állandó, tehát y^3 deriváltja zérus.

$$f'_x: (x, y) \mapsto 3x^2 - 3y \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2,$$

$$f'_y: (x, y) \mapsto 3y^2 - 3x \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2.$$

2. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto x^y \quad y \in \mathbb{R}, \quad x \in \mathbb{R}^+$$

függvény elsőrendű parciális deriváltjait!

Az x szerinti parciális derivált kiszámításakor y állandónak tekintendő, tehát hatványfüggvényként kell deriválni:

$$f'_x: (x, y) \mapsto yx^{y-1} \quad (x, y) \in D_f.$$

Az y szerinti parciális deriváláskor x állandó, tehát a függvényt exponenciális függvényként kell deriválni:

$$f'_y: (x, y) \mapsto x^y \ln x \quad (x, y) \in D_f.$$

3. Határozza meg az

$$f: (x, y, z) \mapsto x^{y^z} \quad x \in \mathbb{R}^+, y \in \mathbb{R}^+, z \in \mathbb{R}^+$$

függvény parciális deriváltjait!

Az előző feladathoz hasonlóan járunk el:

$$f'_x : (x, y, z) \mapsto x^{yz-1} y^z,$$

$$f'_y : (x, y, z) \mapsto x^{yz} (\ln x) z y^{z-1},$$

$$f'_z : (x, y, z) \mapsto x^{yz} (\ln x) y^z (\ln y).$$

Mindhárom parciális derivált értelmezési tartománya azonos D_f -fel.

A továbbiakban csak akkor fogjuk feltüntetni a parciális deriváltak értelmezési tartományát, ha ez az eredeti függvényétől különböző.

A következő feladatokban is az elsőrendű parciális deriváltakat kell meghatározni:

$$4. f : (x, y, z) \mapsto (xy)^z = x^z y^z \quad x \in \mathbb{R}^+, \quad y \in \mathbb{R}^+, \quad z \in \mathbb{R}.$$

$$f'_x : (x, y, z) \mapsto y^z z x^{z-1},$$

$$f'_y : (x, y, z) \mapsto x^z z y^{z-1},$$

$$f'_z : (x, y, z) \mapsto (xy)^z \ln(xy).$$

$$5. f : (x, y) \mapsto \frac{x}{y} e^{\frac{y}{x}} \quad x \in \mathbb{R} \setminus \{0\}, y \in \mathbb{R} \setminus \{0\}.$$

$$f'_x : (x, y) \mapsto \frac{1}{y} e^{\frac{y}{x}} + \frac{x}{y} e^{\frac{y}{x}} \left(-\frac{y}{x^2}\right) = e^{\frac{y}{x}} \left(\frac{1}{y} - \frac{1}{x}\right),$$

$$f'_y : (x, y) \mapsto \frac{-x}{y^2} e^{\frac{y}{x}} + \frac{x}{y} e^{\frac{y}{x}} \frac{1}{x} = e^{\frac{y}{x}} \left(\frac{1}{y} - \frac{x}{y^2}\right).$$

$$6. g : (x, y) \mapsto \arcsin \frac{x}{y}, \quad D_g = \left\{ (x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid \frac{x}{y} \leq 1 \right\}.$$

$$g'_x : (x, y) \mapsto \frac{1}{\sqrt{1-\frac{x^2}{y^2}}} \cdot \frac{1}{y} = \frac{1}{y\sqrt{y^2-x^2}},$$

$$g'_y : (x, y) \mapsto \frac{1}{\sqrt{1-\frac{x^2}{y^2}}} \cdot \frac{-x}{y^2} = \frac{-x}{y\sqrt{y^2-x^2}}.$$

g'_x és g'_y értelmezési tartománya szűkebb, mint g -é, hiszen $y^2 = x^2$ feltétel esetén a deriváltak nem léteznek. (E feltétel a D_g halmaz határpontjait jelöli.)

$$7. f : (x, y) \mapsto y^2 \ln \sqrt{xy} + \operatorname{arsh}(xy) \quad x \in \mathbb{R}^+, y \in \mathbb{R}^+.$$

Deriválás előtt alakítsuk át $\ln \sqrt{xy}$ -t!

$$f : (x, y) \mapsto \frac{1}{2} y^2 \ln x + \frac{1}{2} y^2 \ln y + \operatorname{arsh}(xy),$$

$$f'_x : (x, y) \mapsto \frac{y^2}{2x} + \frac{y}{\sqrt{1+x^2y^2}},$$

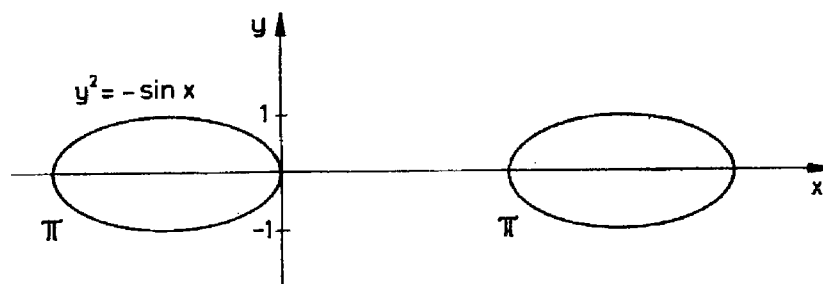
$$\begin{aligned} f'_y : (x, y) &\mapsto y \ln x + y \ln y + \frac{y^2}{2y} + \frac{x}{\sqrt{1+x^2y^2}} = \\ &= y \ln(xy) + \frac{y}{2} + \frac{x}{\sqrt{1+x^2y^2}}. \end{aligned}$$

$$8. f : (x, y) \mapsto \frac{x^3 e^y}{\sin x + y^2} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(x, y) \mid y^2 = -\sin x\}.$$

Az $y^2 = -\sin x$ feltételnek eleget tevő pontok halmazát a 23. ábrán látható görbék adják.

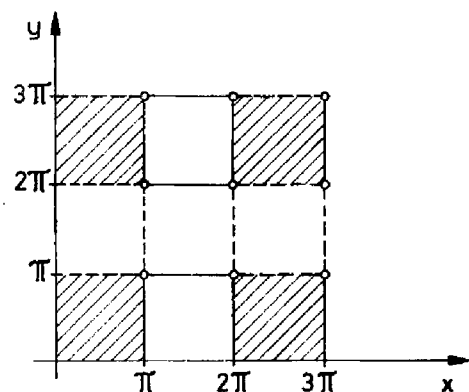
$$f'_x : (x, y) \mapsto \frac{3x^2 e^y (\sin x + y^2) - x^3 e^y (\cos x)}{(\sin x + y^2)^2},$$

$$f'_y : (x, y) \mapsto \frac{x^3 e^y (\sin x + y^2) - x^3 e^y 2y}{(\sin x + y^2)^2}.$$

23. ábra

9. $f: (x, y) \mapsto \sqrt{\sin x} \sin \sqrt{y} + \sin \ln x \ln \sin y$,
 $D_f: x \in \mathbb{R}^+ \setminus \{x \mid \sin x < 0\}, y \in \mathbb{R}^+ \setminus \{y \mid \sin y \leq 0\}$.

24. ábra

A feltételnek eleget tevő pontok az első síknegyedben egy sakktábla-szerű elrendezést adnak. (A D_g -hez tartozó határpontokat vastagítással jelöltük.) (24. ábra)

$$f'_x: (x, y) \mapsto \frac{\cos x}{2\sqrt{\sin x}} \sin \sqrt{y} + \frac{\cos \ln x}{x} \ln \sin y,$$

$$f'_y: (x, y) \mapsto \sqrt{\sin x} \frac{\cos \sqrt{y}}{2\sqrt{y}} + \sin \ln x \frac{\cos y}{\sin y}.$$

(f'_y értelmezési tartománya azonos D_f -fel, f'_x -é ennél szűkebb: nem tartalmazza a határpontokat.)

10. Az előző fejezetben láttuk, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{xy}{x^2 + y^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0 \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0 \end{cases}$$

függvény nem folytonos az origóban.

Igazolja, hogy e függvény parciálisan differenciálható az origóban!

A definíció szerint: $(x_0 = 0, y_0 = 0)$.

$$\begin{aligned} f'_x(0, 0) &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(\Delta x, 0) - f(0, 0)}{\Delta x} = \\ &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\frac{\Delta x \cdot 0}{(\Delta x)^2 + 0} - 0}{\Delta x} = 0. \end{aligned}$$

Hasonlóan $f'_y(0; 0) = 0$.

A parciális derivált adott pontbeli létezéséhez tehát valóban nem szükséges, hogy a függvény e pontban folytonos legyen.

11. Határozza meg az előző feladat mintájára az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{x^2 y^2}{x^4 + y^4}, & \text{ha } x^4 + y^4 \neq 0 \\ 0, & \text{ha } x^4 + y^4 = 0 \end{cases}$$

függvény tiszta másodrendű parciális deriváltjainak értékét az origóban!

Az előző fejezetben láttuk, hogy a függvény nem folytonos az origóban.

Az origó kivételével:

$$f'_x : (x, y) \mapsto \frac{2xy^2(x^4 + y^4) - 4x^3x^2y^2}{(x^4 + y^4)^2} = \frac{2xy^6 - 2x^5y^2}{(x^4 + y^4)^2}.$$

Az origóban a definíció alapján $f'_x(0, 0) = 0$.

Legyen

$$g = f'_x : (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{2xy^6 - 2x^5y^2}{(x^4 + y^4)^2}, & \text{ha } x^4 + y^4 \neq 0 \\ 0, & \text{ha } x^4 + y^4 = 0. \end{cases}$$

Arról, hogy g sem folytonos az origóban, könnyen meggyőződhetünk, ha az $y = 2x$ egyenes mentén tartunk az origóhoz.

Ekkor

$$\lim_{0} \frac{128x^7 - 8x^7}{(x^4 + 16x^4)^2} = \lim_{0} \frac{120x^7}{289x^8} = \lim_{0} \frac{120}{289x},$$

ez utóbbi viszont nem korlátos, így g valóban nem folytonos az origóban.

Számítsuk ki g origóbeli parciális differenciálhányadosait!

$$g'_x(0, 0) = f''_{xx}(0, 0) = \lim_{0} \frac{g(0 + \Delta x, 0) - g(0, 0)}{\Delta x} = 0,$$

mivel a számláló azonosan nulla.

Hasonlóan látható be, hogy

$$g'_y(0, 0) = f''_{xy}(0, 0) = 0.$$

A számítást nem részletezve: $f''_{yx}(0, 0) = 0$.

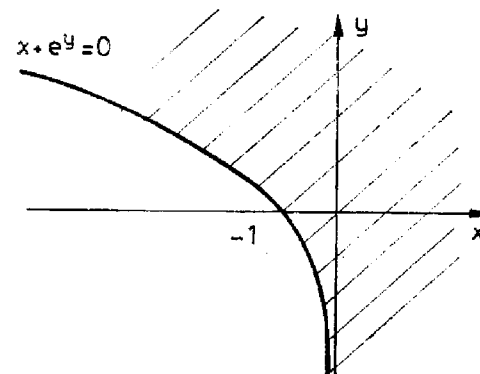
Megjegyzés: A feladat nem tesz eleget a vegyes másodrendű parciálisok egyenlőségére felírt elégséges feltételnek, a vegyes parciális deriváltak mégis egyenlők az origóban.

Az említett feltétel tehát *elégséges*, de nem *szükséges* feltétele a vegyes parciális deriváltak egyenlőségének.

A következő feladatokban a vegyes parciális deriváltak egyenlőségét kell igazolni.

12.

$$f : (x, y) \mapsto \ln(x + e^y) \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid (x + e^y) > 0\}.$$

25. ábra

Az értelmezési tartomány az ábrán látható nyílt halmaz (25. ábra).

$$f'_x = \frac{1}{x + e^y},$$

$$f'_y = \frac{e^y}{x + e^y},$$

$$f''_{xy} = -\frac{e^y}{(x + e^y)^2},$$

$$f''_{yx} = -\frac{e^y}{(x + e^y)^2}.$$

A vegyes parciális deriváltak tehát valóban egyenlők D_f minden pontjában.

Megjegyzés: Tekintsük a

$$g : (x, y) \mapsto \ln|x + e^y| \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(x, y) \mid x + e^y = 0\}$$

függvényt! Könnyen igazolható, hogy g parciális deriváltjai formailag azonosak f megfelelő parciálisaiival, de $D_f \subset D_g$, és $D_f \neq D_g$ miatt $f'_x = g'_x$ nem teljesül. $(x_0, y_0) \in D_f$ esetén $f'_x(x_0, y_0) = g'_x(x_0, y_0)$.

13.

$$f : (x, y) \mapsto x^y \quad x \in \mathbb{R}^+, \quad y \in \mathbb{R}.$$

$$f'_x = yx^{y-1},$$

$$f'_y = x^y \ln x$$

$$f''_{xy} = x^{y-1} + yx^{y-1} \ln x,$$

$$f''_{yx} = yx^{y-1} \ln x + x^y \frac{1}{x} = yx^{y-1} + x^{y-1}.$$

$$14. f: (x, y) \mapsto \operatorname{arctg} \frac{x}{y} \quad x \in \mathbb{R}, y \in \mathbb{R} \setminus \{0\}.$$

$$f'_x = \frac{1}{1 + \frac{x^2}{y^2}} \cdot \frac{1}{y} = \frac{y}{x^2 + y^2},$$

$$f'_y = \frac{1}{1 + \frac{x^2}{y^2}} \cdot \frac{-x}{y^2} = \frac{-x}{x^2 + y^2},$$

$$f''_{xy} = \frac{x^2 + y^2 - y \cdot 2y}{(x^2 + y^2)^2} = \frac{x^2 - y^2}{(x^2 + y^2)^2},$$

$$f''_{yx} = \frac{-(x^2 + y^2) - (-x)2x}{(x^2 + y^2)^2} = \frac{x^2 - y^2}{(x^2 + y^2)^2}.$$

Tehát a vegyes parciális deriváltak D_f minden pontjában megegyeznek. (A parciális deriváltak értelmezési tartománya természetesen nem lehet D_f -nél bővebb halmaz. Bár látszatra csak az origóban nincsenek értelmezve, de ahol a függvény nem értelmezett, deriváltja sem lehet.)

15. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} xy \frac{x^2 - y^2}{x^2 + y^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0 \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0 \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény esetében

$$f''_{xy}(0, 0) \neq f''_{yx}(0, 0).$$

$$f'_x = \begin{cases} y \frac{x^2 - y^2}{x^2 + y^2} + xy \frac{4xy^2}{(x^2 + y^2)^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0 \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0, \end{cases}$$

$$f'_y = \begin{cases} x \frac{x^2 - y^2}{x^2 + y^2} - xy \frac{4xy^2}{(x^2 + y^2)^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0 \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0. \end{cases}$$

[$f'_x(0, 0)$, ill. $f'_y(0, 0)$ értékét a 10. példához hasonlóan a definíció alapján számolhatjuk.]

Azt, hogy f, f'_x, f'_y az origóban folytonos, egyszerűen igazolhatjuk polárkoordinátákra való áttéréssel.

Ekkor ugyanis:

$$x^2 + y^2 = r^2,$$

a számlálóban viszont r magasabb hatványa szerepel, tehát a határérték valóban nulla.

A definíció szerint:

$$f''_{xy}(0, 0) = \lim_{\Delta y \rightarrow 0} \frac{f'_x(0, \Delta y) - f'_x(0, 0)}{\Delta y} =$$

$$= \lim_{\Delta y \rightarrow 0} \frac{\left(\Delta y \frac{0 - (\Delta y)^2}{0 + (\Delta y)^2} + 0 \right) - 0}{\Delta y} = -1.$$

Hasonlóképpen

$$f''_{yx}(0, 0) = 1.$$

A vegyes másodrendű parciálisok értékei tehát az origóban különbözőek. Ennek oka az, hogy nem teljesülnek a tétel elégséges feltételei: a második parciális deriváltak nem folytonosak az origóban, ugyanis

$$f''_{xy} = \begin{cases} \frac{(x^2 - 3y^2)(x^2 + y^2) - 2y(x^2y - y^3)}{(x^2 + y^2)^2} + \frac{12xy^2(x^2 + y^2) - 16x^2y^4}{(x^2 + y^2)^3}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0 \\ -1, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0. \end{cases}$$

Itt is polárkoordinátákra áttérve: a számláló megjelölt tagja r^5 szerint, a nevező r^6 szerint tart nullához, így f''_{xy} nem korlátos.

16. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \arctg \frac{x}{y} \quad x \in \mathbb{R}, y \in \mathbb{R} \setminus \{0\}$$

függvény kielégíti az

$$f''_{xx} + f''_{yy} = 0$$

parciális differenciálegyenletet! (Síkbeli Laplace-egyenlet.)

E függvény elsőrendű parciális deriváltjait a 14. feladatban már meghatároztuk.

A tiszta másodrendű parciálisok:

$$f''_{xx} = -\frac{2xy}{(x^2+y^2)^2}, \quad f''_{yy} = \frac{2xy}{(x^2+y^2)^2}.$$

Tehát f valóban kielégíti az

$$f''_{xx} + f''_{yy} = 0$$

egyenletet.

17. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y, z) \mapsto \frac{1}{\sqrt{x^2+y^2+z^2}} \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3 \setminus \{0, 0, 0\}$$

függvény kielégíti az

$$f''_{xx} + f''_{yy} + f''_{zz} = 0$$

parciális differenciálegyenletet (Laplace-egyenlet).

$$f'_x = -\frac{1}{2}(x^2+y^2+z^2)^{-\frac{3}{2}} 2x,$$

$$f''_{xx} = \left(-\frac{1}{2}\right) \left(-\frac{3}{2}\right) (x^2+y^2+z^2)^{-\frac{5}{2}} 4x^2 - \frac{1}{2} \cdot 2(x^2+y^2+z^2)^{-\frac{3}{2}} =$$

$$= \frac{3x^2 - (x^2+y^2+z^2)}{(x^2+y^2+z^2)^{\frac{5}{2}}}.$$

Mivel f szimmetrikus a három változójában f''_{yy} és f''_{zz} hasonló alakú.

Összegezve a tiszta másodrendű parciálisokat:

$$\frac{3x^2 - (x^2+y^2+z^2) + 3y^2 - (x^2+y^2+z^2) + 3z^2 - (x^2+y^2+z^2)}{(x^2+y^2+z^2)^{\frac{5}{2}}} = 0.$$

Így f valóban kielégíti az egyenletet.

18. Igazolja, hogy az

$$f: (x, t) \mapsto A \sin \omega \left(t - \frac{x}{c}\right) \quad (x, t) \in \mathbb{R}^2$$

függvény (A, ω, c állandók) eleget tesz az

$$f''_{xx} = \frac{1}{c^2} f''_{tt}$$

parciális differenciálegyenletnek (hullámeqyenlet)!

$$f'_x = A \left(-\frac{\omega}{c}\right) \cos \omega \left(t - \frac{x}{c}\right),$$

$$f'_t = A \omega \cos \omega \left(t - \frac{x}{c}\right),$$

$$f''_{xx} = -A \left(\frac{\omega}{c}\right)^2 \sin \omega \left(t - \frac{x}{c}\right),$$

$$f''_{tt} = -A \omega^2 \sin \omega \left(t - \frac{x}{c}\right).$$

Megjegyzés: Könnyen belátható, hogy bármilyen kétszer differenciálható f függvény, amelyre tetszőleges $f(x, t) \in \mathbb{R}^2$ esetén teljesül az $f(x, t) =$

$= \varphi \left(t - \frac{x}{c}\right)$ egyenlőség, eleget tesz a hullámeqyenletnek.

19. Határozza meg az f'''_{xyz} függvényt, ha

$$f: (x, y, z) \mapsto e^{xyz} \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3.$$

Mivel a függvény is és parciális deriváltjai is folytonosak, így a deriválás sorrendje tetszőleges

$$f'_x = e^{xyz} yz,$$

$$f''_{xy} = e^{xyz} x y z^2 + e^{xyz} z = e^{xyz} (x y z^2 + z),$$

$$f'''_{xyz} = e^{xyz} x y (x y z^2 + z) + e^{xyz} (2 x y z + 1) = e^{xyz} (x^2 y^2 z^2 + 3 x y z + 1).$$

Megjegyzés: Várható, hogy f'''_{xyz} szimmetrikus három változójában, hiszen f is ilyen tulajdonságú volt.

20. Határozza meg a

$$\frac{\partial^{n+m} f}{\partial x^m \partial y^n}$$

derivált függvényt, ha

$$f: (x, y) \mapsto (x-a)^m (y-b)^n \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2.$$

Mivel f is és parciálisai is folytonosak, így a deriválás sorrendje tetszőleges.

$$\frac{\partial f}{\partial x} = m(x-a)^{m-1}(y-b)^n,$$

$$\frac{\partial^m f}{\partial x^m} = m!(y-b)^n,$$

$$\frac{\partial^{m+n} f}{\partial y^n \partial x^m} = \frac{\partial^{m+n} f}{\partial x^m \partial y^n} = m!n!.$$

21. Határozza meg a $\frac{\partial^8 f}{\partial x^4 \partial y^4}$ függvényt, ha

$$f: (x, y) \mapsto x^4 \sin y + y^4 \cos x \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

$$\frac{\partial^4 f}{\partial y^4} = x^4 \sin y + 4! \cos x,$$

és mivel $\sin y$ y szerinti negyedik deriváltja önmaga,

$$\frac{\partial^8 f}{\partial x^4 \partial y^4} = 4! (\sin y + \cos x).$$

22. Igazolja, hogy az

$$f: (x, t) \mapsto \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{x^2}{4a^2 t}} \quad x \in \mathbb{R}, t \in \mathbb{R}^+ \setminus \{0\}$$

függvény, ahol $a \neq 0$ állandó, kielégíti az

$$a^2 f''_{xx} = f'_t$$

parciális differenciálegyenletet (lineáris hővezetés egyenlete)!

$$f'_x = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{x^2}{4a^2 t}} \left(\frac{-2x}{4a^2 t} \right),$$

$$f''_{xx} = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} \left[e^{-\frac{x^2}{4a^2 t}} \left(\frac{-2x}{4a^2 t} \right)^2 + e^{-\frac{x^2}{4a^2 t}} \left(-\frac{2}{4a^2 t} \right) \right] =$$

$$= \frac{1}{a^2} \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{x^2}{4a^2 t}} \left(\frac{x^2}{4a^2 t^2} + \frac{-1}{2t} \right).$$

$$f'_t = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} \left(-\frac{1}{2} \right) t^{-\frac{3}{2}} e^{-\frac{x^2}{4a^2 t}} + \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{x^2}{4a^2 t}} \frac{x^2}{4a^2 t^2} =$$

$$= \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{x^2}{4a^2 t}} \left[\left(-\frac{1}{2} \right) t^{-1} + \frac{x^2}{4a^2 t^2} \right].$$

Tehát az f függvény valóban kielégíti a lineáris hővezetés differenciálegyenletét.

2. Teljes differenciál. Hibaszámítás

A parciális deriváltak a függvény megváltozását csak a felületből az y , ill. x tengelyre merőleges síkokkal kimetszett síkgörbék mentén jellemezték. E speciális síkgörbék esetében az egyik változó rögzített érték volt. Ahhoz, hogy a függvény megváltozását tetszőleges irányban vizsgálhassuk, definiálni kell a differenciálhatóságot és a teljes differenciál fogalmát.

Tekintsük az $f: D_f \rightarrow \mathbb{R}$ $D_f \subset \mathbb{R}^2$ kétváltozós függvényt!

Legyen a $P_0(x_0, y_0) \in D_f$ pont a D_f torlódási pontja, $P(x_0 + \Delta x, y_0 + \Delta y) \in D_f$ egy P_0 -tól különböző pont, és

$$\Delta f = f(x_0 + \Delta x, y_0 + \Delta y) - f(x_0, y_0)$$

jelölje a függvény megváltozását.

Az f függvényt a P_0 pontban *totálisan differenciálhatónak* nevezzük, ha léteznek olyan A_1, A_2 valós számok, amelyekre

$$\left| \frac{\Delta f - A_1 \Delta x - A_2 \Delta y}{\sqrt{\Delta x^2 + \Delta y^2}} \right| \rightarrow 0,$$

ha a nevező nullához tart.

Tehát, ha f differenciálható a P_0 pontban, akkor

$$\Delta f = A_1 \Delta x + A_2 \Delta y + \varepsilon(\Delta x, \Delta y) \sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2},$$

ahol $\varepsilon(\Delta x, \Delta y)$ nullához tart, ha a P ponttal P_0 -hoz közeledünk; így f a P_0 környezetében egy lineáris függvénnyel közelíthető.

A P_0 pontbeli totális differenciálhatóságból már következik a parciális differenciálhányadosok létezése a P_0 -ban, és az

$A_1 = f'_x(x_0, y_0)$, ill. $A_2 = f'_y(x_0, y_0)$ is fennáll. A parciális deriváltak létezése a P_0 pontban azonban nem elégséges feltétele a totális differenciálhatóságnak. Elégséges — de nem szükséges — feltétele viszont a parciális deriváltak folytonossága az adott pontban.

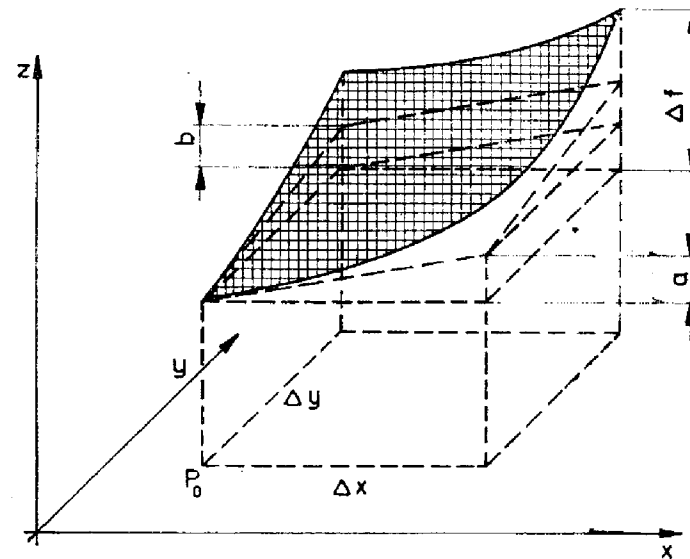
A P_0 pontbeli differenciálhatóság egyben azt jelenti, hogy a $z = f(x, y)$ felületnek az (x_0, y_0, z_0) pontban létezik érintősíkja. E kérdéssel bővebben a IV.3. szakaszban foglalkozunk.

A 26. ábrán az f felülethez a P_0 pontban húzható érintősíkot láthatjuk, amelyet az $x = x_0$, ill. $y = y_0$ síkok által a felületből kimetszett síkgörbék érintői határoznak meg.

Mivel ezek irántangensét a P_0 -beli parciális deriváltak adják, így az ábra jelölései szerint:

$$a = f'_x(x_0, y_0) \Delta x,$$

$$b = f'_y(x_0, y_0) \Delta y$$

26. ábra

és

$$\Delta f = f(P) - f(P_0) \approx a + b = f'_x(x_0, y_0) \Delta x + f'_y(x_0, y_0) \Delta y.$$

Természetesen a közelítés annál pontosabb, minél kisebb a $\overline{PP_0}$ távolság:

$$\overline{PP_0} = \sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}.$$

Az egyváltozós függvények differenciáljának megfelelően definiáljuk a kétváltozós függvény P_0 -beli teljes differenciálját.

Ha a

$$g: x \rightarrow g(x) \quad x \in \mathbb{R}$$

függvény differenciálható az x_0 helyen, akkor differenciálja:

$$dg = g'(x_0) dx.$$

E fogalmat általánosítva:

Ha f a P_0 pontban differenciálható, akkor P_0 -beli teljes differenciálja

$$df = f'_x(x_0, y_0)\Delta x + f'_y(x_0, y_0)\Delta y,$$

azaz f -nek P_0 pontbeli érintősíkjáig való megváltozása.

Tekintve, hogy az

$$f = x \quad (x, y) \in R^2$$

függvény esetén

$$df = dx = \Delta x,$$

így a teljes differenciál szokásos alakja:

$$df = f'_x(x_0, y_0) dx + f'_y(x_0, y_0) dy.$$

Ha f a $T \subset D_f$ tartomány minden pontjában differenciálható, akkor T -ben *differenciálhatónak* nevezzük, és differenciálja a

$$df: (x, y) \mapsto f'_x dx + f'_y dy \quad (x, y) \in T$$

függvény.

Hasonlóan értelmezhető három-, ill. többváltozós függvények differenciálhatósága is.

Sok esetben szükséges a következő kérdés eldöntése: Teljes differenciál-e a

$$\delta f = p dx + q dy$$

kifejezés, ahol p és q egy $T \subset R^2$ tartományban differenciálható függvények. (A δ -val jelezzük, hogy ez nem biztos.)

Annak feltétele, hogy δf teljes differenciál legyen, az, hogy

$$p'_x = q'_y$$

teljesüljön T minden pontjában. Ugyanis, ha teljes differenciál, akkor

$$f'_x = p \quad \text{és} \quad f'_y = q,$$

így a vegyes parciális deriváltak egyenlőségéből:

$$p'_y = f''_{xy} = f''_{yx} = q'_x$$

következik.

A teljes differenciál lényeges alkalmazási területe a *hiba-számítás*:

Minden mérés elvégzése egy névleges értéket ad (legyen ez x), meghatározott hibakorláttal (legyen ez Δx). A mért mennyiség valódi értéke tehát az $[x - \Delta x; x + \Delta x]$ intervallumba esik.

Elnevezések:

Δx abszolút hiba (korlát),

$x \neq 0$ esetén $\frac{\Delta x}{x}$ relatív hiba (korlát),

$$\frac{\Delta x}{x} \cdot 100 \text{ százalékos hiba.}$$

x, y mért értékeiből valamilyen f kétváltozós függvény értékét határozzuk meg. Mivel x és y nem pontos, így $f(x, y)$ sem lesz az. Ha f totálisan differenciálható az (x, y) helyen, akkor abszolút hibája (hibakorlátja):

$$\Delta f = |f'_x(x, y)\Delta x| + |f'_y(x, y)\Delta y|.$$

(Megjegyzés: feltételezzük, hogy nem mind a két parciális derivált értéke nulla. Ekkor ugyanis $\Delta f = 0$ adódna, ami hibakorlátra lehetetlen. Ezzel az esettel a III.5. szakaszban foglalkozunk.)

Az öröklött hiba meghatározásánál gyakran használhatók a következő szabályok:

1. Összeg és különbség hibája egyenlő a tagok hibájának összegével:

$$\Delta(f \pm g) = \Delta f + \Delta g.$$

2. Szorzat és hányados relatív hibája a tényezők relatív hibáinak összegével egyenlő (ha ezek léteznek):

$$\frac{\Delta(fg)}{fg} = \frac{\Delta f}{f} + \frac{\Delta g}{g},$$

$$\frac{\Delta\left(\frac{f}{g}\right)}{\frac{f}{g}} = \frac{\Delta f}{f} + \frac{\Delta g}{g}.$$

3. Hatvány relatív hibája az alap relatív hibájának és a kitevőnek a szorzata:

$$\frac{\Delta(f^a)}{f^a} = a \frac{\Delta f}{f} \quad (a \in \mathbb{R}).$$

Gyakorló feladatok

1. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{x^2 y}{x^2 + y^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0, \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0, \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény folytonos az origóban, léteznek a parciális deriváltak, de a függvény nem differenciálható az origóban!

a) A folytonosságot polárkoordináták segítségével könnyen beláthatjuk:

$$\lim_{(0,0)} \frac{x^2 y}{x^2 + y^2} = \lim_{r \rightarrow 0} \frac{r^3 \cos^2 \varphi \sin \varphi}{r^2} = 0 = f(0, 0).$$

b)

$$f'_x(0, 0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(\Delta x, 0) - f(0, 0)}{\Delta x} = 0,$$

hiszen a számláló mindkét tagja nulla.

Hasonlóan

$$f'_y(0, 0) = 0,$$

$$f'_x: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{2xy^3}{(x^2 + y^2)^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0 \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0 \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2.$$

Az a) alatti módszerrel könnyen igazolható, hogy f'_x nem folytonos az origóban.

c) Vizsgáljuk meg, hogy differenciálható-e az origóban!

$$\begin{aligned} \lim_{(0,0)} \frac{|f(\Delta x, \Delta y) - f(0, 0) - f'_x(0, 0)\Delta x - f'_y(0, 0)\Delta y|}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}} &= \\ &= \lim_{(0,0)} \frac{\left| \frac{(\Delta x)^2 \Delta y}{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2} \right|}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}}. \end{aligned}$$

Szintén polárkoordinátákra áttérve, a következő határértéket kell vizsgálnunk:

$$\lim_{r \rightarrow 0} \frac{r^3 |\sin \varphi \cos^2 \varphi|}{r^3 (\sin^2 \varphi + \cos^2 \varphi)} = \lim_{r \rightarrow 0} |\sin \varphi \cos^2 \varphi|.$$

Ez a határérték viszont nem létezik, mivel φ értékétől nem független. Tehát a függvény nem differenciálható az origóban.

2. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} xy, & \text{ha } xy \text{ racionális} \\ 0, & \text{ha } xy \text{ irracionális} \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény differenciálható az origóban!

a) A függvény folytonos az origóban, mivel

$$|f| \leq |xy|,$$

xy határértéke viszont itt nulla.

b) A parciális deriváltak értéke az origóban nulla, mivel mindkét tengelyen azonosan nulla a függvény értéke:

$$f'_x(0, 0) = f'_y(0, 0) = 0.$$

c) A differenciálhatósághoz a

$$\lim_{(0,0)} \frac{|\Delta x \Delta y|}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}} = 0$$

egyenlőség teljesülése szükséges.

Ennek teljesülése polárkoordinátákra való áttéréssel azonnal látható. Vagy

más módon :

$$\frac{|\Delta x \Delta y|}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}} \leq \frac{|\Delta x \Delta y|}{\sqrt{(\Delta x)^2 + 0^2}} = \left| \frac{\Delta x \Delta y}{\Delta x} \right|,$$

ez utóbbi viszont az origóban nullához tart. A függvény tehát valóban differenciálható az origóban.

Megjegyzés: E függvény parciális deriváltjai nem folytonosak az origó környezetében (és másutt sem).

Legyen pl. $P_0(x_0, y_0)$ olyan pont, melyre x_0 és y_0 racionális ($x_0 y_0 \neq 0$). Ekkor

$$\frac{f(x_0 + \Delta x, y_0) - f(x_0, y_0)}{\Delta x} = \begin{cases} y_0, & \text{ha } \Delta x \text{ racionális} \\ -\frac{x_0 y_0}{\Delta x}, & \text{ha } \Delta x \text{ irracionális,} \end{cases}$$

tehát e helyen az x szerinti parciális derivált nem létezik.

Az origóbeli differenciálhatósághoz tehát nem szükséges feltétel, hogy itt a parciális deriváltak folytonosak legyenek.

3. Legyen

$$f: (x, y) \mapsto x^2 + y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2.$$

Határozza meg a $z = f(x, y)$ felülethez a $P_0(4; 3; 25)$ pontban húzható érintősík egyenletét!

A függvény differenciálható a P_0 pontban, tehát létezik érintősík.

Meg kell határoznunk az érintősík normálvektorát. A 26. ábra szerinti két speciális görbe érintőinek irányvektorai:

$$v_1(1; 0; f'_x(x_0, y_0)),$$

$$v_2(0; 1; f'_y(x_0, y_0)).$$

Az érintősík normálvektora e két vektorra merőleges, tehát választható ezek vektoriális szorzatának:

$$n = v_1 \times v_2 = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 1 & 0 & f'_x(x_0, y_0) \\ 0 & 1 & f'_y(x_0, y_0) \end{vmatrix}.$$

A determináns értékét meghatározva:

$$n(-f'_x(x_0, y_0); -f'_y(x_0, y_0); 1);$$

esetünkben $n(-8; -6; 1)$, az érintősík egyenlete tehát:

$$-8(x-4) - 6(y-3) + z - 25 = 0,$$

azaz

$$8x + 6y - z = 15.$$

4. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{x^2}{y} \quad x \in \mathbb{R} \Delta y \in \mathbb{R} \setminus \{0\}$$

függvény esetén a lehetséges megváltozások pontos értékeit, ha

$$x_0 = y_0 = 100 \quad \text{és} \quad \Delta x = \Delta y = 1.$$

Határozza meg Δf közelítő értékét teljes differenciállal is, majd hasonlítsa össze a kapott eredményeket!

a) A lehetséges megváltozások:

$$\begin{aligned} f(101; 101) - f(100; 100) &= 1, \\ f(99; 99) - f(100; 100) &= -1, \\ f(101; 99) - f(100; 100) &= 3,04, \\ f(99; 101) - f(100; 100) &= -2,96. \end{aligned}$$

A maximális érték tehát:

$$\Delta f = 3,04 \approx 3,$$

b) Differenciálással megkeresve f hibakorlátját:

$$\begin{aligned} \Delta f &= |f'_x(x_0, y_0) \Delta x| + |f'_y(x_0, y_0) \Delta y| = \\ &= \left| \frac{2x_0}{y_0} \Delta x \right| + \left| \frac{-x_0^2}{y_0^2} \Delta y \right| = 3, \end{aligned}$$

tehát látható, hogy a két módon számított érték igen jó közelítéssel egybeesik.

Megjegyzés: A Δf értékét műveletek hibáira vonatkozó szabályok alapján is meghatározhatjuk:

$$\frac{\Delta f}{f} = \frac{2\Delta x}{x} + \frac{\Delta y}{y} = 0,03,$$

tehát $\Delta f = f(x_0, y_0) \cdot 0,03 = 3$.

5. Egy anyag törésmutatóját az

$$n = \frac{\sin \alpha}{\sin \beta} \quad \alpha \in \left(0, \frac{\pi}{2}\right); \beta \in \left(0, \frac{\pi}{2}\right)$$

összefüggésből számoljuk.

Határozza meg n névleges értékét és hibáját, ha a mért adatok

$$\alpha = \frac{\pi}{3}, \beta = \frac{\pi}{4}, \text{ és a mérés pontossága mindkét szög esetén}$$

0,01 (radián)!

A névleges érték:

$$n = \frac{\sin 60^\circ}{\sin 45^\circ} = \frac{\sqrt{3}}{\sqrt{2}} = 1,22475,$$

a hibakorlát:

$$\begin{aligned} \Delta n &= |f'_\alpha(\alpha, \beta) \Delta \alpha| + |f'_\beta(\alpha, \beta) \Delta \beta| = \\ &= \frac{\cos 60^\circ}{\sin 45^\circ} \Delta \alpha + \left| -\frac{\sin 60^\circ \cos 45^\circ}{\sin^2 45^\circ} \Delta \beta \right| = 0,019, \end{aligned}$$

n értékéből tehát maximálisan három tizedesjegyet érdemes figyelembe venni.

A törésmutató értéke így:

$$n = 1,225 \pm 0,019.$$

6. Ellenállások névleges értékei

$$R_1 = 150 \, \Omega, \quad R_2 = 500 \, \Omega.$$

Mindkét érték 2% pontosságú, azaz

$$\Delta R_1 = 3 \, \Omega, \quad \Delta R_2 = 10 \, \Omega.$$

Határozza meg soros, ill. párhuzamos kapcsolások esetén az eredő relatív hibáját!

a) Soros kapcsolás esetén a névleges érték:

$$R_s = R_1 + R_2 = 650 \, \Omega.$$

Mivel összeg hibája a tagok hibáinak összegével egyenlő, így:

$$\Delta R_s = 13 \, \Omega,$$

a relatív hiba pedig:

$$\frac{\Delta R_s}{R_s} = 0,02,$$

tehát az eredő ellenállás ugyancsak 2% pontosságú.

b) Párhuzamos kapcsolás esetén:

$$R_p = \frac{R_1 R_2}{R_1 + R_2} = 115,4 \, \Omega,$$

$$\begin{aligned} \Delta R_p &= |f'_{R_1}(R_1, R_2) \Delta R_1| + |f'_{R_2}(R_1, R_2) \Delta R_2| = \\ &= \frac{R_2(R_1 + R_2) - R_1 R_2}{(R_1 + R_2)^2} \Delta R_1 + \frac{R_1(R_1 + R_2) - R_1 R_2}{(R_1 + R_2)^2} \Delta R_2, \end{aligned}$$

rendezve:

$$R_p = \frac{R_2^2 \Delta R_1 + R_1^2 \Delta R_2}{(R_1 + R_2)^2} = 2,3 \, \Omega.$$

A relatív hiba

$$\frac{\Delta R_p}{R_p} = 0,02,$$

tehát az eredő ellenállás most is 2% pontosságú. Lássuk be általánosan is, hogy ez nem véletlenül egyezik meg az összetevők pontosságával!

Alakítsuk át a ΔR_p -re kapott alakot!

$$\Delta R_p = \frac{R_2^2 \Delta R_1 + R_1^2 \Delta R_2}{(R_1 + R_2)^2} = \frac{R_2^2 R_1 \frac{\Delta R_1}{R_1} + R_1^2 R_2 \frac{\Delta R_2}{R_2}}{(R_1 + R_2)^2};$$

ha

$$\frac{\Delta R_1}{R_1} = \frac{\Delta R_2}{R_2},$$

tehát R_1 és R_2 azonos pontosságú, akkor e közös tényezőt kiemelve:

$$\Delta R_p = \frac{\Delta R_1}{R_1} \cdot \frac{R_2 R_1 (R_2 + R_1)}{(R_2 + R_1)^2} = \frac{\Delta R_1}{R_1} R_p,$$

így

$$\frac{\Delta R_p}{R_p} = \frac{\Delta R_1}{R_1}.$$

Azonos pontosságú elemekből tehát soros, ill. párhuzamos kapcsolásokkal ugyanakkora pontosságú eredőt kapunk.

7. Megmérjük egy derékszögű háromszög befogóit:

$$a = 80 \text{ m},$$

$$b = 60 \text{ m};$$

a mérés pontossága mindkét befogó esetén 1 m. Határozza meg az átfogó és a háromszög egyik hegyesszögének abszolút, ill. relatív hibáját! (Feltéve, hogy a derékszög pontosan 90° .)

$$c = \sqrt{a^2 + b^2} \quad a \in R^+, b \in R^+,$$

$$\Delta c = |c'_a(a, b) \Delta a| + |c'_b(a, b) \Delta b| =$$

$$= \frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2}} \Delta a + \frac{b}{\sqrt{a^2 + b^2}} \Delta b = 1,4 \text{ m},$$

$$\frac{\Delta c}{c} = 0,014.$$

Megjegyzés: Ugyanezt kapjuk, ha a

$$c^2 = a^2 + b^2$$

implicit függvény (I. III.4.) differenciálját képezzük:

$$2c \Delta c = 2a \Delta a + 2b \Delta b,$$

ebből

$$\Delta c = \frac{1}{c} (a \Delta a + b \Delta b) = 1,4 \text{ m},$$

ami az előzővel megegyezik.

$$\alpha = \arctg \frac{a}{b} \quad a \in R^+, b \in R^+,$$

$$\Delta \alpha = |\alpha'_a(a, b) \Delta a| + |\alpha'_b(a, b) \Delta b| =$$

$$= \frac{1}{a^2} \left(\frac{1}{b} \Delta a + \frac{a}{b^2} \Delta b \right) = 0,014,$$

$$\frac{\Delta \alpha}{\alpha} = 0,0151.$$

Megjegyzés:

$$A \operatorname{tg} \alpha = \frac{a}{b}$$

implicit függvény differenciálját képezve:

$$\left| \frac{1}{\cos^2 \alpha} \Delta \alpha \right| = \left| \frac{\Delta a}{b} \right| + \left| \frac{a}{b^2} \Delta b \right|,$$

$$\Delta \alpha = \cos^2 \alpha \left(\frac{\Delta a}{b} + \frac{a \Delta b}{b^2} \right) = \frac{1}{1 + \operatorname{tg}^2 \alpha} \left(\frac{\Delta a}{b} + \frac{a \Delta b}{b^2} \right) =$$

$$= \frac{1}{a^2} \left(\frac{\Delta a}{b} + \frac{a \Delta b}{b^2} \right).$$

Az eredmény tehát az előzővel megegyezik.

8. Matematikai inga hosszát és lengésidejét mérésel állapítjuk meg. A mért adatokból számoljuk ki g névleges értékét és hibakorlátját!

Az adatok:

$$\begin{aligned} T &= 1 \text{ s} & \Delta T &= 5 \cdot 10^{-4} \text{ s}, \\ l &= 0,99 \text{ m} & \Delta l &= 10^{-3} \text{ m}. \end{aligned}$$

Mivel

$$T = \pi \sqrt{\frac{l}{g}},$$

$$g = \frac{\pi^2 l}{T^2} = 9,77 \text{ m/s}^2,$$

g relatív hibáját a műveletek hibáira vonatkozó összefüggések segítségével számítjuk ki:

$$\frac{\Delta g}{g} = \frac{2\Delta T}{T} + \frac{\Delta l}{l} = 10^{-3} + \frac{10^{-3}}{0,99} \approx 2 \cdot 10^{-3},$$

ahonnan

$$\Delta g = 9,77(2 \cdot 10^{-3}) = 1,95 \cdot 10^{-3} \approx 0,02 \text{ m/s}^2,$$

tehát g értékét 2‰ pontossággal tudjuk megállapítani.

9. Határozza meg az

$$u = \frac{x^3}{\sqrt[3]{y}\sqrt{z}} \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^{+3}$$

függvény relatív hibáját, ha

$$\frac{\Delta x}{x} = 0,02; \quad \frac{\Delta y}{y} = 0,04; \quad \frac{\Delta z}{z} = 0,03.$$

Melyik változó pontosabb mérése csökkentené lényegesen u relatív hibáját?

A műveletek hibáira vonatkozó összefüggések alapján:

$$\frac{\Delta u}{u} = 3 \frac{\Delta x}{x} + \frac{1}{2} \frac{\Delta y}{y} + \frac{1}{3} \frac{\Delta z}{z},$$

$$\frac{\Delta u}{u} = 0,09.$$

$\frac{\Delta u}{u}$ alakjából látszik, hogy x relatív hibájának csökkentésével érhető el

$\frac{\Delta u}{u}$ lényeges csökkenése.

10. Téglatest éleit mérésel állapítjuk meg.

A mért értékek:

$$a = 50 \text{ cm}; \quad b = 30 \text{ cm}; \quad c = 40 \text{ cm}.$$

Az adatok hibakorlátai:

$$a = 1 \text{ cm}; \quad b = 0,5 \text{ cm}; \quad c = 0,5 \text{ cm}.$$

Határozza meg a felszín és a térfogat hibakorlátját!

A névleges értékek:

$$A = 2ab + 2ac + 2bc = 9400 \text{ cm}^2,$$

$$V = abc = 60\,000 \text{ cm}^3.$$

A felszín abszolút hibája:

$$\begin{aligned} \Delta A &= \left| \frac{\partial A}{\partial a} \Delta a \right| + \left| \frac{\partial A}{\partial b} \Delta b \right| + \left| \frac{\partial A}{\partial c} \Delta c \right| = \\ &= 2(b+c)\Delta a + 2(a+c)\Delta b + 2(a+b)\Delta c, \\ \Delta A &= 310 \text{ cm}^2, \end{aligned}$$

tehát

$$\frac{\Delta A}{A} = \frac{310}{9400} = 0,033 = 3,3\%.$$

A térfogat esetében célszerűbb először a relatív hibát meghatározni:

$$\frac{\Delta V}{V} = \frac{\Delta a}{a} + \frac{\Delta b}{b} + \frac{\Delta c}{c} = 0,049 = 4,9\%$$

Innen az abszolút hiba értéke:

$$V = V \cdot 0,049 = 2940 \text{ cm}^3.$$

11. Egy henger sugara és magassága:

$$M=20 \text{ cm}, \quad R=15 \text{ cm}.$$

Mennyivel csökkentjük a henger sugarát, hogy a felszíne lehetőleg ne változzék, ha a magassága $\Delta M=1$ cm-rel növekszik?

$$A=2R^2\pi+2R\pi M,$$

$$\begin{aligned} \Delta A &= A'_R(R, M)\Delta R + A'_M(R, M)\Delta M = \\ &= (4R\pi + 2\pi M)\Delta R + 2R\pi\Delta M. \end{aligned}$$

A feladat feltételei miatt $\Delta A=0$, amiből következik, hogy

$$\Delta R = -\frac{R\Delta M}{2R+M} = -0,3 \text{ cm}.$$

(A felszín nem pontosan egyezik meg az eredetivel, de változása M és R változásánál jóval kisebb.)

12. Tekintsük a következő differenciálható függvényt:

$$i_a = i_a(U_a, U_g) \quad U_a \in R^+, \quad U_g \in R^+.$$

Hogyan változtassuk U_a változásától függően U_g értékét, hogy i_a változatlan maradjon?

(A feladatban a trióda rácsfeszültsége, anódfeszültsége, anódárama változásai közötti összefüggést keressük.)

$$\Delta i_a = \frac{\partial i_a}{\partial U_a} \Delta U_a + \frac{\partial i_a}{\partial U_g} \Delta U_g = 0.$$

Ezt átalakítva (feltéve, hogy $\Delta U_g \neq 0$)

$$\frac{\partial i_a}{\partial U_g} = -\frac{\partial i_a}{\partial U_a} \frac{\Delta U_a}{\Delta U_g} \approx -\frac{\partial i_a}{\partial U_a} \cdot \frac{\partial U_a}{\partial U_g}.$$

Megjegyzés: Ez az ún. Barkhausen-egyenlet. A parciális deriváltak fizikai tartalma:

$$\frac{\partial i_a}{\partial U_g} = s$$

áthatás,

$$\frac{\partial i_a}{\partial U_a} = \frac{1}{r_b},$$

ahol r_b a belső ellenállás,

$$-\frac{\partial U_a}{\partial U_g} = \mu$$

erősítés.

13. Teljes differenciál-e az alábbi kifejezés?

$$\begin{aligned} df &= (3x^2 e^{\frac{\sin y}{x}} - x e^{\frac{\sin y}{x}} \sin y) dx + \\ &+ x^2 e^{\frac{\sin y}{x}} \cos y dy \quad x \in R \setminus \{0\}, y \in R. \end{aligned}$$

$$A \, df = P \, dx + Q \, dy \quad (x, y) \in D_P \cap D_Q$$

akkor és csak akkor teljes differenciál, ha

$$P'_y = Q'_x \quad \forall (x, y) \in D_P \cap D_Q$$

esetén, feltéve, hogy P'_y és Q'_x léteznek.

A feladatban

$$P = e^{\frac{\sin y}{x}} (3x^2 - x \sin y),$$

$$Q = x^2 e^{\frac{\sin y}{x}} \cos y.$$

$$P'_y = e^{\frac{\sin y}{x}} \frac{\cos y}{x} (3x^2 - x \sin y) - e^{\frac{\sin y}{x}} x \cos y = e^{\frac{\sin y}{x}} (2x - \sin y) \cos y,$$

$$Q'_x = 2x e^{\frac{\sin y}{x}} \cos y + x^2 e^{\frac{\sin y}{x}} \left(\frac{-\sin y}{x^2} \right) \cos y =$$

$$= e^{\frac{\sin y}{x}} (2x - \sin y) \cos y,$$

azaz az értelmezési tartomány minden pontjában $P'_y = Q'_x$, tehát a kifejezés teljes differenciál.

Megjegyzés: Az f függvény meghatározásával a VII.1-ben foglalkozunk.

14. Teljes differenciál-e az alábbi kifejezés:

$$\delta f = (2x \sin y - 6x) dx + (x^2 \sin y + x + 6) dy \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2?$$

E feladatnál

$$P = 2x \sin y - 6x,$$

$$Q = x^2 \sin y + x + 6.$$

$$P'_y = 2x \cos y; \quad Q'_x = 2x \sin y.$$

Tehát

$$P'_y \neq Q'_x,$$

ezért nem teljes differenciál.

15. Határozza meg a

$$\varphi : y \mapsto \varphi(y) \quad y \in \mathbb{R}$$

függvényt úgy, hogy a

$$\delta f = \varphi(y) \sin y e^{x^2-x} (2x-1) dx + 2\varphi(y) e^{x^2-x} \cos y dy$$

$$(x, y) \in \mathbb{R}^2$$

teljes differenciál legyen!

$$P = \varphi(y) \sin y e^{x^2-x} (2x-1),$$

$$Q = 2\varphi(y) e^{x^2-x} \cos y,$$

$$P'_y = \varphi'(y) e^{x^2-x} (2x-1) \sin y + \varphi(y) (2x-1) e^{x^2-x} \cos y,$$

$$Q'_x = 2\varphi(y) e^{x^2-x} (2x-1) \cos y.$$

A $P'_y = Q'_x$ egyenlőség mindkét oldalát osztjuk $e^{x^2-x} \neq 0$ -val, és rendezzük a kifejezést, így azt kapjuk, hogy

$$\varphi'(y) \sin y (2x-1) = \varphi(y) \cos y (2x-1).$$

(Mivel a két oldal azonosan egyenlő, tehát nemcsak $x = \frac{1}{2}$ esetén):

$$\varphi'(y) \sin y = \varphi(y) \cos y.$$

Feltételezve, hogy

$$\varphi(y) \neq 0,$$

és

$$\sin y \neq 0,$$

$$\frac{\varphi'(y)}{\varphi(y)} = \frac{\cos y}{\sin y},$$

azaz:

$$\ln |\varphi(y)| = \ln |\sin y| = \ln c \quad c \in \mathbb{R}^+.$$

Tehát:

$$\varphi : y \mapsto c \sin y \quad y \in \mathbb{R},$$

amelyről helyettesítéssel látható, hogy $y = k\pi$ esetén is megoldása az egyenletnek.

Megjegyzés: A kapott kifejezés az

$$f = c \sin^2 y e^{x^2-x} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény teljes differenciálja, ugyanis helyettesítés után

$$df = c \sin^2 y e^{x^2-x} (2x-1) dx + 2c \sin y \cos y e^{x^2-x} dy.$$

16. Határozza meg a

$$\varphi : x \mapsto \varphi(x) \quad x \in \mathbb{R}$$

függvényt úgy, hogy

$$\delta g = \frac{2xy\varphi(x)}{1+ye^{x^2}} dx + \frac{\varphi(x)}{1+ye^{x^2}} dy \quad (x, y) \in \mathbb{R}^{+2}$$

teljes differenciál legyen!

A feladatban

$$P = \frac{2xy\varphi(x)}{1+ye^{x^2}}; \quad Q = \frac{\varphi(x)}{1+ye^{x^2}}.$$

Ahhoz, hogy δg teljes differenciál legyen, a $P'_y = Q'_x$ azonosságnak kell teljesülnie D_g minden pontjában;

$$P'_y = 2x\varphi(x) \frac{(1+ye^{x^2}) - ye^{x^2}}{(1+ye^{x^2})^2} = \frac{2x\varphi(x)}{(1+ye^{x^2})^2},$$

$$Q'_x = \frac{\varphi'(x)(1+ye^{x^2}) - \varphi(x)2xye^{x^2}}{(1+ye^{x^2})^2}.$$

A kettő egyenlőségéből:

$$\varphi'(x)(1+ye^{x^2}) = \varphi(x)2xye^{x^2} + 2x\varphi(x) = 2x\varphi(x)(1+ye^{x^2})$$

adódik, amiből

$$\frac{\varphi'(x)}{\varphi(x)} = 2x$$

és így

$$\ln |\varphi(x)| = x^2 + \ln c$$

következik. Vagyis:

$$\varphi: x \mapsto \varphi(x) = ce^{x^2} \quad x \in \mathbb{R},$$

amelyet az eredeti feladatba helyettesítve a

$$dg = \frac{2xyce^{x^2}}{1+ye^{x^2}} dx + \frac{ce^{x^2}}{1+ye^{x^2}} dy \quad (x, y) \in \mathbb{R}^{+2}$$

kifejezést kapjuk, ami a

$$g = c \ln(1+ye^{x^2}) \quad (x, y) \in \mathbb{R}^{+2}$$

függvény teljes differenciálja.

3. A többváltozós összetett függvények deriválása

Többváltozós függvények körében az összetett függvény előállítására többféle lehetőség nyílik. Először az általános esetet definiáljuk, itt vizsgáljuk a differenciálhatóságot, majd külön-külön tárgyalunk néhány speciális esetet.

a) Adott n számú m -változós függvény, értelmezési tartományaik közös részét jelölje $D \subset \mathbb{R}^m$:

$$\varphi_i: D \rightarrow \mathbb{R} \quad i=1, \dots, n,$$

továbbá egy

$$f: D_f \rightarrow \mathbb{R} \quad D_f \subset \mathbb{R}^n$$

n -változós függvény, amelynek értelmezési tartománya minden $P(x_1, \dots, x_m) \in D$ esetén tartalmazza a $Q(\varphi_1(P), \varphi_2(P), \dots, \varphi_n(P))$ pontokat. Ekkor értelmezhető a

$$g = f \circ (\varphi_1, \dots, \varphi_n): (x_1, \dots, x_m) \mapsto f(\varphi_1(x_1, \dots, x_m), \dots, \varphi_n(x_1, \dots, x_m))$$

összetett függvény, amelynek értelmezési tartománya $D \subset \mathbb{R}_m$. Továbbá, ha a φ_i ($i=1, \dots, n$) függvények totálisan differenciálhatók egy $P_0(x_1, \dots, x_m) \in D$ pontban, akkor az előzőekben értelmezett g is totálisan differenciálható a P pontban, és parciális deriváltjai:

$$\left. \frac{\partial g}{\partial x_k} \right|_P = \sum_{i=1}^n \left. \frac{\partial f}{\partial y_i} \right|_Q \left. \frac{\partial \varphi_i}{\partial x_k} \right|_P \quad k=1, \dots, m.$$

Megjegyzés: a mondott feltételek g differenciálhatóságának elégséges, de nem szükséges feltételei. Nézzünk néhány speciális esetet!

b) Legyen

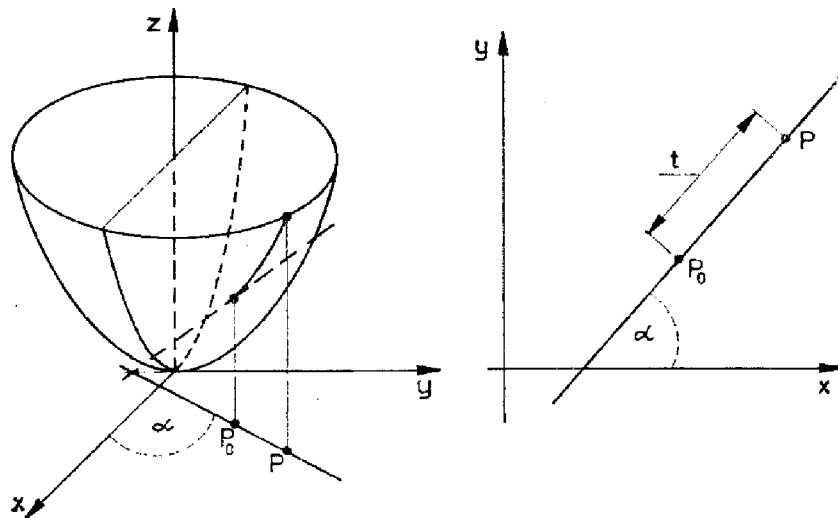
$$\begin{aligned} f: D_f &\rightarrow \mathbb{R}, & D_f &\subset \mathbb{R} \text{ egyváltozós,} \\ \varphi: D &\rightarrow \mathbb{R}, & D &\subset \mathbb{R}^2 \text{ pedig kétváltozós függvény.} \end{aligned}$$

Ekkor, ha D_f tartalmazza a $\varphi(x, y)$ pontokat minden $(x, y) \in D$ esetén, és teljesülnek a differenciálhatóságra vonatkozó a)-ban tett kikötések, akkor:

$$dg = d(f \circ \varphi) = (x, y) \mapsto (f' \circ \varphi) d\varphi \quad (x, y) \in D.$$

c) Legyenek

$$\begin{aligned} \varphi_i: D &\rightarrow \mathbb{R} & D &\subset \mathbb{R} & i=1, 2 \text{ egyváltozós,} \\ f: D_f &\rightarrow \mathbb{R} & D_f &\subset \mathbb{R}^2 \text{ pedig kétváltozós függvények.} \end{aligned}$$

27. ábra

Ha az a)-beli kikötések teljesülnek:

$$dg|_{t_0} = d(f \circ (\varphi_1, \varphi_2))|_{t_0} =$$

$$= f'_x(\varphi_1(t_0); \varphi_2(t_0)) \varphi'_1(t_0) dt +$$

$$+ f'_y(\varphi_1(t_0); \varphi_2(t_0)) \varphi'_2(t_0) dt \quad t_0 \in D.$$

d) Legyenek

$$\varphi_i: D \rightarrow \mathbb{R} \quad D \subset \mathbb{R}^2 \quad i=1, 2$$

és

$$f: D_f \rightarrow \mathbb{R} \quad D_f \subset \mathbb{R}^2 \text{ kétváltozós függvények.}$$

Az a)-beli feltételek teljesülése esetén:

$$g = f \circ (\varphi_1, \varphi_2): D \rightarrow \mathbb{R} \text{ kétváltozós függvény differenciálható}$$

és:

$$dg = \frac{\partial g}{\partial u} du + \frac{\partial g}{\partial v} dv \quad (u, v) \in D.$$

A parciális deriváltak:

$$\left. \frac{\partial g}{\partial u} \right|_P = \left. \frac{\partial f}{\partial x} \right|_Q \left. \frac{\partial \varphi_1}{\partial u} \right|_P + \left. \frac{\partial f}{\partial y} \right|_Q \left. \frac{\partial \varphi_2}{\partial u} \right|_P,$$

ahol $P(u, v) \in D$ és $Q(\varphi_1(u, v); \varphi_2(u, v)) \in D_f$. (Hasonlóan írható fel a v szerinti parciális derivált is.)

e) Vizsgáljuk meg c) egy speciális esetét! Legyen adott az

$$f: D_f \rightarrow \mathbb{R} \quad D_f \subset \mathbb{R}^2$$

kétváltozós függvény és egy rögzített $P_0(x_0, y_0) \in D_f$ pont, továbbá legyen

$$x: t \mapsto x_0 + t \cos \alpha \quad t \in \mathbb{R},$$

$$y: t \mapsto y_0 + t \sin \alpha \quad t \in \mathbb{R},$$

azaz haladjunk a rögzített P_0 pontból egy egyenes mentén, és vizsgáljuk f változási sebességét! (A t paraméter abszolút értéke a $\overline{PP_0}$ távolság.) (27. ábra)

Ha létezik a

$$g = f \circ (x, y): \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$$

függvény t szerinti deriváltja, akkor ezt az f függvény P_0 pontbeli *iránymenti deriváltjának* nevezzük:

$$\left. \frac{df}{dt} \right|_{P_0} = f'_x(x_0, y_0) \cos \alpha + f'_y(x_0, y_0) \sin \alpha.$$

Az iránymenti derivált jelölésére a $\frac{df}{dx}$, ill. $\frac{df}{de}$ jelölés is használatos, amellyel azt hangsúlyozzuk, hogy a deriválást az e vektor irányában végezzük. Ha f differenciálható a P_0 pontban, akkor az iránymenti derivált tetszőleges α érték mellett létezik. A P_0 pontbeli parciális deriváltak speciálisan az $\alpha=0$, ill. $\alpha=\frac{\pi}{2}$ irányhoz tartozó iránymenti deriváltak, ezek létezéséhez nem szükséges az f P_0 -beli differenciálhatósága.

Gyakorló feladatok

1. Legyen

$$f: u \mapsto \sqrt{u} \quad u \in \mathbb{R}^+$$

és

$$\varphi: (x, y) \mapsto x^2 + y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2.$$

Határozza meg a $g=f \circ \varphi$ függvény teljes differenciálját!

$$dg = (f' \circ \varphi) d\varphi|_{(x,y)} = \frac{1}{2\sqrt{x^2+y^2}} (2x dx + 2y dy) \quad (x,y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(0,0)\}.$$

2. Legyen

$$f: (x,y) \mapsto x^3 + y^2 - 6x \quad (x,y) \in \mathbb{R}^2$$

és

$$\begin{aligned} \varphi_1: t &\mapsto 3 \operatorname{ch} t & t \in \mathbb{R} \\ \varphi_2: t &\mapsto 5 \operatorname{sh} t & t \in \mathbb{R}; \end{aligned}$$

határozza meg a $g=f \circ (\varphi_1, \varphi_2)$ függvény deriváltját!

$$\begin{aligned} \frac{dg}{dt} &= f'_x \circ (\varphi_1, \varphi_2) \varphi'_1 + f'_y \circ (\varphi_1, \varphi_2) \cdot \varphi'_2 = \\ &= (3(3 \operatorname{ch} t)^2 - 6) 3 \operatorname{sh} t + 2(5 \operatorname{sh} t) \cdot 5 \operatorname{ch} t = \\ &= (27 \operatorname{ch}^2 t - 6) 3 \operatorname{sh} t + 50 \operatorname{sh} t \operatorname{ch} t = \\ &= \operatorname{sh} t (81 \operatorname{ch}^2 t + 50 \operatorname{ch} t - 18). \end{aligned}$$

Határozzuk meg g' értékét más úton is! A helyettesítést elvégezve:

$$\begin{aligned} g: t &\mapsto 27 \operatorname{ch}^3 t + 25 \operatorname{sh}^2 t - 18 \operatorname{ch} t & t \in \mathbb{R}, \\ g'_y t &\mapsto 81 \operatorname{ch}^2 t \operatorname{sh} t + 50 \operatorname{sh} t \operatorname{ch} t - 18 \operatorname{sh} t = \\ &= \operatorname{sh} t (81 \operatorname{ch}^2 t + 50 \operatorname{ch} t - 18), \end{aligned}$$

ami az előzővel megegyezik.

Megjegyzés: A kapott eredmény úgy értelmezhető, hogy vizsgáljuk f változási sebességét az

$$\frac{x^2}{9} - \frac{y^2}{25} = 1$$

hiperbolán elmozdulva.

3. Határozza meg g deriváltját, ha

$$\begin{aligned} f: (x,y) &\mapsto x^2 e^{\frac{x}{y}} & x \in \mathbb{R}, y \in \mathbb{R} \setminus \{0\}, \\ \varphi_1: t &\mapsto \ln(1+t^4) & t \in \mathbb{R}, \end{aligned}$$

$$\varphi_2: t \mapsto (t^2+1)^3 \quad t \in \mathbb{R},$$

és

$$g = f \circ (\varphi_1, \varphi_2).$$

Mivel $\varphi_2(t) > 0$ minden t esetén, és f, φ_1, φ_2 az értelmezési tartományaik minden pontjában differenciálhatók, így g is differenciálható minden $t \in \mathbb{R}$ esetén:

$$g' = f'_x \circ (\varphi_1, \varphi_2) \varphi'_1 + f'_y \circ (\varphi_1, \varphi_2) \varphi'_2,$$

$$f'_x = 2xe^{\frac{x}{y}} + x^2 e^{\frac{x}{y}} \frac{x}{y} = xe^{\frac{x}{y}} \left(2 + \frac{x}{y} \right),$$

$$f'_y = x^2 e^{\frac{x}{y}} \left(\frac{-x}{y^2} \right) = -\frac{x^3}{y^2} e^{\frac{x}{y}},$$

$$\varphi'_1 = \frac{4t^3}{1+t^4}, \quad \varphi'_2 = 3(t^2+1)^2 2t.$$

A g' képletébe helyettesítve kapjuk, hogy

$$\begin{aligned} g' &= e^{\frac{\ln(1+t^4)}{(1+t^2)^3}} \ln(1+t^4) \left(2 + \frac{\ln(1+t^4)}{(1+t^2)^3} \right) \frac{4t^3}{1+t^4} - \\ &\quad - \frac{\ln^3(1+t^4)}{(1+t^2)^6} e^{\frac{\ln(1+t^4)}{(1+t^2)^3}} \cdot 6t \left(\frac{t^2+t}{t} \right)^2 \end{aligned}$$

Megjegyzés: Ha elvégezzük a helyettesítést és a kapott függvényt közvetlenül deriváljuk t szerint, természetesen ugyanezt az eredményt kapjuk.

4. Legyen

$$\varphi_1 = \varphi_2: t \mapsto \begin{cases} 1, & \text{ha } t \text{ racionális} \\ -1 & \text{ha } t \text{ irracionális} \end{cases} \quad t \in \mathbb{R},$$

továbbá

$$f: (x,y) \mapsto \begin{cases} \frac{2x^2 y^2}{x^4 + y^4}, & \text{ha } x^4 + y^4 \neq 0 \\ 1, & \text{ha } x^4 + y^4 = 0 \end{cases} \quad (x,y) \in \mathbb{R}^2.$$

Határozza meg $g'(0)$ értékét, ha

$$g = f \circ (\varphi_1, \varphi_2).$$

φ_1 és φ_2 sehol sem folytonosak, f az origóban nem folytonos, így a differenciálhatóságra kimondott elégséges feltételek nem teljesülnek. $g'(0)$ létezése egyben azt mutatja, hogy ezek a feltételek nem szükségesek.

Ha a helyettesítést elvégezzük, akkor azt kapjuk, hogy

$$g: t \mapsto 1 \quad t \in \mathbb{R},$$

amelynek deriváltja azonosan nulla, tehát $g'(0) = 0$.

5. Határozza meg g parciális deriváltjait, ha

$$g = f \circ (\varphi_1, \varphi_2),$$

ahol:

$$\begin{aligned} f: (x, y) &\mapsto xye^{x+y} & (x, y) \in \mathbb{R}^2, \\ \varphi_1: (u, v) &\mapsto \operatorname{tg}(u^2 + v^2), \\ & (u, v) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(u, v) \mid \cos(u^2 + v^2) = 0\}, \\ \varphi_2: (u, v) &\mapsto u \sin v & (u, v) \in \mathbb{R}^2. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \frac{\partial g}{\partial u} &= \frac{\partial f}{\partial x} \cdot \frac{\partial \varphi_1}{\partial u} + \frac{\partial f}{\partial y} \cdot \frac{\partial \varphi_2}{\partial u} = \\ &= (ye^{x+y}(1+x)|_{x=\varphi_1, y=\varphi_2}) \frac{2u}{\cos^2(u^2 + v^2)} + \\ &+ (xe^{x+y}(1+y)|_{x=\varphi_1, y=\varphi_2}) \sin v = \\ &= e^{u \sin v + \operatorname{tg}(u^2 + v^2)} \left\{ [1 + \operatorname{tg}(u^2 + v^2)] u \sin v \frac{2u}{\cos^2(u^2 + v^2)} + \right. \\ &\left. + \sin v (1 + u \sin v) \operatorname{tg}(u^2 + v^2) \right\}. \end{aligned}$$

Hasonlóan a v szerinti parciális derivált:

$$\begin{aligned} \frac{\partial g}{\partial v} &= \frac{\partial f}{\partial x} \cdot \frac{\partial \varphi_1}{\partial v} + \frac{\partial f}{\partial y} \cdot \frac{\partial \varphi_2}{\partial v} = \\ &= (ye^{x+y}(1+x)|_{x=\varphi_1, y=\varphi_2}) \frac{2v}{\cos^2(u^2 + v^2)} + \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} &+ (xe^{x+y}(1+y)|_{x=\varphi_1, y=\varphi_2}) u \cos v = \\ &= e^{\operatorname{tg}(u^2 + v^2) + u \sin v} \left\{ [1 + \operatorname{tg}(u^2 + v^2)] u \sin v \frac{2v}{\cos^2(u^2 + v^2)} + \right. \\ &\left. + [1 + u \sin v] \operatorname{tg}(u^2 + v^2) u \cos v \right\}. \end{aligned}$$

(Ugyanerre az eredményre juthattunk volna a helyettesítés elvégzése után kapott függvény u , ill. v szerinti deriválásával is.)

6. Igazolja, hogy ha a

$g: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ függvény differenciálható, akkor:

$$yh'_x = xh'_y,$$

ahol $h = g(x^2 + y^2)$ $(x, y) \in \mathbb{R}^2$.

Az összetett függvény differenciálási szabálya szerint:

$$h'_x = 2xg'(u),$$

$$h'_y = 2yg'(u),$$

így a h függvény valóban eleget tesz a felírt parciális differenciálegyenletnek.

Megjegyzés: Az $f: x \mapsto f(x)$ $x \in D_f$ függvény grafikonjának $z = f(x)$ -nek z tengely körüli forgatásakor keletkező felület a $z = f(x^2 + y^2)$ függvény grafikonja.

7. Igazolja, hogy ha g_1 és g_2 differenciálható egyváltozós függvények, akkor

$$h''_{xx} - 2h''_{xy} + h''_{yy} = 0,$$

ahol $h = xg_1(x+y) + yg_2(x-y)$ $(x, y) \in \mathbb{R}^2$.

$$h'_x = g_1 + xg'_1 + yg'_2,$$

$$h''_{xx} = 2g'_1 + xg''_1 + yg''_2,$$

$$h'_y = xg'_1 + g_2 + yg'_2,$$

$$h''_{yy} = xg''_1 + 2g'_2 + yg''_2,$$

$$h''_{xy} = g'_1 + xg''_1 + g'_2 + yg''_2.$$

Behelyettesítve a parciális differenciálegyenletbe:

$$(2g'_1 + xg''_1 + yg''_2) - 2(g'_1 + g'_2 + xg''_1 + yg''_2) + (xg''_1 + yg''_2 + 2g'_2) = 0,$$

tehát h -ra valóban teljesül az egyenlet.

8. Fejezzük ki az

$$f: D_f \rightarrow \mathbb{R} \quad D_f \subset \mathbb{R}^2$$

függvény parciális deriváltjait polárkoordinátákkal!

A polártranszformáció egyenletrendszere:

$$x = r \cos \varphi \quad r \in \mathbb{R}^+, \varphi \in \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{3\pi}{2}\right],$$

$$y = r \sin \varphi,$$

$$r = \sqrt{x^2 + y^2} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{0; 0\},$$

$$\varphi = \begin{cases} \arctg \frac{y}{x}, & \text{ha } x > 0 \\ \arctg \frac{y}{x} + \pi, & \text{ha } x < 0 \\ \frac{\pi}{2}, & \text{ha } x = 0, y > 0 \\ -\frac{\pi}{2}, & \text{ha } x = 0, y < 0. \end{cases}$$

(Az origó esetén φ -t nem értelmezzük, de azt kizártuk.)

Értelmezzük a g függvényt a következőképpen:

$$g(r, \varphi) = f(r \cos \varphi; r \sin \varphi) \quad r \in \mathbb{R}^+, \varphi \in \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{3\pi}{2}\right],$$

ekkor:

$$f'_x = \frac{\partial g}{\partial r} \cdot \frac{\partial r}{\partial x} + \frac{\partial g}{\partial \varphi} \cdot \frac{\partial \varphi}{\partial x},$$

és hasonlóan

$$f'_y = \frac{\partial g}{\partial r} \cdot \frac{\partial r}{\partial y} + \frac{\partial g}{\partial \varphi} \cdot \frac{\partial \varphi}{\partial y}.$$

Először külön meghatározzuk az r és φ függvények x , ill. y szerinti parciálisait:

$$\frac{\partial r}{\partial x} = \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \frac{x}{r} = \cos \varphi,$$

$$\frac{\partial r}{\partial y} = \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \frac{y}{r} = \sin \varphi,$$

$$\frac{\partial \varphi}{\partial x} = \frac{1}{1 + \frac{y^2}{x^2}} \left(\frac{-y}{x^2} \right) = \frac{-y}{x^2 + y^2} = \frac{-y}{r^2} = -\frac{\sin \varphi}{r},$$

$$\frac{\partial \varphi}{\partial y} = \frac{1}{1 + \frac{y^2}{x^2}} \cdot \frac{1}{x} = \frac{x}{x^2 + y^2} = \frac{x}{r^2} = \frac{\cos \varphi}{r}.$$

(Látjuk, hogy az origó kizárása lényeges volt; az y tengely origótól különböző pontjai esetén viszont parciálisaira a fenti értékeket kapjuk. Ezt külön nem igazoljuk.)

Ennek alapján:

$$f'_x = \frac{\partial g}{\partial r} \cos \varphi - \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \sin \varphi,$$

$$f'_y = \frac{\partial g}{\partial r} \sin \varphi + \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \cos \varphi.$$

9. Írjuk fel a

$$\frac{\partial^2 f}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} = 0$$

síkbeli Laplace-egyenlet polárkoordinátákban kifejezett alakját!

A megoldáshoz felhasználjuk az előző feladat eredményeit.
A g függvényt a 9. feladatban már értelmeztük. Ezzel:

$$\begin{aligned}\frac{\partial^2 f}{\partial x^2} &= \frac{\partial}{\partial r} \left(\frac{\partial f}{\partial x} \right) \frac{\partial r}{\partial x} + \frac{\partial}{\partial \varphi} \left(\frac{\partial f}{\partial x} \right) \frac{\partial \varphi}{\partial x} = \frac{\partial}{\partial r} \left(\frac{\partial g}{\partial r} \cos \varphi - \right. \\ &\quad \left. - \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \sin \varphi \cos \varphi \right) - \frac{\partial}{\partial \varphi} \left(\frac{\partial g}{\partial r} \cos \varphi - \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \sin \varphi \right) \frac{1}{r} \sin \varphi = \\ &= \left(\frac{\partial^2 g}{\partial r^2} \cos^2 \varphi + \frac{1}{r^2} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \sin \varphi \cos \varphi - \frac{1}{r} \frac{\partial^2 g}{\partial \varphi \partial r} \sin \varphi \cos \varphi \right) - \\ &\quad - \frac{1}{r} \left(\frac{\partial^2 g}{\partial r \partial \varphi} \sin \varphi \cos \varphi + \frac{\partial g}{\partial r} \sin^2 \varphi + \frac{1}{r} \frac{\partial^2 g}{\partial \varphi^2} \sin^2 \varphi + \right. \\ &\quad \left. + \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \cos \varphi \sin \varphi \right),\end{aligned}$$

hasonlóan

$$\begin{aligned}\frac{\partial^2 f}{\partial y^2} &= \frac{\partial}{\partial r} \left(\frac{\partial g}{\partial r} \sin \varphi + \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \cos \varphi \right) \sin \varphi + \\ &\quad + \frac{\partial}{\partial \varphi} \left(\frac{\partial g}{\partial r} \sin \varphi + \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \cos \varphi \right) \frac{\cos \varphi}{r} = \\ &= \left(\frac{\partial^2 g}{\partial r^2} \sin^2 \varphi + \frac{1}{r^2} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \sin \varphi \cos \varphi + \frac{1}{r} \frac{\partial^2 g}{\partial \varphi \partial r} \sin \varphi \cos \varphi \right) + \\ &\quad + \left(\frac{\partial^2 g}{\partial r \partial \varphi} \sin \varphi \cos \varphi + \frac{\partial g}{\partial r} \cos^2 \varphi + \frac{1}{r} \frac{\partial^2 g}{\partial \varphi^2} \cos^2 \varphi - \right. \\ &\quad \left. - \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial \varphi} \sin \varphi \cos \varphi \right) \frac{1}{r}.\end{aligned}$$

A két eredmény összegzéséből

$$\begin{aligned}\frac{\partial^2 f}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} &= \frac{\partial^2 g}{\partial r^2} (\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi) + \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial r} (\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi) + \\ &\quad + \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2 g}{\partial \varphi^2} (\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi).\end{aligned}$$

Végeredményben tehát:

$$\frac{\partial^2 f}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} = \frac{\partial^2 g}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial g}{\partial r} + \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2 g}{\partial \varphi^2}.$$

Megjegyzés: Ez az átalakítás olyan parciális differenciálegyenletek megoldásakor hasznos, amelyekben a peremfeltételek hengerszimmetrikusak.

10. Mely irányokban létezik az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{2xy}{x^2 + y^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0 \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0 \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény iránymenti deriváltja az origóban?

Az iránymenti derivált definíciója alapján azt kell vizsgálnunk, hogy α milyen értékeire létezik az alábbi határérték:

$$\lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + t \cos \alpha, y_0 + t \sin \alpha) - f(x_0, y_0)}{t},$$

hol $x_0 = 0, y_0 = 0$.

a A

$$\lim_{t \rightarrow 0} \frac{2t^2 \cos \alpha \sin \alpha}{t^2 (\cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha)} \cdot \frac{1}{t} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{\sin 2\alpha}{t}$$

határérték csak akkor létezik, ha

$$\sin 2\alpha = 0, \text{ azaz, ha } \alpha = k \frac{\pi}{2} \quad k = 0, \pm 1, \dots$$

Ez azt jelenti, hogy az iránymenti derivált csak a tengelyek irányában létezik, ezek pedig a parciális deriváltak. Az iránymenti deriváltak tehát bizonyos irányokra létezhetnek anélkül, hogy a függvény differenciálható lenne.

11. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto (x - y)^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény iránymenti deriváltját a $P_0(2; 3)$ pontban az $\alpha = \frac{\pi}{3}$ irányban!

f minden pontban, így a P_0 pontban is differenciálható, tehát létezik az iránymenti deriváltja:

$$\left. \frac{df}{d\alpha} \right|_{P_0} = f'_x(2; 3) \cos \alpha + f'_y(2; 3) \sin \alpha,$$

$$\left. \frac{df}{d\alpha} \right|_{P_0} = 2(-1) \cos \frac{\pi}{3} + (-2)(-1) \sin \frac{\pi}{3} = \sqrt{3} - 1.$$

12. Határozza meg, mely irány esetén nulla az

$$f: (x, y) \mapsto x^3 + y^3 - 3xy + e^y \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény iránymenti deriváltja a $P_0(2; 0)$ pontban!

Mivel f az $\mathbb{R}^2$ minden pontjában differenciálható, így a P_0 pontban tetszőleges α esetén létezik az iránymenti derivált:

$$f'_x(2; 0) = (3x^2 - 3y)|_{P_0} = 12,$$

$$f'_y(2; 0) = (3y^2 - 3x + e^y)|_{P_0} = -5.$$

Az iránymenti derivált:

$$\frac{df}{d\alpha} = 12 \cos \alpha - 5 \sin \alpha = 0,$$

amiből

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{12}{5} = 2,4,$$

$$\alpha = \operatorname{arctg} 2,4 + k\pi, \quad k = 0, \pm 1, \dots$$

13. Határozza meg, mely irány(ok) esetén maximális az előző feladatban szereplő függvény P_0 pontbeli iránymenti deriváltja!

Az előző feladatban láttuk, hogy az iránymenti derivált a P_0 pontban:

$$g: \alpha \mapsto 12 \cos \alpha - 5 \sin \alpha \quad \alpha \in [0; 2\pi]$$

Ennek azon értékei esetén lehet maximuma, melyekre deriváltja nullával egyenlő:

$$g'(\alpha) = -12 \sin \alpha - 5 \cos \alpha = 0.$$

Ebből:

$$\operatorname{tg} \alpha = -\frac{5}{12}.$$

Szélsőérték tehát az

$$\alpha = \operatorname{arctg} \left(-\frac{5}{12} \right) + k\pi \quad (k = 1, 2)$$

irányokban lehet.

Valóban maximuma van g -nek, ha ezen a helyen a második derivált értéke negatív: $k = 2$ esetén

$$g'' = -12 \cos \alpha + 5 \sin \alpha,$$

$$g' \left(\operatorname{arctg} \frac{-5}{12} + 2\pi \right) = g'' \left(\operatorname{arctg} \left(-\frac{5}{12} \right) \right) = \frac{-12 - 5 \frac{5}{12}}{\sqrt{1 + \left(-\frac{5}{12} \right)^2}} < 0.$$

Tehát az $\alpha = \operatorname{arctg} \left(-\frac{5}{12} \right)$ helyen maximum van. Ez az irány az előző feladatban kapott irányra merőleges. Azt, hogy ez általánosan is igaz, a gradiens-vektor értelmezésénél mutatjuk meg. (Megjegyzés: $k = 1$ esetén g -nek minimuma van.)

14. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{25x^2y}{x^2 + y^3} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(x, y) \mid x^2 + y^3 = 0\}$$

függvény iránymenti deriváltját a $P_0(2, 1)$ pontban az $x + 3y = 5$ egyenes irányvektora irányában!

Az egyenes irányvektora:

$$v(-3; 1),$$

a v irányába mutató egységvektor:

$$e_v \left(-\frac{3}{\sqrt{10}}; \frac{1}{\sqrt{10}} \right),$$

tehát $\cos \alpha = -\frac{3}{\sqrt{10}}$, $\sin \alpha = \frac{1}{\sqrt{10}}$,

$$\frac{\partial f}{\partial x} = 25 \cdot \frac{2xy(x^2+y^3) - x^2y2x}{(x^2+y^3)^2}; \quad f'_x(2; 1) = 4,$$

$$\frac{\partial f}{\partial y} = 25 \cdot \frac{x^2(x^2+y^3) - x^2y3y^2}{(x^2+y^3)^2}; \quad f'_y(2; 1) = 8,$$

tehát az iránymenti derivált értéke a P_0 pontban:

$$\left. \frac{\partial f}{\partial \alpha} \right|_{P_0} = 4 \cdot \frac{-3}{\sqrt{10}} + 8 \cdot \frac{1}{\sqrt{10}} = -\frac{4}{\sqrt{10}} = -\frac{2\sqrt{10}}{5}.$$

15. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 e^y \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény iránymenti deriváltját a $P_0(2; 0)$ pontban, az $a(3; 4)$ vektorra merőleges irányokban!

Az a -ra merőleges vektorok: $b(-4; 3)$ és $c(4; -3)$. Egységvektoraik:

$$e_b \left(-\frac{4}{5}; \frac{3}{5} \right), \text{ tehát } \cos \beta = -\frac{4}{5}; \sin \beta = \frac{3}{5},$$

$$e_c \left(\frac{4}{5}; -\frac{3}{5} \right), \text{ tehát } \cos \gamma = \frac{4}{5}; \sin \gamma = -\frac{3}{5}.$$

A parciális deriváltak értéke a P_0 pontban:

$$f'_x(2; 0) = 4, \quad f'_y(2; 0) = 4,$$

$$\left. \frac{df}{d\beta} \right|_{P_0} = -\frac{4}{5},$$

$$\left. \frac{df}{d\gamma} \right|_{P_0} = \frac{4}{5},$$

ami természetesen nem véletlen, hiszen $\gamma = \pi + \beta$ és $\cos(\pi + \beta) = -\cos \beta$, valamint $\sin(\pi + \beta) = -\sin \beta$.

16. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 + y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

forgási paraboloid $P_0(3; 1)$ pontjában az iránymenti derivált értékét a felület P_0 ponton áthaladó szintvonalának P_0 -beli érintője irányában!

A szintvonal az xy síkkal párhuzamos síkban fekszik, tehát érintője is párhuzamos az xy síkkal, így az iránymenti derivált értéke nulla lesz (l. a 12. feladat megjegyzését!).

Ellenőrizzük számítással!

A szintvonal egyenlete:

$$x^2 + y^2 = 10.$$

(28. ábra).

Az $OP_0(3; 1)$, egy rá merőleges vektor a $(-1; 3)$, így az egységvektor

$$e_a \left(-\frac{1}{10}; \frac{3}{10} \right);$$

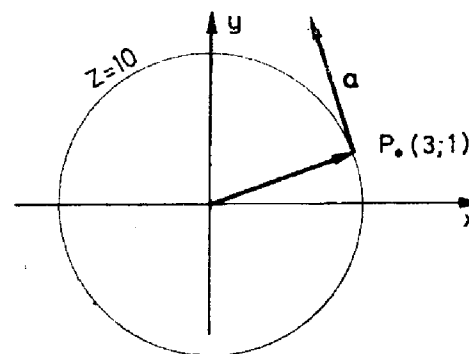
$$f'_x(3; 1) = 6,$$

$$f'_y(3; 1) = 2,$$

tehát az iránymenti derivált értéke:

$$\frac{df}{d\alpha} = 6 \cdot \left(-\frac{1}{10} \right) + 2 \cdot \frac{3}{10} = 0,$$

amint azt vártuk.

28. ábra

4. Implicit függvények és deriválásuk

Síkgörbék megadhatók az

$$F(x, y) = 0$$

egyenlettel is.

Legyen például

$$F: (x, y) \mapsto y - x^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2,$$

akkor az $F(x, y) = y - x^2 = 0$ egyenletet kielégítő (x, y) koordinátájú pontok halmaza a síkon egy parabola. Ez a parabola az

$$x \mapsto x^2 \quad x \in \mathbb{R}$$

függvény grafikonjával azonos.

Általában is érdemes vizsgálni azt a kérdést, milyen feltételek teljesülése esetén létezik olyan

$$f: D_f \rightarrow \mathbb{R} \quad D_f \subset \mathbb{R}$$

egyváltozós függvény, amelyre teljesül, hogy

$$F(x, f(x)) = 0 \quad \text{minden } x \in D_f \text{ esetén.}$$

Szemléletesen: az $F(x, y) = 0$ egyenlet annak a síkgörbének az egyenlete, amelyet a $z := F(x, y)$ egyenletű felületből a $z = 0$ sík metsz ki. Természetesen megtörténhet, hogy nincs metszészvonal, vagy több metszészvonal van.

Például a

$$z = x^2 + y^2 + 25 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

felületnél nincs metszészvonal (hiszen $z \geq 25$). Láttuk, hogy a

$$z = x^2 - y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

felület esetén a metszészvonal az $y = x$, ill. $y = -x$ egyenes. Igazolható, hogy ha F -re egy $(x_0, y_0) \in D_f$ esetén teljesülnek a következő feltételek:

$$\begin{aligned} F(x_0, y_0) &= 0, \\ F \text{ az } (x_0, y_0) \text{ környezetében folytonos,} \end{aligned}$$

F'_y létezik és nemnulla az (x_0, y_0) pont egy környezetében, akkor van az x_0 -nak olyan D_f környezete, amelyben egyetlen olyan

$$x \mapsto f(x) \quad x \in D_f$$

függvény létezik, amelyre $f(x_0) = y_0$ és

$$F(x, f(x)) = 0 \quad \text{minden } x \in D_f \text{-re.}$$

Továbbá, ha F differenciálható a P_0 pontban, akkor y is differenciálható az x_0 helyen és:

$$y'(x_0) = -\frac{F'_x(x_0, y_0)}{F'_y(x_0, y_0)}.$$

Hasonlóan az $F(x, y, z) = 0$ egyenlet bizonyos esetekben egy $z := z(x, y)$ felületet definiál, amely egy háromváltozós függvény szintfelületének tekinthető (I. II.2.!). E kétváltozós implicit függvény létezésére és egyértelműségére az előbbihez hasonló feltételek teljesülése szükséges. A parciális deriváltak:

$$z'_x(x_0, y_0) = -\frac{F'_x(x_0, y_0, z_0)}{F'_z(x_0, y_0, z_0)},$$

$$z'_y(x_0, y_0) = -\frac{F'_y(x_0, y_0, z_0)}{F'_z(x_0, y_0, z_0)}.$$

Könnyű megmutatni, hogy amennyiben az implicit módon definiált függvények léteznek, a deriváltjaikat valóban így kell meghatározni.

Vizsgáljuk meg ezt az egyváltozós esetben!

Tegyük fel, hogy F -re teljesülnek az implicit függvény létezésének elégséges feltételei az (x_0, y_0) pontban, továbbá, hogy f is differenciálható az x_0 pontban. Ekkor a közvetett függvény differenciálási szabálya szerint:

$$F'_x(x_0, y_0) + F'_y(x_0, y_0)f'(x_0) = 0,$$

ahonnan

$$f'(x_0) = -\frac{F'_x(x_0, y_0)}{F'_y(x_0, y_0)}.$$

A parciális deriváltak általában ismét kétváltozós függvények, így, ha az előzőekben említett feltételek teljesülnek, tovább folytathatjuk a differenciálást, meghatározhatjuk y'' értékét is.

Differenciáljuk x szerint az előbb kapott

$$F'_x + F'_y y' = 0$$

egyenletet!

$$F''_{xx} + F''_{xy} y' + (F''_{xy} + F''_{yx} y') y' + F''_{yy} y'^2 + F'_y y'' = 0,$$

a második derivált:

$$y'' = - \frac{F''_{xx} + 2F''_{xy} y' + F''_{yy} y'^2}{F'_y}.$$

Hasonlóan számíthatók ki kétváltozós függvény esetén is a magasabb rendű parciális deriváltak.

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg y' értékét a $P_0(2; 4)$ pontban, ha

$$x^y = y^x.$$

Legyen

$$F: (x, y) \mapsto x^y - y^x \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2.$$

A $P_0(2; 4)$ pont a görbe egy pontja, mivel $2^4 = 4^2$. E pontban $F'_y \neq 0$, így e pont környezetében létezik egy olyan függvény, amelyre $F(x, y) = 0$.

Deriváltja:

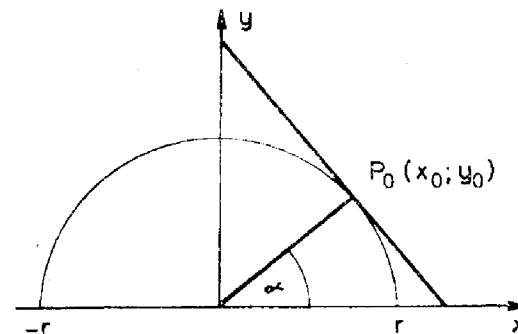
$$y' = - \frac{F'_x}{F'_y} = - \frac{yx^{y-1} - y^x \ln y}{x^y \ln x - xy^{x-1}}.$$

Felhasználva, hogy $x^y = y^x$,

$$y' = - \frac{\frac{yx^{y-1}}{x^y} - \frac{y^x \ln y}{y^x}}{\frac{x^y \ln x}{x^y} - \frac{xy^{x-1}}{y^x}} = - \frac{\frac{y}{x} - \ln y}{\frac{x}{y} - \ln x}.$$

$$y'(2) = \frac{2 - \ln 4}{\frac{1}{2} - \ln 2}.$$

2. Állapítsa meg, milyen feltételek mellett határoz meg az $F(x, y) = x^2 + y^2 - r^2 = 0$ $(x, y) \in \mathbb{R}^2$ egyenlet egy differenciálható függvényt és adja meg a deriváltját!

29. ábra

A feladatban egy origó középpontú r sugarú kör egyenlete szerepel. Ha $y > 0$, akkor az egyenlet egyértelműen definiálja az

$$y: x \mapsto \sqrt{r^2 - x^2} \quad x \in (-r, r)$$

függvényt (29. ábra).

E félkör $P_0(x_0, y_0)$ pontbeli érintője merőleges az adott pontba húzott sugárra, amelynek iránytangense:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{y_0}{x_0},$$

így az érintő iránytangense:

$$-\frac{x_0}{y_0} = y'(x_0).$$

Természetesen ugyanezt kapjuk implicit függvényként való deriválással:

$$y' = - \frac{F'_x}{F'_y} = - \frac{x}{y}.$$

3. Határozza meg y' értékét, ha $x_0 = y_0 \neq 0$ és $F(x_0, y_0) = 0$, ahol $F(x, y) = x^3 + y^3 - 3axy = 0$.

A feladatban

$$F: (x, y) \mapsto x^3 + y^3 - 3axy \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(0; 0)\},$$

$$y' = -\frac{F'_x}{F'_y} = -\frac{3x^2 - 3ay}{3y^2 - 3ax} = -\frac{x^2 - ay}{y^2 - ax}.$$

Mivel $x_0 = y_0$, így $y'(x_0) = -1$. [Behelyettesítéssel ellenőrizhető, hogy a $P_0\left(\frac{3a}{2}; \frac{3a}{2}\right)$ pont kielégíti az egyenletet, és $a \neq 0$ esetben teljesülnek a deriválhatóságra vonatkozó kikötések, hiszen ekkor $y^2 - ax \neq 0$.]

4. Határozza meg, mely pontokban nulla az előző feladatbeli

$$F(x, y) = x^3 + y^3 - 3axy = 0$$

egyenlettel definiált y függvény deriváltja!

Az előző feladatból:

$$y' = \frac{ay - x^2}{y^2 - ax} \quad y^2 \neq ax.$$

Ha $y' = 0$, akkor $ay - x^2 = 0$, tehát $y = \frac{x^2}{a}$. Ezt az értéket az eredeti egyenletbe helyettesítve:

$$x^3 + \frac{x^6}{a^3} - 3ax \frac{x^2}{a} = 0,$$

vagyis

$$x^3 \left(1 + \frac{x^3}{a^3} - 3\right) = 0,$$

amely egyenlet gyökei:

$$x_1 = 0,$$

$$x_2 = a\sqrt[3]{2}.$$

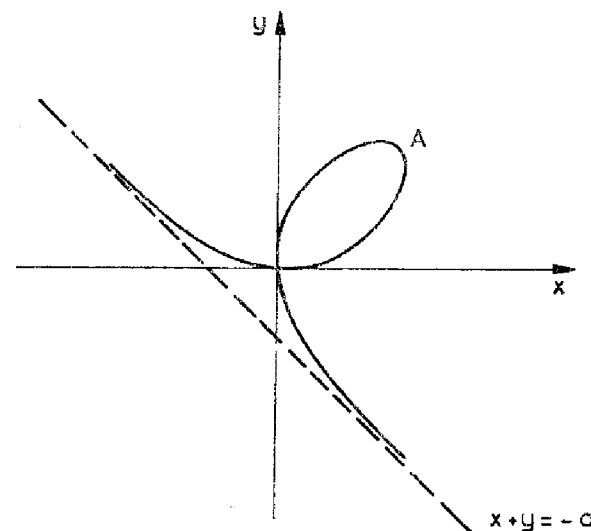
Az $x_1 = 0$ esetben: $y_1 = 0$, így $F'_y = 0$, tehát az implicit függvény létezésére ki-mondott tétel kikötései nem teljesülnek. (Speciálisan, ha $a = 0$, akkor az egyenlet az $y = -x$ függvényt határozza meg, amelynek origóbeli deriváltja nemnulla.)

$$x_2 = a\sqrt[3]{2} \text{ esetben } y_2 = a\sqrt[3]{4}$$

és

$$y_2^2 \neq ax_2, \text{ így e helyen } y' = 0.$$

Megjegyzés: A 3. és a 4. feladatban szereplő impliciten adott függvény képe, az ún. Descartes-féle levél. ($a \neq 0$ esetben l. a 30. ábrát!)

30. ábra

E görbe paraméteres alakban is megadható:

$$x = \frac{3at}{1+t^3}; \quad y = \frac{3at^2}{1+t^3} \quad t \in \mathbb{R} \setminus \{-1\}.$$

Amint a grafikomból látható is, igazolható, hogy az origó kivételével a görbe minden pontjának van olyan környezete, amelyben egyetlen olyan

$$x \mapsto y(x) \quad x \in D_y$$

függvény van, amely kielégíti az egyenletet. Az origóban a koordinátaten-

gelyek érintik a görbét. Mivel a görbe szimmetrikus az $y=x$ egyenesre, így az

$A\left(\frac{3a}{2}; \frac{3a}{2}\right)$ pontbeli érintője erre merőleges.

5. Határozza meg y' értékét a $P_0\left(1, \frac{\pi}{2}\right)$ pontban, ha

$$F(x, y) = x \sin y - \cos y + \cos 2y = 0.$$

A P_0 pont koordinátái kielégítik az egyenletet:

$$F'_x = \sin y,$$

$$F'_y = x \cos y + \sin y - 2 \sin 2y \quad \text{és} \quad F'_y\left(1, \frac{\pi}{2}\right) \neq 0,$$

így az egyenlet P_0 környezetében egy függvényt határoz meg.

$$y' = \frac{-\sin y}{x \cos y + \sin y - 2 \sin 2y},$$

$$y'(1) = -1.$$

Megjegyzés: Ha $\sin y \neq 0$, akkor az $F(x, y) = 0$ egyenlet egyértelműen meghatároz egy $x \mapsto x(y)$ függvényt, amelyre

$$x \mapsto \frac{\cos y - \cos 2y}{\sin y} \quad y \in \mathbb{R} \setminus \{y \mid \sin y = 0\}.$$

Deriváltja:

$$\left(\frac{\cos y - \cos 2y}{\sin y}\right)' = \frac{(-\sin y + 2 \sin 2y) \sin y - (\cos y - \cos 2y) \cos y}{\sin^2 y}.$$

Ennek értéke az $y = \frac{\pi}{2}$ helyen: -1 , amint az várható volt, hiszen az előző függvény inverzének deriváltját számítottuk ki, ami a most kapott érték reciproka.

6. Határozza meg

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} \Big|_{P_0}$$

értékét, ha

$$x^3 + y^3 + z^3 - 3z = 0$$

és

$$P_0(-1; 1; 0).$$

$$F: (x, y, z) \mapsto x^3 + y^3 + z^3 - 3z \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3.$$

A bevezetőben láttuk, hogy

$$\frac{\partial z}{\partial x} = -\frac{F'_x}{F'_z} = \frac{-3x^2}{3z^2 - 3} = \frac{x^2}{1 - z^2},$$

hasonlóan

$$\frac{\partial z}{\partial y} = -\frac{F'_y}{F'_z} = \frac{3y^2}{3z^2 - 3} = \frac{y^2}{1 - z^2}.$$

Mivel F mindenütt folytonos és differenciálható,

$$F'_z(-1; 1; 0) \neq 0,$$

így z'_x , ill. z'_y létezik a P_0 pontban.

A keresett másodrendű parciális derivált:

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} = \frac{\partial z'_y}{\partial x} = \frac{\partial z}{\partial x} \cdot \frac{2zx^2y^2}{(1 - z^2)^3},$$

amelynek az értéke a P_0 pontban

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} \Big|_{P_0} = 0.$$

7. Igazolja, hogy létezik olyan $y: x \mapsto y(x)$ $x \in D_f \subset \mathbb{R}$ függvény, amely az origó környezetében egyértelmű megoldása a

$$2ye^x - xe^y = 0$$

egyenletnek!

Az origó koordinátái kielégítik az egyenletet;

$$F: (x, y) \mapsto 2ye^x - xe^y \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

mindenütt folytonos és differenciálható;

$$F'_y = 2e^x - xe^y$$

folytos és az origóban nullától különbözik.

Így valóban létezik olyan y függvény, amely az origó környezetében egyértelmű megoldása az

$$F(x, y) = 0 \text{ egyenletnek.}$$

Deriváltja:

$$y' = -\frac{F'_x}{F'_y} = -\frac{2ye^x - e^y}{2e^x - xe^y} \quad y'(0) = \frac{1}{2}.$$

8. Legyen z az a $D_z \rightarrow R$, $D_z \subset R^2$ típusú függvény, amelynek értékét minden alkalmas $(x, y) \in R^2$ -re az

$$x^2 - 2y^2 + z^2 - 4x + 2z - 5 = 0$$

egyenlet definiálja.

Igazolja, hogy e függvény másodrendű vegyes parciális deriváltjai egyenlők!

Legyen

$$F: (x, y, z) \mapsto x^2 - 2y^2 + z^2 - 4x + 2z - 5, \quad (x, y, z) \in R^3.$$

Ekkor a

$$z'_x = -\frac{F'_x}{F'_z} = -\frac{-2x-4}{2z+2} = \frac{2-x}{1+z},$$

$$z'_y = -\frac{F'_y}{F'_z} = -\frac{-4y}{2z+2} = \frac{2y}{1+z}$$

parciálisok minden olyan pontban léteznek, amelyre

$$F(x_0, y_0, z_0) = 0 \quad \text{és} \quad z_0 \neq -1.$$

(A $z_0 = -1$ eset azt jelenti, hogy a fenti egyenletet mint z -re vonatkozó másodfokú egyenletet megoldva a diszkrimináns értéke nulla, így a deriváláskor nullával kellene osztanunk.)

A másodrendű vegyes parciálisok:

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} = \frac{\partial z'_y}{\partial x} = \frac{\partial z}{\partial x} \cdot \frac{-2y}{(1+z)^2} = \frac{2-x}{1+z},$$

$$\frac{\partial^2 z}{\partial y \partial x} = \frac{\partial z'_x}{\partial y} = -\frac{2-x}{(1+z)^2} \cdot \frac{2y}{1+z},$$

valóban egyenlők.

9. Határozza meg az

$$F(x, y, z(x, y)) = 0$$

egyenlettel definiált z függvény teljes differenciálját! (Tegyük fel, hogy F differenciálható és $F'_z \neq 0$.)

$$dz = \frac{\partial z}{\partial x} dx + \frac{\partial z}{\partial y} dy = -\frac{F'_x}{F'_z} dx - \frac{F'_y}{F'_z} dy,$$

amit átalakítva és rendezve:

$$F'_x dx + F'_y dy + F'_z dz = 0.$$

Utóbbit megkapjuk, ha az $F: D_F \rightarrow R$, $D_F \subset R^3$ háromváltozós függvény teljes differenciálját írjuk fel. Ez indokolja a hibaszámításnál látozott alkalmazásokat: implicit alakból is meghatározható a teljes differenciál.

10. A hibaszámításnál láttuk, hogy az adott függvényt implicit függvénynek tekintve sokszor egyszerűbben juthatunk eredményhez.

Lássunk erre egy feladatot!

Határozzuk meg az

$$ax^2 + bx + c = 0$$

egyenletből a gyökök relatív hibáját, ha

$$a = 1 \quad \Delta a = 0,05,$$

$$b = -4 \quad \Delta b = 0,1,$$

$$c = -5 \quad \Delta c = 0,1.$$

A megoldandó egyenlet

$$x^2 - 4x - 5 = 0, \text{ ahonnan } x_1 = 5; x_2 = -1.$$

Legyen

$$F(a, b, c, x(a, b, c)) = ax^2 + bx + c.$$

F teljes differenciálja:

$$F'_a \Delta a + F'_b \Delta b + F'_c \Delta c + F'_x \Delta x = 0.$$

A parciálisokat meghatározva, majd rendezve:

$$x^2 \Delta a + x \Delta b + \Delta c + \Delta x(2ax + b) = 0,$$

$$\Delta x = \left| -\frac{x^2 \Delta a + x \Delta b + \Delta c}{2ax + b} \right|,$$

ahonnan

$$\Delta x_1 = \frac{25 \cdot 0,05 + 5 \cdot 0,1 + 0,1}{10 - 4} = 0,32,$$

$$\Delta x_2 = \left| \frac{(-1)^2 \cdot 0,05 + 0,1 + 0,1}{-2 - 4} \right| = 0,042,$$

tehát a relatív hibák:

$$\frac{\Delta x_1}{x_1} = 0,064, \quad \frac{\Delta x_2}{x_2} = 0,042.$$

Megjegyzés: A $2ax + b = 0$ esetben $x = -\frac{b}{2a}$, vagyis ekkor $x_1 = x_2$.

Ekkor a Δx csak a műveletek hibáira vonatkozó szabályok alapján határozható meg.

11. Igazolja, hogy az

$$\frac{e^{axy}}{axy} - e^{ax} = 0 \quad (a > 0 \text{ állandó})$$

egyenlettel definiált $y: x \mapsto y(x)$ $x \in \mathbb{R}^+$ függvénynek az

$$x_0 = \frac{e-1}{a}, \quad y_0 = \frac{e}{e-1}$$

pontban szélsőértéke van!

Legyen

$$F: (x, y) \mapsto \frac{e^{axy}}{axy} - e^{ax}, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^{+2}.$$

Ekkor

$F(x_0, y_0) = 0$, tehát P_0 a görbén van,

és

$$F'_x = \frac{aye^{axy}axy - ae^{axy}}{a^2x^2y^2} - ae^{ax} = e^{axy} \left(\frac{1}{x} - \frac{1}{axy^2} \right) - ae^{ax},$$

$$\begin{aligned} F'_x|_{P_0} &= e^{\frac{e-1}{a}} \cdot \frac{e}{e-1} \left(\frac{a}{e-1} - \frac{a^2(e-1)}{a(e-1)^2e} \right) - ae^{\frac{e-1}{a}} = \\ &= e^e \left(\frac{a}{e-1} - \frac{a}{e(e-1)} \right) - ae^{e-1} = e^e \frac{ae-a}{e(e-1)} - ae^{e-1} = e^e \frac{a}{e} - ae^{e-1} = 0, \end{aligned}$$

$$F'_y = \frac{e^{axy}axaxy - e^{axy}ax}{a^2x^2y^2} = e^{axy} \left(\frac{1}{y} - \frac{1}{axy^2} \right),$$

$$\begin{aligned} F'_y|_{P_0} &= e^{\frac{e-1}{a}} \cdot \frac{e}{e-1} \left(\frac{e-1}{e} - \frac{a(e-1)^2}{a(e-1)e^2} \right) = e^e \left(\frac{e-1}{e} - \frac{e-1}{e^2} \right) = \\ &= e^{e-2}(e-1)^2 > 0. \end{aligned}$$

Mivel

$$F'_y(x_0, y_0) \neq 0,$$

így $y'(x_0)$ létezik és

$$y'(x_0) = 0.$$

A szélsőérték létezésének szükséges feltétele tehát teljesül.

Be kell még látni, hogy $y''(x_0) \neq 0$.

A bevezetőben láttuk, hogy

$$y'' = -\frac{F''_{xx} + 2F''_{xy}y' + F''_{yy}y'^2}{F'_y}.$$

Mivel a P_0 pontban $y' = 0$, így csak $F''_{xx}|_{P_0}$ értékét kell meghatároznunk:

$$F''_{xx} = e^{axy} \left[ay \left(\frac{1}{x} - \frac{1}{ax^2y} \right) + \left(-\frac{1}{x^2} + \frac{2}{ax^3y} \right) \right] - a^2 e^{ax} =$$

$$= e^{axy} \frac{(axy-1)^2 + 1}{ax^3y} - a^2 e^{ax},$$

$$F''_{xx}|_{P_0} = e^{\frac{a}{e-1} \cdot \frac{e}{e-1}} \frac{\left(a \frac{e-1}{a} \cdot \frac{e}{e-1} - 1 \right)^2 + 1}{a \left(\frac{e-1}{a} \right)^3 \cdot \frac{e}{e-1}} = \frac{e^{e-1} a^2}{(e-1)^2} > 0,$$

tehát $y''(x_0) < 0$, így a függvénynek az adott pontban maximuma van.

Megjegyzés: Ha az eredeti egyenletet átalakítjuk, rövidebben adódik ugyanez az eredmény:

$$\frac{e^{axy}}{axy} = e^{ax},$$

mivel $(x, y) \in \mathbb{R}^{+2}$, vehetjük mindkét oldal természetes alapú logaritmusát:

$$axy - \ln a - \ln x - \ln y = ax.$$

Mivel a logaritmusfüggvény szigorúan monoton, így a függvénynek ugyanott van szélsőértéke, mint ahol az eredeti függvénynek.

Tehát:

$$F := axy - \ln a - \ln x - \ln y - ax \quad (x, y) \in \mathbb{R}^{+2},$$

$$y' = -\frac{F'_x}{F'_y} = -\frac{ay - \frac{1}{x} - a}{ax - \frac{1}{y}},$$

$$y'(x_0) = -\frac{a \frac{e}{e-1} - \frac{a}{e-1} - a}{a \frac{e-1}{a} - \frac{e-1}{e}} = 0.$$

A nevező: $\frac{(e-1)^2}{e} > 0.$

Az előzőhöz hasonlóan a második derivált adott pontbeli értékének meghatározásához csak $F''_{xx}|_{P_0}$ szükséges.

$$F''_{xx}|_{P_0} = \frac{1}{x_0^2} > 0,$$

tehát $y''(x_0) < 0$, így a függvénynek az adott pontban maximuma van.

E megoldásból az is látszik, hogy több szélsőérték hely nem lehet,

ugyanis, ha $y' = 0$, akkor $ay - \frac{1}{x} - a = 0$. Így

$$x = \frac{1}{a(y-1)},$$

amelyet behelyettesítve az

$$axy - \ln a - \ln x - \ln y = ax$$

egyenletbe, átalakítások után

$$\ln(y-1) - \ln y + 1 = 0$$

adódik, amiből pedig

$$y = \frac{e}{e-1}.$$

12. Legyen $\varphi : D \rightarrow \mathbb{R}$ differenciálható egyváltozós függvény, továbbá

$$z : D_z \rightarrow \mathbb{R} \quad D_z \subset \mathbb{R}^2$$

olyan kétváltozós függvény, amelyet a

$$z = x\varphi\left(\frac{z}{y}\right)$$

egyenlet definiál. (Feltesszük, hogy $(x, y) \in D_z$ esetén $\frac{z}{y} \in D$.)

Igazoljuk, hogy a kétváltozós függvény megoldása az

$$x \frac{\partial z}{\partial x} + y \frac{\partial z}{\partial y} = z$$

differenciálegyenletnek!

Jelölje a $z - x\varphi\left(\frac{z}{y}\right) = 0$ egyenlet bal oldalán álló függvényt F , vagyis

$$F := z - x\varphi\left(\frac{z}{y}\right) \quad D_F \subset \mathbb{R}^3.$$

Mivel

$$\frac{\partial z}{\partial x} = -\frac{F'_x}{F'_z} \quad \text{és} \quad \frac{\partial z}{\partial y} = -\frac{F'_y}{F'_z},$$

az $F'_z \neq 0$ feltétel teljesülése esetén az igazolásra váró egyenlőség az

$$xF'_x + yF'_y + zF'_z = 0$$

egyenlettel ekvivalens.

$$F'_x = -\varphi\left(\frac{z}{y}\right),$$

$$F'_y = -x\varphi'\left(\frac{z}{y}\right)\left(-\frac{z}{y^2}\right),$$

$$F'_z = 1 - x\varphi'\left(\frac{z}{y}\right)\frac{1}{y}.$$

(Mivel φ egyváltozós függvény, helyes a φ' jelölés.) Behelyettesítve:

$$z - x\varphi\left(\frac{z}{y}\right) + \frac{xz}{y}\varphi'\left(\frac{z}{y}\right) - \frac{xz}{y}\varphi'\left(\frac{z}{y}\right) = -x\varphi\left(\frac{z}{y}\right) + z = 0,$$

hiszen ebből indultunk ki!

A fenti implicit függvény tehát valóban megoldása a parciális differenciálegyenletnek, amely a kúpfelületek jellemző egyenlete.

13. Legyen $\varphi : D \rightarrow \mathbb{R}$ differenciálható egyváltozós függvény, továbbá

$$z : D_z \rightarrow \mathbb{R} \quad D_z \subset \mathbb{R}^2$$

olyan kétváltozós függvény, amelyet az

$$x - az = \varphi(y - bz)$$

egyenlet definiál. (Feltesszük, hogy $(x, y) \in D_z$ esetén $y - bz \in D$.)

Igazoljuk, hogy e kétváltozós függvény megoldása az

$$a \frac{\partial z}{\partial x} + b \frac{\partial z}{\partial y} = 1$$

differenciálegyenletnek!

Az előző feladathoz hasonlóan legyen

$$F := \varphi(y - bz) - x + az \quad D_F \subset \mathbb{R}^3.$$

Ekkor az igazolandó egyenlőség ($F'_z \neq 0$ esetén)

$$aF'_x + bF'_y + F'_z = 0.$$

F parciálisai:

$$F'_x = -1; \quad F'_y = \varphi'(y - bz); \quad F'_z = -b\varphi'(y - bz) + a.$$

(φ' -vel jelöltük a φ egyváltozós függvény deriváltját.)

Helyettesítéssel:

$$-a + b\varphi'(y - bz) - b\varphi'(y - bz) + a = 0.$$

A z függvény tehát valóban megoldása a parciális differenciálegyenletnek, a hengerfelületek jellemző egyenleteinek.

5. A kétváltozós függvények Taylor-sora

Ismert, hogy bármely, egy P_0 pont környezetében $n+1$ -szer differenciálható egyváltozós függvényt e pont környezetében elég pontosan közelíthetünk egy n -edfokú polinommal: a függvény Taylor-polinomjával. Ennek általánosításaként értelmezzük a kétváltozós függvény Taylor-polinomját.

Ha az

$$f : D \rightarrow \mathbb{R} \quad D \subset \mathbb{R}^2$$

kétváltozós függvény a $P_0(x_0, y_0)$ és a $P(x_0 + \Delta x, y_0 + \Delta y)$ pontokban, valamint a $\overline{P_0 P}$ szakasz pontjaiban értelmezett, és a pontokban a függvény $(n+1)$ -ed és ennél alacsonyabb rendű parciális deriváltjai léteznek és folytonosak, akkor itt f a Δx és Δy n -edfokú polinomjával közelíthető.

Tekintsük ugyanis a következő egyváltozós függvényt:

$$h: t \mapsto f(x_0 + t\Delta x, y_0 + t\Delta y) \quad t \in [0; 1].$$

Az f -re tett kikötések teljesülése esetén h $n+1$ -szer differenciálható, így a 0 helyhez tartozó Taylor-polinomja a maradéktaggal:

$$h: t \mapsto h(0) + \frac{h'(0)}{1!} t + \frac{h''(0)}{2!} t^2 + \dots + \frac{h^{(n)}(0)}{n!} t^n + \frac{h^{(n+1)}(\xi)}{n+1!} t^{n+1} \quad t \in [0; 1],$$

ahol $0 < \xi < t$.

Az összetett függvény differenciálási szabálya (I. III.3.c) miatt:

$$h'(0) = f'_x(x_0; y_0)\Delta x + f'_y(x_0; y_0)\Delta y,$$

$$h''(0) = f''_{xx}(x_0; y_0)(\Delta x)^2 + 2f''_{xy}(x_0; y_0)\Delta x\Delta y + f''_{yy}(x_0; y_0)(\Delta y)^2.$$

(Felhasználtuk, hogy $f''_{xy}(x_0, y_0) = f''_{yx}(x_0, y_0)$ a parciálisok folytonossága miatt.)

Formálisan h'' a következőképpen írható:

$$h'' = \left(\frac{\partial}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial}{\partial y} \Delta y \right)^2 f$$

Hasonlóan írható fel a h függvény n -edik deriváltja is:

$$h^{(n)}(0) = \left(\frac{\partial}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial}{\partial y} \Delta y \right)^n f|_{P_0}.$$

Figyelembe véve még, hogy:

$$h(1) = f(x_0 + \Delta x; y_0 + \Delta y),$$

h Taylor-polinomjából adódik az f kétváltozós függvény n -edfokú Taylor-polinomja a maradéktaggal:

$$\begin{aligned} f(x_0 + \Delta x; y_0 + \Delta y) &= \\ &= f(x_0; y_0) + \sum_{k=1}^n \frac{1}{k!} \left(\frac{\partial}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial}{\partial y} \Delta y \right)^k f|_{P_0} + \end{aligned}$$

$$+ \frac{1}{n+1!} \left(\frac{\partial}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial}{\partial y} \Delta y \right)^{n+1} f|_{P_1},$$

ahol $P_1 = \overline{P_0 P}$ szakasz pontja.

Ha f tetszőlegesen sokszor differenciálható a P_0 pont előbbi környezetében, akkor f Taylor-sora a P_0 pontban:

$$\begin{aligned} f(x_0 + \Delta x; y_0 + \Delta y) &= f(x_0, y_0) + \\ &+ \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k!} \left(\frac{\partial}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial}{\partial y} \Delta y \right)^k f|_{P_0}. \end{aligned}$$

Gyakorló feladatok

1. Írja fel az

$$f: (x, y) \mapsto \sqrt{1 - x^2 - y^2}, \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 + y^2 \leq 1\}$$

függvény $P_0(0; 0)$ helyhez tartozó Taylor-sorának néhány tagját!

A feladat megoldásánál alkalmazzuk az egyváltozós függvények köréből ismert binomiális sort:

$$(1+z)^\alpha = 1 + \alpha z + \frac{\alpha(\alpha-1)}{2!} z^2 + \frac{\alpha(\alpha-1)(\alpha-2)}{3!} z^3 + \dots; \quad z \in (-1; 1),$$

esetünkben:

$$\sqrt{1 - x^2 - y^2} = [1 + (-x^2 - y^2)]^{\frac{1}{2}},$$

tehát f Taylor-sora:

$$\begin{aligned} (x, y) \mapsto 1 + \frac{1}{2}(-x^2 - y^2) + \frac{1}{2!} \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} - 1 \right) (-x^2 - y^2)^2 + \dots = \\ = 1 - \frac{1}{2}(x^2 + y^2) - \frac{1}{8}(x^2 + y^2)^2 - \frac{1}{8}(x^2 + y^2)^3 \dots \end{aligned}$$

Mivel az értelmezési tartomány pontjaiban $x^2 + y^2 \leq 1$, így a sor az egységsugarú kör lap határpontjai kivételével előállítja a függvényt.

2. Írja fel az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{1}{(1-x)(3-y)} \quad x \in \mathbb{R} \setminus \{1\}, y \in \mathbb{R} \setminus \{3\}$$

függvény origóhoz tartozó Taylor-sorának néhány tagját!

Ismert, hogy

$$\frac{1}{1-x} = 1 + x + x^2 + x^3 + \dots \quad \text{ha } |x| < 1 \text{ (geometriai sor),}$$

hasonlóan:

$$\frac{1}{3-y} = \frac{1}{3} \frac{1}{1-\frac{y}{3}} = \frac{1}{3} \left(1 + \frac{y}{3} + \frac{y^2}{9} + \frac{y^3}{27} + \dots \right),$$

ha $|y| < 3$.

Ha az $|x| < 1$ és $|y| < 3$ feltételek teljesülése esetén képezzük a két végtelen sor Cauchy-szorzatát, amely az abszolút konvergencia miatt átrendezhető, kapjuk, hogy:

$$\begin{aligned} (x, y) \mapsto \frac{1}{3} \left(1 + x + \frac{y}{3} + x^2 + \frac{xy}{3} + \frac{y^2}{9} + x^3 + \frac{x^2y}{3} + \frac{xy^2}{9} + \frac{y^3}{27} + \dots \right) = \\ = \frac{1}{3} + \frac{x}{3} + \frac{y}{9} + \frac{x^2}{3} + \frac{xy}{9} + \frac{y^2}{27} + \dots, \end{aligned}$$

$$D = \{x \in \mathbb{R} \mid |x| < 1, y \in \mathbb{R} \mid |y| < 3\}.$$

A sor tehát csak az $|x| < 1$ és $|y| < 3$ feltételek teljesülése esetén állítja elő az f függvényt.

3. Határozzuk meg f abszolút hibáját, ha

$$f: (x, y, z) \mapsto \cos(x+y+z) - \cos x \cos y \cos z$$

és

$$x_0 = y_0 = z_0 = 0,$$

valamint

$$\Delta x = \Delta y = \Delta z = 0,1.$$

A függvény minden elsőrendű parciálisa az origóban nulla, hiszen $\sin 0 = 0$. Mivel azonban hibakorlát nem lehet nulla, így a feladat egyenértékű azzal, hogy f Taylor-sorának első el nem tűnő tagját kell megkeresnünk. Felhasználva, hogy

$$\cos t = 1 - \frac{t^2}{2!} + \frac{t^4}{4!} - \dots \quad t \in \mathbb{R},$$

tehát:

$$\cos(x+y+z) = 1 - \frac{(x+y+z)^2}{2!} + \frac{(x+y+z)^4}{4!} - \dots$$

Hasonlóan:

$$\cos x \cos y \cos z = \left(1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \dots \right) \left(1 - \frac{y^2}{2!} + \frac{y^4}{4!} - \dots \right) \left(1 - \frac{z^2}{2!} + \frac{z^4}{4!} - \dots \right).$$

Mindkét tagból csak a legfeljebb másodfokú tagokat figyelembe véve (az abszolút konvergencia miatt a sor átrendezhető):

$$\begin{aligned} \cos(x+y+z) - \cos x \cos y \cos z = \\ = 1 - \frac{(x+y+z)^2}{2!} + \dots - \left[1 - \left(\frac{x^2}{2} + \frac{y^2}{2} + \frac{z^2}{2} \right) + \dots \right] = \\ = -(xy + yz + xz) + \dots, \end{aligned}$$

tehát $\Delta f = 0,03$.

4. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{\cos x}{\cos y} \quad x \in \mathbb{R}, y \in \mathbb{R} \mid \cos y \neq 0$$

függvény origóhoz tartozó Taylor-polinomjának legfeljebb másodfokú tagjait!

$\cos x$ és $\cos y$ origóhoz tartozó Taylor-sorából egyaránt csak az első két tagot vesszük figyelembe, és a nevezőt geometriai sorral közelítjük:

$$\frac{1 - \frac{x^2}{2!}}{1 - \frac{y^2}{2!}} = \left(1 - \frac{x^2}{2!} \right) \left[1 + \frac{y^2}{2!} + \left(\frac{y^2}{2!} \right)^2 + \dots \right] = 1 - \frac{x^2}{2} + \frac{y^2}{2} + \dots$$

Megjegyzés: Természetesen ugyanezt az eredményt kapjuk, ha meghatározzuk az első- és másodrendű parciálisok értékét az origóban, s ezek segítségével írjuk fel a Taylor-polinomot.

Ugyanis:

$$f'_x = -\frac{\sin x}{\cos y}; \quad f'_x(0; 0) = 0,$$

$$f'_y = \frac{\sin y \cos x}{\cos^2 y}; \quad f'_y(0; 0) = 0,$$

$$f''_{xx} = -\frac{\cos x}{\cos y}; \quad f''_{xx}(0; 0) = -1,$$

$$f''_{xy} = -\frac{\sin x \sin y}{\cos^2 y}; \quad f''_{xy}(0; 0) = 0,$$

$$f''_{yy} = \cos x \frac{\cos^3 y + 2 \sin^2 y \cos y}{\cos^4 y}; \quad f''_{yy}(0; 0) = 1.$$

Innen:

$$f(x, y) = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{y^2}{2!} \dots$$

Ha további tagokat akarunk meghatározni f Taylor-sorából, akkor a deriválás folytatása helyett egy másik módszer célravezetőbb.

Írjuk fel $\cos x$ és $\cos y$ sorának néhány tagját, és végezzük el a kijelölt osztást a legalacsonyabb kitevőjű tagokkal kezdve!

$$\left(1 - \frac{x^2}{2} + \frac{x^4}{24} - \frac{x^6}{720} \dots\right) : \left(1 - \frac{y^2}{2} + \frac{y^4}{24} - \dots\right) = 1 - \frac{x^2}{2} + \frac{y^2}{2} \dots$$

$$\frac{-\left(1 - \frac{y^2}{2} + \frac{y^4}{24} \dots\right)}{-\frac{x^2}{2} + \frac{y^2}{2} + \frac{x^4}{24} - \frac{y^4}{24} - \frac{x^6}{720} \dots}$$

$$\frac{-\left(-\frac{x^2}{2} + \frac{x^2 y^2}{4} - \frac{x^2 y^4}{48} \dots\right)}{\frac{y^2}{2} + \frac{x^4}{24} - \frac{x^2 y^2}{4} - \frac{y^4}{24} - \frac{x^6}{720} + \frac{x^2 y^4}{48} \dots}$$

$$\frac{-\left(\frac{y^2}{2} - \frac{y^4}{4} + \frac{y^6}{48} - \dots\right)}{\frac{x^4}{24} + \frac{5y^4}{24} - \frac{x^2 y^2}{4} - \frac{x^6}{720} \dots}$$

Az osztást a fenti módon folytatva f Taylor-sorának negyedfokú tagjai:

$$\frac{x^4}{24} + \frac{5y^4}{24} - \frac{x^2 y^2}{4}.$$

(Ha még további tagok is szükségesek, akkor $\cos x$ és $\cos y$ sorának magasabb rendű tagját is figyelembe kell vennünk!)

5. Igazolja, hogy ha $A > a$ és $B > b > 0$, akkor

$$\frac{A+a}{B+b} = \frac{A}{B} \left(1 + \frac{a}{A} - \frac{b}{B} - \frac{ab}{AB} + \frac{b^2}{B^2} + \dots\right).$$

$$\frac{A+a}{B+b} = \frac{A}{B} \left(1 + \frac{a}{A}\right) \frac{1}{1 + \frac{b}{B}}.$$

Mivel $\left|\frac{b}{B}\right| < 1$, így az utolsó tényező:

$$\frac{1}{1 + \frac{b}{B}} = 1 - \frac{b}{B} + \frac{b^2}{B^2} - \dots \quad (\text{geometriai sor}).$$

Ezt figyelembe véve kapjuk, hogy:

$$\begin{aligned} \frac{A+a}{B+b} &= \frac{A}{B} \left(1 + \frac{a}{A}\right) \left(1 - \frac{b}{B} + \frac{b^2}{B^2} - \dots\right) = \\ &= \frac{A}{B} \left(1 + \frac{a}{A} - \frac{b}{B} - \frac{ab}{AB} + \frac{b^2}{B^2} \dots\right), \end{aligned}$$

amivel állításunkat igazoltuk.

6. A kétváltozós függvények szélsőértéke, feltételes szélsőérték

A P_0 pontot az f kétváltozós függvény *lokális maximum- (minimum-) helyének* nevezzük, ha P_0 -nak van olyan környezete, amelyben $f(P_0)$ -nál nagyobb (kisebb) függvényérték nincs.

A P_0 pont az f *abszolút maximum-, ill. minimumhelye*, ha $f(P_0) > f(P)$ (ill. $f(P_0) < f(P)$) minden $P \in D_f, P \neq P_0$ esetén. Ha az f kétváltozós függvénynek a $P_0(x_0, y_0)$ pontban lokális szélsőértéke van, és e pontban a függvény differenciálható, akkor:

$$f'_x(x_0, y_0) = 0 \quad \text{és} \quad f'_y(x_0, y_0) = 0.$$

E feltétel *szükségessége* azonnal látható, hiszen ha a P_0 pont lokális szélsőérték hely, akkor az

$$x \mapsto f(x, y_0) \quad \text{és} \quad y \mapsto f(x_0, y)$$

egváltozós függvényeknek is lokális szélsőértékük van az x_0 , ill. y_0 helyen.

A feltétel azonban nem elégséges feltétele a lokális szélsőérték létezésének. Lehetséges ugyanis, hogy az előbb említett két egyváltozós függvénynek külön-külön szélsőértéke van a P_0 pontban, de ezek különböző minőségűek. (Például a II.2.-ben látott nyeregfelületnek az origóban rögzített x mellett maximuma, rögzített y mellett pedig minimuma van.)

Hasonlóképpen előfordulhat, hogy ezen egyváltozós függvények valamelyikének vagy mindkettőnek inflexiós pontja van a P_0 pontban. Ilyen például az

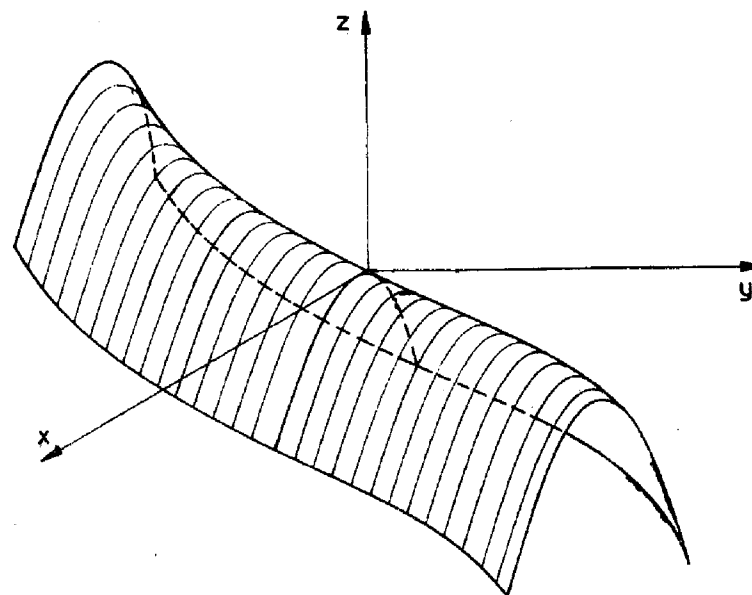
$$f: (x, y) \mapsto -x^2 - y^3 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény, amelynek grafikonját a 31. ábra mutatja. E függvénynek az origóban rögzített y mellett maximuma, rögzített x mellett pedig inflexiós pontja van.

A szélsőérték létezésének elégséges feltétele III.5. alapján adható meg.

Mivel a P_0 pontban az elsőrendű parciálisok nullák, így P_0 kis környezetében Δf előjelét az

$$f''_{xx}(x_0, y_0)(\Delta x)^2 + f''_{yy}(x_0, y_0)(\Delta y)^2 + 2f''_{xy}(x_0, y_0)\Delta x \Delta y$$

31. ábra

kvadratikusan alak határozza meg. Ha ezen kvadratikusan alak előjele állandó, azaz, ha ez (pozitív vagy negatív) definit, akkor a P_0 pontban biztosan van szélsőérték.

Ez akkor teljesül, ha

$$\begin{vmatrix} f''_{xx}(x_0; y_0) & f''_{xy}(x_0; y_0) \\ f''_{xy}(x_0; y_0) & f''_{yy}(x_0; y_0) \end{vmatrix} > 0.$$

Ha $f''_{xx}(x_0; y_0)$ pozitív, akkor f -nek a P_0 pontban minimuma, ha negatív, maximuma van. Ha a determináns értéke negatív, biztosan nincs szélsőérték, ha nulla, akkor további vizsgálat döntheti el, hogy van-e szélsőérték, azonban ezzel könyvünkben nem foglalkozunk.

A lokális szélsőértéket tehát a következő módon kereshetjük meg: az

$$f'_x = 0 \quad \text{és} \quad f'_y = 0$$

egyenletrendszerből megkapjuk a lehetséges szélsőérték helye-

ket, majd e pontokban megvizsgálva a fenti determináns előjelét, megállapítjuk, hogy van-e valóban szélsőérték.

Három, ill. több változó esetén hasonlóan járhatunk el. (A változókat $x_1, x_2, \dots, x_n$ -nel jelölve.) A lehetséges szélsőértékhelyeket az

$$f'_{x_i} = 0 \quad i = 1, \dots, n$$

egyenletrendszer megoldásai adják.

Ezekben a P pontokban megvizsgáljuk a következő sorozat előjelét:

$$1; f'_{x_1 x_1}(P); \begin{vmatrix} f''_{x_1 x_1}(P) & f''_{x_1 x_2}(P) \\ f''_{x_2 x_1}(P) & f''_{x_2 x_2}(P) \end{vmatrix}; \dots; \begin{vmatrix} f''_{x_1 x_1}(P) & \dots & f''_{x_1 x_n}(P) \\ \dots & \dots & \dots \\ f''_{x_n x_1}(P) & \dots & f''_{x_n x_n}(P) \end{vmatrix}.$$

Ha e sorozat állandó, ill. váltakozó előjelű, akkor az adott pontban minimuma, ill. maximuma van a függvénynek. Az abszolút szélsőértékre vonatkozik a következő tétel:

Ha az f kétváltozós függvény folytonos a $T \subset \mathbb{R}^2$ korlátos, zárt tartományban, akkor itt f felveszi legnagyobb, ill. legkisebb értékét.

Abszolút szélsőértékhely keresésekor először a tartomány belsejében, majd a tartomány határán keressük meg a szélsőértékhelyeket, s ezen, általában véges sok függvényérték közül már kiválasztható a legkisebb, ill. legnagyobb.

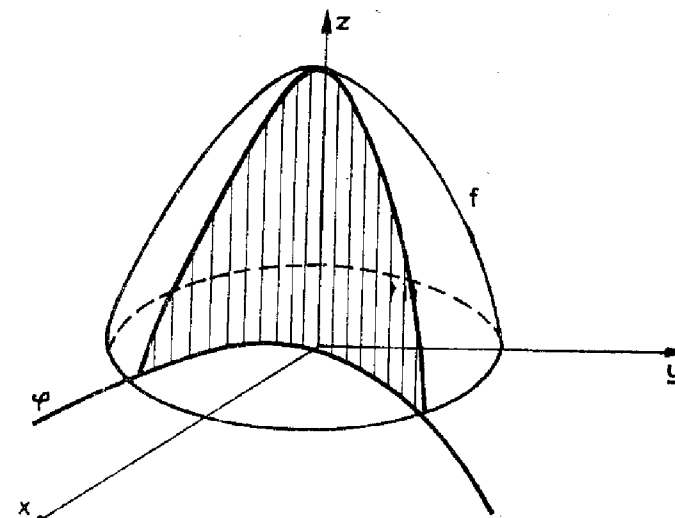
Sok esetben szükséges az f kétváltozós függvény szélsőértékének meghatározása a $\varphi(x, y) = 0$ feltétel mellett. Szemléletesen: az f függvény grafikonjából a $\varphi(x, y) = 0$ egyenletű görbére állított z tengellyel párhuzamos alkotójú henger egy térbeli görbét metsz ki. E térgörbén keressük f maximumát, ill. minimumát (32. ábra).

A feladat — a szükséges feltétel szempontjából — egyenértékű a következővel:

Keressük az

$$F: (x, y, \lambda) \mapsto f(x, y) + \lambda \varphi(x, y) \quad \lambda \in \mathbb{R}, \quad (x, y) \in D_f \cap D_\varphi$$

függvény feltétel nélküli szélsőértékét.

32. ábra

Ugyanis φ minden pontjában $\varphi(x, y) = 0$, tehát e pontokban

$$F'_x = f'_x; \quad F'_y = f'_y; \quad F'_\lambda = \varphi$$

Háromváltozós függvény esetén maximálisan két feltétel adható meg. Az eljárás az előzőhöz hasonló: Ha tehát a g háromváltozós függvény szélsőértékét keressük a $\varphi_1(x, y, z) = 0$ és $\varphi_2(x, y, z) = 0$ feltételek mellett, akkor ez a

$$G: (x, y, z, \lambda_1, \lambda_2) \mapsto f(x, y, z) + \lambda_1 \varphi_1(x, y, z) + \lambda_2 \varphi_2(x, y, z), \\ \lambda_1 \in \mathbb{R}, \quad \lambda_2 \in \mathbb{R}, \quad (x, y, z) \in D_f \cap D_{\varphi_1} \cap D_{\varphi_2}$$

feltétel nélküli szélsőértékének meghatározását jelenti.

Gyakorló feladatok

1. Keresse meg az

$$f: (x, y) \mapsto 2x^2 + y^2 - 2xy + 4x - 2y + 5 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény lokális szélsőértékhelyeit!

f parciális deriváltjai:

$$f'_x = 4x - 2y + 4,$$

$$f'_y = 2y - 2x - 2.$$

Szélsőérték abban a pontban lehet, amelyben mindkét parciális derivált értéke nulla, azaz

$$4x - 2y + 4 = 0,$$

$$2y - 2x - 2 = 0.$$

Az egyenletrendszer megoldása:

$$x_0 = -1; \quad y_0 = 0,$$

a másodrendű parciális deriváltak:

$$f''_{xx}(-1; 0) = 4; \quad f''_{yy}(-1; 0) = 2; \quad f''_{xy}(-1; 0) = -2,$$

a determináns tehát:

$$\begin{vmatrix} 4 & -2 \\ -2 & 2 \end{vmatrix} = 4 > 0.$$

A $(-1; 0)$ pontban van szélsőérték, és ez minimumhely, mivel itt $f''_{xx} > 0$.

2. Határozza meg, mely pontban van az

$$f: (x, y) \mapsto (x^2 - 6x)(y^2 - 4y) \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvénynek lokális szélsőértéke!

Az elsőrendű parciálisok:

$$f'_x = (2x - 6)(y^2 - 4y),$$

$$f'_y = (x^2 - 6x)(2y - 4).$$

Szélsőérték csak azokban a pontokban lehet, amelyekre:

$$(2x - 6)y(y - 4) = 0$$

és

$$x(x - 6)(2y - 4) = 0.$$

Az első egyenletből $x = 3$ vagy $y = 0$, ill. $y = 4$; hasonlóan a másodikból $y = 2$ vagy $x = 0$, ill. $x = 6$. Ennek megfelelően a lehetséges szélsőértékhelyek:

$$P_1(3; 2); P_2(0; 0); P_3(0; 4); P_4(6; 0); P_5(6; 4).$$

A második deriváltak:

$$f''_{xx} = 2(y^2 - 4y), \quad f''_{yy} = 2(x^2 - 6x), \quad f''_{xy} = (2x - 6)(2y - 4).$$

A P_1 pontban a determináns:

$$\begin{vmatrix} -8 & 0 \\ 0 & -18 \end{vmatrix} > 0,$$

tehát van szélsőérték, s mivel $f''_{xx}(P_1) < 0$, így ez maximum.

A többi pontban a determináns értéke negatív, így e pontokban szélsőérték nincs.

Megjegyzés: Az

$$f(x, y) = x(x - 6)y(y - 4)$$

alakból azonnal látszik, hogy $x = 0; 6$, ill. $y = 0; 4$ esetben f -nek nem lehet szélsőértéke, hiszen f e helyek környezetében pozitív és negatív értékeket egyaránt felvesz.

3. Mérési eredmények kiértékelésekor gyakran találkozunk az alábbi feladattal.

A mérés eredményeként a $P_1(x_1; y_1) \dots P_n(x_n; y_n)$ pontokat kapjuk.

Határozza meg azt az $y = Ax + B$ egyenletű egyenest, amely a legjobban közelíti az adott mérési pontokat!

A legjobb közelítés azt jelenti, hogy A, B értékét úgy kell meghatározni, hogy az

$$f: (A, B) \mapsto \sum_{i=1}^n (Ax_i + B - y_i)^2 \quad (A, B) \in \mathbb{R}^2$$

függvénynek minimuma legyen.

Az elsőrendű parciálisok:

$$f'_A(A, B) = \sum_{i=1}^n 2x_i(Ax_i + B - y_i),$$

$$f'_B(A, B) = \sum_{i=1}^n 2(Ax_i + B - y_i);$$

a szükséges feltételek:

$$1. A \sum_{i=1}^n x_i^2 + B \sum_{i=1}^n x_i - \sum_{i=1}^n x_i y_i = 0,$$

$$2. A \sum_{i=1}^n x_i + nB - \sum_{i=1}^n y_i = 0.$$

Jelöljük az x_i értékek számtani közepét $\bar{x}$ -sa

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i;$$

hasonlóan:

$$\bar{y} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i,$$

akkor 2. a következőképpen írható:

$$B = -A\bar{x} + \bar{y}.$$

Ezt 1.-be helyettesítve kapjuk, hogy

$$A = \frac{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i y_i - \bar{x}\bar{y}}{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i^2 - \bar{x}^2}$$

(A nevező az úgynevezett *empirikus szórásnégyzet*, amelyet σ_n^2 -tel jelölnek, $\sigma_n^2 > 0$.)

A másodrendű parciális deriváltak:

$$\frac{\partial^2 f}{\partial A^2} = 2 \sum_{i=1}^n x_i^2 > 0,$$

$$\frac{\partial^2 f}{\partial B^2} = 2n,$$

$$\frac{\partial^2 f}{\partial A \partial B} = 2 \sum_{i=1}^n x_i = 2n\bar{x}.$$

A determináns értéke tehát:

$$\begin{vmatrix} 2 \sum_{i=1}^n x_i^2 & 2n\bar{x} \\ 2n\bar{x} & 2n \end{vmatrix} = 4n^2 \sigma_n^2 > 0,$$

így van szélsőérték, és az minimum, mert az A szerinti második parciális derivált is pozitív.

Megjegyzés: Ha a mérési pontok közelítőleg az $y = be^{Ax}$ egyenletű görbére illeszkednek, A és b meghatározása az előző feladatra visszavezethető. Ugyanis:

$$\ln y = \ln b + Ax$$

(feltéve, hogy $b > 0$, és $y_i > 0$), ekkor $\ln y = Y$ és $\ln b = B$ helyettesítéssel $Y = Ax + B$ adódik. Hasonlóan vezethető vissza az alapfeladatra az $y = bx^A$ kapcsolat is.

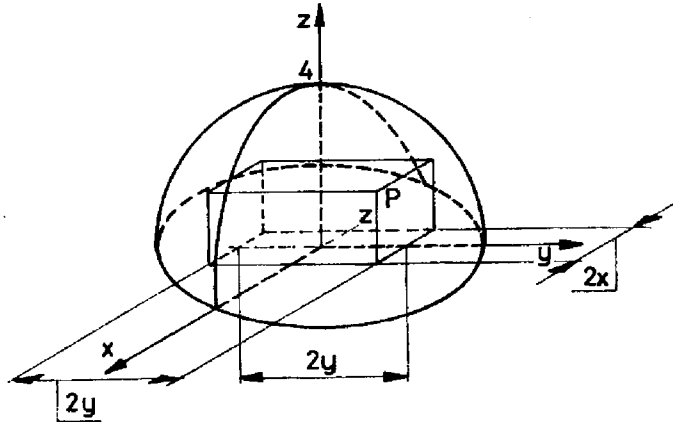
4. Határozza meg a

$$z = 4 - x^2 - 2y^2 \quad (x, y) \in R^2$$

egyenletű felület $z \geq 0$ része és az xy sík által határolt térrészbe írható maximális térfogatú téglatest oldalait, ha a téglatest lapjai a koordinátságokkal párhuzamosak!

a) Az ábrából láthatóan

$$V = 4xyz,$$

33. ábra

ahol, mivel a P pont a felületen van

$$z = 4 - x^2 - 2y^2.$$

Tehát a

$$V = 4xy(4 - x^2 - 2y^2) = 16xy - 4x^3y - 8xy^3,$$

$$D_V = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x, y \geq 0, x^2 + 2y^2 \leq 4\}$$

kétváltozós függvény abszolút szélsőértékét keressük. Mivel a függvény értéke a határokon mindenütt nulla, belül pozitív, ezért a maximumhely csak lokális szélsőérték hely lehet.

Az elsőrendű parciális deriváltak:

$$V'_x = 16y - 12x^2y - 8y^3 = 4y(4 - 3x^2 - 2y^2),$$

$$V'_y = 16x - 4x^3 - 24xy^2 = 4x(4 - x^2 - 6y^2).$$

Mivel $x=0$, ill. $y=0$ esetén a térfogat nem lehet maximális, így a lehetséges szélsőérték helyeket az alábbi egyenletrendszer szolgáltatja:

$$3x^2 + 2y^2 = 4,$$

$$x^2 + 6y^2 = 4,$$

amelynek megoldása (csak a pozitív értékek figyelembevételével): $x=1$;

$$y = \frac{\sqrt{2}}{2}; \text{ tehát } z=2. \text{ Így a téglatest oldalai: } 2; \frac{\sqrt{2}}{2}; 2.$$

Mivel egy korlátos, zárt tartományon folytonos függvény itt felveszi legnagyobb értékét, s a tartomány határain $f(x, y)=0$, biztos, hogy e pont valóban maximumhely. Azt, hogy tényleg a maximális térfogatú téglatest adatait határoztuk meg, az elégséges feltétel vizsgálatával is beláthatjuk:

$$V''_{xx} \left(1; \frac{\sqrt{2}}{2} \right) = -12\sqrt{2} < 0,$$

$$V''_{yy} \left(1; \frac{\sqrt{2}}{2} \right) = -24\sqrt{2},$$

$$V''_{xy} \left(1; \frac{\sqrt{2}}{2} \right) = -8.$$

A determináns

$$\begin{vmatrix} -12\sqrt{2} & -8 \\ -8 & -24\sqrt{2} \end{vmatrix} = 512 > 0,$$

tehát van szélsőérték, és az maximum, mert V''_{xx} e helyen negatív.

b) Oldjuk meg a feladatot feltételes szélsőértékfeladatként!

Keressük a

$$V = 4xyz \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^{+3}$$

függvény maximumát azzal a feltétellel, hogy a $P(x, y, z)$ pont az $x^2 + 2y^2 + z - 4 = 0$ felületen van. Keressük tehát az

$$f = 4xyz - \lambda(x^2 + 2y^2 + z - 4) \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^{+3}, \lambda \in \mathbb{R}$$

függvény maximumát.

A szélsőérték létezésének szükséges feltétele, hogy az összes változó szerinti parciális derivált nulla legyen:

$$F'_x(x, y, z, \lambda) = 4yz - 2\lambda x = 0,$$

$$F'_y(x, y, z, \lambda) = 4xz - 4\lambda y = 0,$$

$$F'_z(x, y, z, \lambda) = 4xy - \lambda = 0,$$

$$F'(x, y, z, \lambda) = -x^2 + 2y^2 + z - 4 = 0.$$

Az első egyenletet x -szel, a másodikat y -nal, a harmadikat z -vel szorozzuk:

$$4xyz = 2\lambda x^2 = 4\lambda y^2 = \lambda z;$$

mivel a maximumhelyen $xyz \neq 0$, tehát:

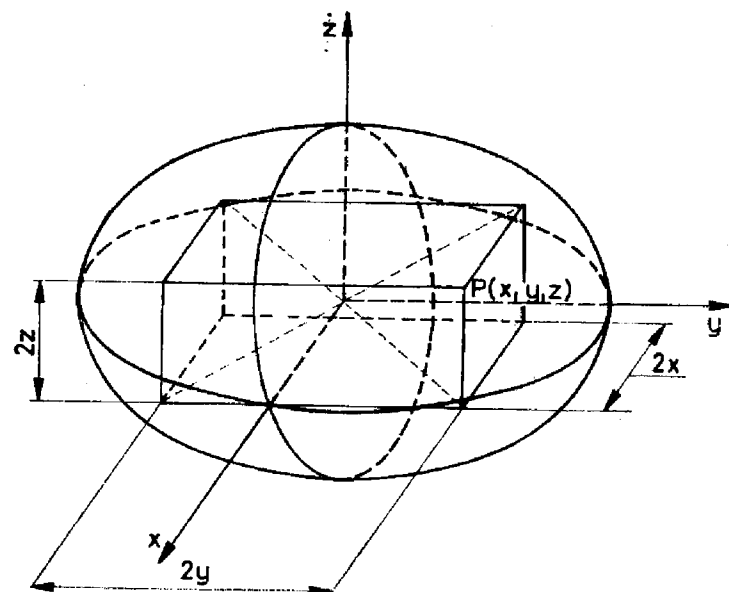
$$z = 2x^2 = 4y^2.$$

Ezt az utolsó egyenletbe helyettesítve kapjuk, hogy $z=2$, tehát $x=1$ és $y=\frac{\sqrt{2}}{2}$, ami megfelel előző eredményünknek.

5. Határozza meg a

$$2x^2 + y^2 + 4z^2 = 1$$

egyenletű ellipszoidba írt maximális térfogatú hasáb adatait! (A hasáb lapjai a koordinátasíkokkal párhuzamosak.)

34. ábra

a) A 34. ábrából leolvasható, hogy $V=8xyz$.

A téglatest csúcsa a felületen van, ezért

$$y = \sqrt{1 - 2x^2 - 4z^2}.$$

Keressük tehát a

$$V = xz\sqrt{1 - 2x^2 - 4z^2}, \quad D_V = \{(x, z) \in \mathbb{R}^{+2} \mid 1 - 2x^2 - 4z^2 \geq 0\}$$

függvény maximumát.

A tartomány határain $V(x, z)=0$, belsejében pedig értéke pozitív, így a keresett szélsőérték helyi lokális maximumhely.

$V \geq 0$, így ugyanott van maximuma, ahol az

$$u = \frac{V^2}{64}$$

függvénynek, tehát az

$$u = x^2z^2 - 2x^4z^2 - 4x^2z^4 \quad (x, z) \in D_0$$

maximumát kell keresnünk.

u elsőrendű parciálisai:

$$u'_x = 2xz^2 - 8x^3z^2 - 8xz^4 = 2xz^2(1 - 4x^2 - 4z^2),$$

$$u'_z = 2x^2z - 4x^4z - 16x^2z^3 = 2xz^2(1 - 2x^2 - 8z^2)$$

Tudjuk, hogy $x=0$, ill. $z=0$ esetén nincs maximum, így a lehetséges maximumhelyet az

$$1 - 4x^2 - 4z^2 = 0,$$

$$1 - 2x^2 - 8z^2 = 0$$

egyenletrendszer megoldása adja, amely

$$x = \frac{\sqrt{6}}{6}; \quad z = \frac{\sqrt{12}}{12}; \quad \text{így} \quad y = \frac{\sqrt{3}}{3}$$

Az, hogy itt valóban maximumhely van, az előző feladat meggondolásából következik.

b) Oldjuk meg a feladatot feltételes szélsőérték feladatként! Keressük a $V=8xyz$ ($x, y, z \in \mathbb{R}^{+3}$) függvény maximumát, azzal a feltétellel, hogy

a $P(x, y, z)$ pont az ellipszoidon van. Keressük tehát az

$$F = 8xyz + \lambda(2x^2 + y^2 + 4z^2 - 1) \quad \lambda \in \mathbb{R}, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény feltétel nélküli szélsőértékét.

F elsőrendű parciálisai:

$$F'_x = 8yz + 2\lambda x,$$

$$F'_y = 8xz + \lambda y,$$

$$F'_z = 8xy + 4\lambda z,$$

$$F'_\lambda = 2x^2 + y^2 + 4z^2 - 1,$$

ebből az előző feladatban látotthoz hasonló átalakításokkal

$$-8xyz = \lambda 4x^2 = \lambda 2y^2 = \lambda 8z^2 \neq 0, \quad y^2 = 2x^2 = 4z^2$$

adódik, amit az utolsó egyenletbe behelyettesítve:

$$y = \frac{\sqrt{3}}{3}$$

adódik, ami az előző eredménnyel megegyező.

6. Határozza meg az

$$f: (x, y, z) \mapsto \frac{1}{x} + \frac{4}{y} + \frac{9}{z} \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény minimumát, ha

$$x + y + z = 12.$$

Meg kell keresni az

$$F = \frac{1}{x} + \frac{4}{y} + \frac{9}{z} + \lambda(x + y + z - 12) \quad \lambda \in \mathbb{R}, (x, y, z) \in D$$

függvény feltétel nélküli szélsőértékét.

A parciális deriváltak:

$$F'_x(x, y, z, \lambda) = -\frac{1}{x^2} + \lambda = 0,$$

$$F'_y(x, y, z, \lambda) = -\frac{4}{y^2} + \lambda = 0,$$

$$F'_z(x, y, z, \lambda) = -\frac{9}{z^2} + \lambda = 0,$$

$$F'_\lambda(x, y, z, \lambda) = x + y + z - 12 = 0$$

Az első három egyenletből $\frac{1}{\lambda}$ -t kifejezve (mivel $\lambda \neq 0$):

$$\frac{1}{\lambda} = x^2 = \frac{y^2}{4} = \frac{z^2}{9},$$

de mert x, y, z egyaránt pozitív,

$$x = \frac{y}{2} = \frac{z}{3}.$$

Ezt a feltételbe helyettesítve: $x = 2$; $y = 4$; $z = 6$ a megoldás.

7. Határozza meg a

$\sin x \sin y \sin z$ szorzat maximumát, ha x, y, z egy háromszög szögei, azaz:

$$x + y + z = \pi \quad \text{és} \quad x, y, z > 0.$$

a) A feltételből

$$z = \pi - x - y,$$

tehát

$$\sin z = \sin(x + y).$$

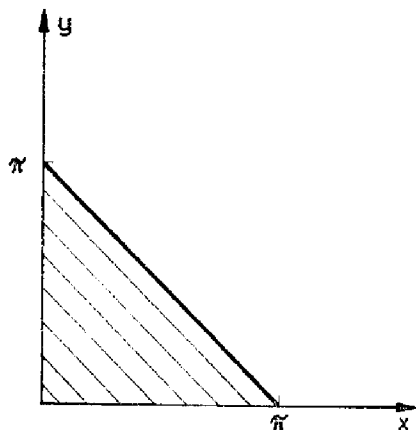
Keresnünk kell a

$$g: (x, y) \mapsto \sin x \sin y \sin(x + y) \quad D_g = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x + y \leq \pi\}$$

függvény maximumát. Az értelmezési tartományt bővítettük az $x = 0$, $y = 0$ határpontokkal. E pontokban $g(x, y) = 0$, tehát a keresett maximumhely lokális szélsőérték hely lesz. (g értelmezési tartományát a 35. ábra mutatja.)

g elsőrendű parciálisai:

$$g'_x = \cos y \sin y \sin(x + y) + \sin x \sin y \cos(x + y),$$

35. ábra

$$g'_y = \sin x \cos y \sin(x+y) + \sin x \sin y \cos(x+y)$$

Mivel maximumhelyet keresünk, így $\sin x \sin y \neq 0$, a szélsőérték hely koordinátái tehát a következő egyenletrendszerből adódnak:

$$\begin{aligned}\cos x \sin(x+y) + \sin x \cos(x+y) &= 0, \\ \cos y \sin(x+y) + \sin y \cos(x+y) &= 0.\end{aligned}$$

Az első egyenlet:

$$\sin((x+y)+x) = 0,$$

azaz

$$2x+y = k\pi \quad k \in \mathbb{Z}.$$

Mivel háromszög szögeiről van szó, így csak $k=1$ -nek van értelme, tehát:

$$2x+y = \pi,$$

hasonlóan a második egyenletből:

$$x+2y = \pi.$$

A két egyenletből:

$$x=y=z=\frac{\pi}{3},$$

azaz a szorzat szabályos háromszög esetén maximális. Mivel korlátos, zárt

tartományban kerestük g maximumát (g folytonos), s e tartomány határain a függvényérték nulla, a belső pontokban $g > 0$, így a maximumhely a tartomány belsejében levő egyetlen lehetséges szélsőérték hely.

b) A feladatot feltételes szélsőérték-feladatként is megoldhatjuk:

Keressük az

$$F = \sin x \sin y \sin z + \lambda(x+y+z-\pi) \quad \lambda \in \mathbb{R}, (x, y, z) \in [0; \pi]^3$$

függvény maximumát.

A lehetséges szélsőérték helyet szolgáltatató egyenletrendszer:

$$F'_x(x, y, z, \lambda) = \cos x \sin y \sin z + \lambda = 0,$$

$$F'_y(x, y, z, \lambda) = \sin x \cos y \sin z + \lambda = 0,$$

$$F'_z(x, y, z, \lambda) = \sin x \sin y \cos z + \lambda = 0,$$

$$F'_\lambda(x, y, z, \lambda) = x+y+z-\pi = 0.$$

Az első három egyenletből:

$$-\lambda = \cos x \sin y \sin z,$$

$$-\lambda = \sin x \cos y \sin z,$$

$$-\lambda = \sin x \sin y \cos z,$$

mivel a maximumhelyen $\sin x \sin y \sin z \neq 0$, így ezekből átrendezéssel:

$$\text{ctg } x = \text{ctg } y,$$

ill.

$$\text{ctg } y = \text{ctg } z,$$

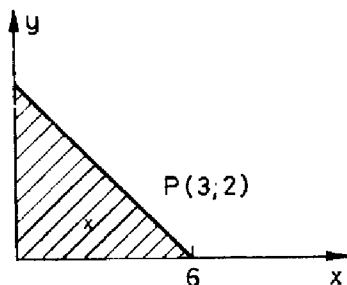
és mert egy háromszög szögeiről van szó:

$$x=y=z=\frac{\pi}{3}.$$

8. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto (x^2 - 6x)(y^2 - 4y) \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény legkisebb és legnagyobb értékét az $x=0$, $y=0$, $x+y=6$ egyenesekkel határolt zárt tartományban!

36. ábra

Korlátos, zárt tartományról van szó, ezért f itt biztosan felveszi legkisebb és legnagyobb értékeit. A 2. feladatban láttuk, hogy a függvénynek csak a $P(3; 2)$ pontban van lokális maximuma. E pont a tartomány belsejében van, és itt

$$f(3; 2) = 36.$$

Vizsgáljuk meg f viselkedését a tartomány határain!

Ha $x=0$, vagy $y=0$, akkor $f=0$.

Ha $x+y=6$, azaz $x=6-y$,

akkor a függvény

$$y \mapsto (y^2 - 6y)(y^2 - 4y) \quad y \in [0; 6].$$

Keressük ezen egyváltozós függvény szélsőérték helyeit. ($y=0$, ill. 6 esetén a függvényérték zérus, így csak belső pontban lehet szélsőérték.) A függvény deriváltja:

$$y \mapsto (2y-6)(y^2-4y) + (y^2-6y)(2y-4).$$

A derivált zérushelyei:

$$y_1=0; \quad y_2=\frac{3}{4}(5+\sqrt{3}); \quad y_3=\frac{3}{4}(-\sqrt{3}).$$

Mivel $x=6-y$, így

$$x_1=6; \quad x_2=\frac{3}{4}(3-\sqrt{3}); \quad x_3=\frac{3}{4}(3+\sqrt{3}).$$

f helyettesítési értékei e pontokban:

$$f(P_1)=0,$$

$$f(P_2) \approx -25,43,$$

$$f(P_3) \approx 33,08.$$

A függvény tehát adott tartománybeli legnagyobb értékét a tartomány belsejében, a $P(3; 2)$ pontban; legkisebb értékét a tartomány határán a

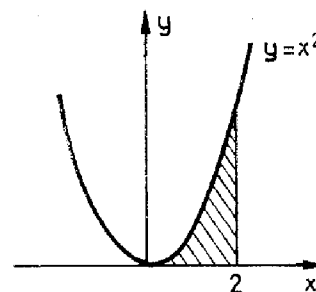
$$P_2\left(\frac{3}{4}(5+\sqrt{3}); \frac{3}{4}(3-\sqrt{3})\right)$$

pontban veszi fel.

10. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto y(2x-3) \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény legnagyobb és legkisebb értékét a 37. ábrán látható zárt tartományon!

37. ábra

Mivel a tartomány korlátos és zárt, így f valóban felveszi legkisebb és legnagyobb értékeit.

f elsőrendű parciálisai:

$$f'_x = 2y$$

és

$$f'_y = 2x-3,$$

így lokális szélsőérték hely csak a $P(1,5; 0)$ pontban lehet (e pont a tartomány határán van), itt pedig a függvényérték nulla.

Vizsgáljuk meg f viselkedését a tartomány határain!

Ha $y=0$, akkor $f(x; 0)=0$.

Ha $x=2$, akkor $f(2; y)=y$ $y \in [0; 4]$, itt $0 \leq f(2; y) \leq 4$.

Ha $y=x^2$, akkor a függvény:

$$x \mapsto x^2(2x-3) \quad x \in [0; 2].$$

Ezen egyváltozós függvény lokális szélsőértékei az $x_1=0$ és az $x_2=1$ pontban lehetnek. Mivel $y=x^2$, tehát $y_1=0$ és $y_2=1$.

A függvényértékek:

$$f(P_1)=0; \quad f(P_2)=-1.$$

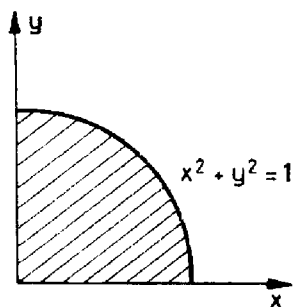
(Az $x=0$, ill. $x=2$ esetet már előzőleg figyelembe vettük.)

A függvény tehát legkisebb értékét az $(1; 1)$ pontban, legnagyobb értékét a $(2; 4)$ pontban veszi fel.

11. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 - y^2 \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvénynek a 38. ábrán látható zárt tartományon felvett legkisebb, ill. legnagyobb értékét!

38. ábra

Mivel f -nek, mint azt már láttuk, lokális szélsőértékhelye nincs, így az abszolút szélsőértékhelyeket a tartomány határán kell keresnünk.

A tengelyeken:

$$x=0 \text{ esetén} \quad -1 \leq f(0; y) \leq 0,$$

$$y=0 \text{ esetén} \quad 0 \leq f(x; 0) \leq 1.$$

A körív esetében célszerű polárkoordinátára áttérnünk; $r=1$, ezért a körív mentén a függvény

$$\varphi \mapsto \cos^2 \varphi - \sin^2 \varphi = \cos 2\varphi \quad \varphi \in \left[0; \frac{\pi}{2}\right].$$

$\cos 2\varphi$ a $\left[0; \frac{\pi}{2}\right]$ intervallumban szigorúan monoton csökkenő, így maximumát a $\varphi=0$ helyen, tehát a $P_1(1; 0)$ pontban, minimumát a $\varphi=\frac{\pi}{2}$ helyen, a $P_2(0; 1)$ pontban veszi fel. Tehát f legnagyobb értéke 1, legkisebb -1 e tartományban.

IV. VEKTORVÁLTOZÓS FÜGGVÉNYEK ÉS DERIVÁLÁSUK

1. Egyparaméteres vektor-skalár függvény. Térgörbék

Tekintsünk egy térben mozgó pontszerű testet! E test tartózkodási helyét a mozgás időtartama alatt minden egyes időpillanatban egy-egy helyvektorral adhatjuk meg, azaz minden t (skalár) értékhez a tér egy-egy vektorát rendeljük hozzá.

A pálya tehát az

$$\mathbf{r} : t \mapsto \mathbf{r}(t) \quad t \in D \subset \mathbb{R}$$

függvénnyel, egyparaméteres vektor-skalár függvénnyel jellemezhető. (Természetesen nem minden vektor-skalár függvény tekinthető egy mozgó test pályájának.)

Ha a térben rögzítjük a koordináta-rendszert, akkor:

$$\mathbf{r} : t \mapsto \mathbf{r}(t) = x(t)\mathbf{i} + y(t)\mathbf{j} + z(t)\mathbf{k} \quad t \in D \subset \mathbb{R}.$$

azaz e függvény mindhárom koordinátájában t -től függő egyváltozós függvény.

Az

$$L = \{\mathbf{r} = \mathbf{r}(t) \mid t \in D\}$$

halmaz pontjai általában egy térgörbét alkotnak.

Egyszerű ívnek nevezzük az egyenes szakasz *topologikus*, azaz kölcsönösen egyértelmű és kölcsönösen folytonos leképezéssel nyert képét. A leképezést akkor nevezzük *kölcsönösen folytonosnak*, ha a leképezést szolgáltató függvénnyel együtt annak inverze is folytonos. Ha véges sok egyszerű ívet úgy csatlakoztatunk, hogy csak ezek végpontjai legyenek közös pontok, görbét kapunk.

Ha az

$$L = \{\mathbf{r} = \mathbf{r}(t) \mid t \in [a, b]\}$$

térgörbe, és $\mathbf{r}(a) = \mathbf{r}(b)$, akkor *zárt görbéről* beszélünk. E függ-

vény határértékét, folytonosságát külön nem definiáljuk, ezt az Olvasó a többváltozós függvények körében megismert definíciók analógiájaként könnyen elvégezheti. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a határérték létezésének szükséges és elégséges feltétele a koordináták határértékének létezése az adott helyen.

A

$$t \mapsto \mathbf{r}(t) \quad t \in D$$

függvényt *differenciálhatónak* nevezzük a $t_0 \in D$ helyen, ha a

$$\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\mathbf{r}(t_0 + \Delta t) - \mathbf{r}(t_0)}{\Delta t}$$

határérték létezik és véges. A t_0 pontbeli differenciáhányados jelölése:

$$\dot{\mathbf{r}}(t_0) = \left. \frac{d\mathbf{r}}{dt} \right|_{t_0}$$

Rögzített koordináta-rendszer esetén:

$$\dot{\mathbf{r}}(t_0) = \dot{x}(t_0)\mathbf{i} + \dot{y}(t_0)\mathbf{j} + \dot{z}(t_0)\mathbf{k}.$$

Ha a térgörbe t_0 pontjában létezik a deriváltvektor, és $\dot{\mathbf{r}}(t_0) \neq 0$, akkor $\dot{\mathbf{r}}(t_0)$ a görbe érintőjének irányvektora. Ha a görbe egy pontmozgás pályájának tekinthető, akkor a deriváltvektor a mozgó pont pillanatnyi sebességvektora a t_0 helyen. (Amennyiben $\ddot{\mathbf{r}}(t_0)$ is létezik, ennek fizikai jelentése: a pillanatnyi gyorsulás vektora a t_0 helyen.)

Legyen a térgörbe kezdőpontja $\mathbf{r}(a) = A$, végpontja $\mathbf{r}(b) = B$, s írjunk e térgörbére töröttvonalat úgy, hogy csúcspontjai a görbén helyezkedjenek el, kezdő-, ill. végpontja A , ill. B legyen, s a csúcspontok a haladási iránynak megfelelően kövessék egymást! Ha a beírt töröttvonalak hosszából álló számhalmaznak létezik felső határa, ezt a görbe ívhosszának nevezzük.

Ha $\dot{\mathbf{r}}(t)$ folytonos $[a, b]$ -ben, akkor a görbének van ívhossza és:

$$S = \int_a^b |\dot{\mathbf{r}}(t)| dt.$$

(Szemléletesen: pontmozgás esetén a sebesség nagyságának idő szerinti integrálja egyenlő a megtett úttal.)

Ha létezik a görbének olyan paraméterezése, amelyben az ívhossz a paraméterértékek különbségével egyenlő, akkor a görbe természetes paraméterezéséről beszélünk:

$$\mathbf{r}: s \mapsto \mathbf{r}(s) \quad s \in D \subset \mathbb{R}.$$

A természetes paraméter szerinti deriváltak szokásos jelölése: $\mathbf{r}'$, $\mathbf{r}''$.

Igazolható, hogy $|\mathbf{r}'| = 1$.

Az $\mathbf{r}'$ egységvektort a továbbiakban $\mathbf{t}$ -vel is jelöljük. Könnyen belátható az is, hogy

$|\dot{\mathbf{r}}(t)| = 1$, $t \in D$ teljesülése esetén t természetes paraméter.

Jelölje $\Delta\alpha$ a térgörbe P_0 , ill. P pontjában levő érintőinek hajlásszögét, és Δs a P_0P ív hosszát!

Ekkor a görbe P_0 pontbeli görbülete:

$$\kappa = \lim_{P \rightarrow P_0} \frac{\Delta\alpha}{\Delta s},$$

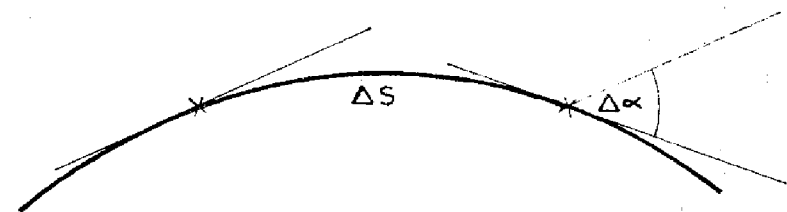
ha a határérték létezik és véges (39. ábra). (Igazolható, hogy a görbület csak egyenes esetén egyenlő azonosan zérussal.)

Ha az

$$\mathbf{r}: t \mapsto \mathbf{r}(t) \quad t \in D$$

függvény a t_0 helyen kétszer differenciálható, és $\dot{\mathbf{r}}(t_0) \neq 0$, akkor a görbület:

$$\kappa = |\mathbf{r}''| = \frac{|\dot{\mathbf{r}} \times \ddot{\mathbf{r}}|}{|\dot{\mathbf{r}}|^3}.$$

39. ábra

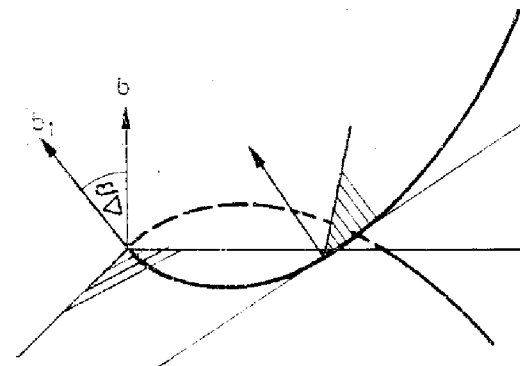
Ha $\ddot{\mathbf{r}}(t_0) \neq 0$, akkor egységvektorát *főnormális egységvektornak* nevezzük:

$$\mathbf{n} = \frac{\mathbf{r}''}{\kappa} = \frac{(\dot{\mathbf{r}} \times \ddot{\mathbf{r}}) \times \dot{\mathbf{r}}}{|\dot{\mathbf{r}} \times \ddot{\mathbf{r}}| |\dot{\mathbf{r}}|}.$$

Az $\mathbf{n}$ és $\mathbf{t}$ által kifeszített sík a görbe t_0 pontbeli *simulósíkja*. A simulósík egy normálvektora:

$\mathbf{b} = \mathbf{t} \times \mathbf{n}$ a binormális egységvektor.

A $\mathbf{t}$, $\mathbf{n}$, $\mathbf{b}$ egységvektorok alkotta vektorhármast a térgörbe *kísérő triéderének* nevezzük.

40. ábra

Síkgörbe esetén a binormális egységvektor iránya állandó, így célszerű a görbe torzióját τ változásával definiálni:

Legyen a térgörbe P_0 , ill. P pontjaiban vett simulósíkok hajlásszöge $\Delta\beta$, a P_0P ív hossza Δs , ekkor a görbe P_0 pontbeli torziója (40. ábra):

$$|\tau| = \lim_{P \rightarrow P_0} \frac{\Delta\beta}{\Delta s}.$$

(τ pozitív, ha a P_0 -beli érintővektor $\dot{\mathbf{r}}(t_0)$ irányából nézve P_0 -hoz közeledő pontokban vett simulósíkok pozitív forgást végeznek.)

Ha $\ddot{\mathbf{r}}(t_0)$ létezik és folytonos, $\dot{\mathbf{r}}(t_0)$ és $\kappa(t_0)$ nem zérus, akkor:

$$\tau = \frac{\dot{\mathbf{r}} \ddot{\mathbf{r}} \ddot{\mathbf{r}}}{|\dot{\mathbf{r}} \times \ddot{\mathbf{r}}|^2} = \frac{br'''}{\kappa}.$$

Gyakorló feladatok

1. Adja meg az $A(1; 2; 5)B(4; 7; 9)$ pontokat összekötő egyenesszakasz vektoregyenletét!

Az egyenes irányvektora:

$$\mathbf{v} = \overrightarrow{AB} = 3\mathbf{i} + 5\mathbf{j} + 4\mathbf{k},$$

így az AB szakasz egyenlete:

$$\mathbf{r} = \mathbf{r}_A + \mathbf{v}t = (1 + 3t)\mathbf{i} + (2 + 5t)\mathbf{j} + (5 + 4t)\mathbf{k} \quad t \in [0; 1].$$

Ha irányvektorként egységvektort választunk, akkor természetes paraméterezéssel is megadható a görbe.

$$\mathbf{e}_v = \frac{\mathbf{v}}{|\mathbf{v}|} = \frac{3}{\sqrt{50}}\mathbf{i} + \frac{5}{\sqrt{50}}\mathbf{j} + \frac{4}{\sqrt{50}}\mathbf{k},$$

tehát: $\mathbf{r} : s \mapsto \mathbf{r}_A + \mathbf{e}_v s =$

$$= \left(1 + \frac{3}{\sqrt{50}}s\right)\mathbf{i} + \left(2 + \frac{5}{\sqrt{50}}s\right)\mathbf{j} + \left(5 + \frac{4}{\sqrt{50}}s\right)\mathbf{k} \quad s \in [0; \sqrt{50}].$$

Ez esetben:

$$\begin{aligned} \mathbf{r}' &= \mathbf{e}_v, & \text{tehát} & \quad |\mathbf{r}'| = 1, \\ \mathbf{r}'' &= 0, & \text{így} & \quad \kappa = 0. \end{aligned}$$

Megjegyzés: Természetesen más paraméterválasztás is lehetséges. Például az

$$\mathbf{r} : t \mapsto (1 + 3t^2)\mathbf{i} + (2 + 5t^2)\mathbf{j} + (5 + 4t^2)\mathbf{k} \quad t \in [0; 1]$$

függvény szintén az AB szakasz egy lehetséges megadási módja. (Az anyagi pont ekkor gyorsulva futja be az AB szakaszt.)

Ekkor

$$\ddot{\mathbf{r}} : t \mapsto 6t\mathbf{i} + 10t\mathbf{j} + 8t\mathbf{k} \quad t \in [0; 1]$$

és

$$\ddot{\mathbf{r}} : t \mapsto 6t\mathbf{i} + 10t\mathbf{j} + 8t\mathbf{k} \quad t \in [0; 1].$$

Mivel minden egyes t_0 időpillanatban $\dot{\mathbf{r}}(t_0)$ és $\ddot{\mathbf{r}}(t_0)$ párhuzamos, így vektoriális szorzatuk zérus, tehát a görbület most is zérussal egyenlő.

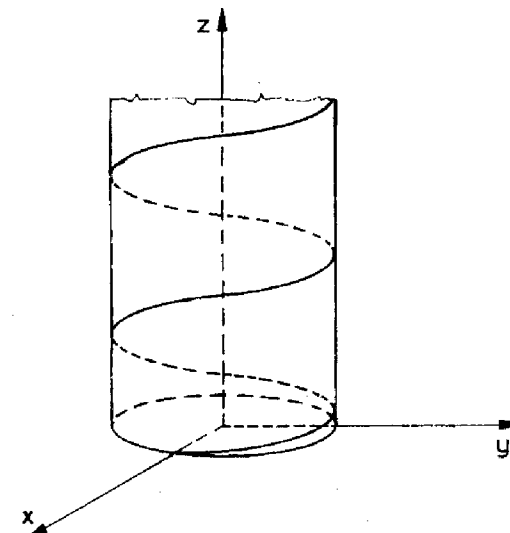
2. Igazolja, hogy az

$$\mathbf{r} : t \mapsto \cos t \mathbf{i} + \sin t \mathbf{j} + t \mathbf{k} \quad t \in \mathbb{R}$$

függvénnyel adott térgörbe illeszkedik az

$$x^2 + y^2 = 1$$

(henger)felületre!

41. ábra

Mivel

$$\begin{aligned} x(t) &= \cos t, \\ y(t) &= \sin t, \\ z(t) &= t, \quad t \in \mathbb{R}, \end{aligned}$$

látható, hogy minden t esetén

$$x^2 + y^2 = \cos^2 t + \sin^2 t = 1,$$

azaz a görbe valóban illeszkedik a hengerfelületre.

Megjegyzés: A feladatban szereplő görbe egy hengerfelületre írt csavarvonal (41. ábra), amelynek az xy síkra eső vetülete kör; az xz síkra való vetülete:

$$x = \cos z, \quad z \in R,$$

hiszen a $P(\cos t_0, \sin t_0, t_0)$ vetülete az xz síkra a $P'(\cos t_0, 0, t_0)$ pont.

3. Igazolja, hogy az

$$\mathbf{r} : t \mapsto e^t \cos t \mathbf{i} + e^t \sin t \mathbf{j} + e^t \mathbf{k}, \quad t \in R$$

függvénnyel adott térgörbe illeszkedik a

$$z = \sqrt{x^2 + y^2}, \quad (x, y) \in R^{+2}$$

kúpfelületre!

A görbe minden pontjában

$$\begin{aligned} x(t) &= e^t \cos t, \\ y(t) &= e^t \sin t, \\ z(t) &= e^t > 0, \quad t \in R. \end{aligned}$$

Tehát minden pontban:

$$x^2 + y^2 = e^{2t}(\cos^2 t + \sin^2 t) = e^{2t} = z^2,$$

azaz a görbe valóban illeszkedik a felületre (kúpfelületre csavart csavarvonal).

4. Határozza meg a 2. feladatban szereplő térgörbe ívhosszát a $t \in [0; 2\pi]$ intervallumban!

Mivel $\mathbf{r}$ minden koordinátájában folytonosan differenciálható függvény, így $\dot{\mathbf{r}}$ létezik és korlátos:

$$\dot{\mathbf{r}} : t \mapsto -\sin t \mathbf{i} + \cos t \mathbf{j} + \mathbf{k}, \quad t \in R,$$

ahonnan

$$|\dot{\mathbf{r}}| = \sqrt{2}.$$

Így az ívhossz:

$$S = \int_0^{2\pi} \sqrt{2} dt = 2\pi\sqrt{2}.$$

Megjegyzés: A megoldásból látszik, hogy az $s = t\sqrt{2}$ paramétertranszformációval a görbe természetes paraméterezését kapjuk.

5. Igazolja, hogy a 2. feladatban szereplő csavarvonal görbülete és torziója állandó!

Az előző feladat eredményét felhasználva:

$$\mathbf{r} : s \mapsto \cos \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{i} + \sin \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{j} + \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{k}, \quad s \in R,$$

ahol s a természetes paraméter.

$$\mathbf{r}' : s \mapsto \frac{1}{\sqrt{2}} \left(-\sin \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{i} + \cos \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{j} + \mathbf{k} \right), \quad s \in R,$$

$$\mathbf{r}'' : s \mapsto \frac{1}{2} \left(-\cos \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{i} - \sin \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{j} \right), \quad s \in R.$$

Tehát a görbület:

$$\kappa = |\mathbf{r}''| = \frac{1}{2} = \text{állandó}.$$

A torzió meghatározásához szükségesek az $\mathbf{n}$ és $\mathbf{b}$ vektorok.

$$\mathbf{n} = \frac{\mathbf{r}''}{\kappa} = - \left(\cos \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{i} + \sin \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{j} \right),$$

azaz $\mathbf{n}$ minden esetben párhuzamos az xy síkkal. A binormális egységvektor:

$$\mathbf{b} = \mathbf{t} \times \mathbf{n} = \frac{1}{\sqrt{2}} \left(\sin \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{i} - \cos \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{j} + \mathbf{k} \right),$$

$$\mathbf{r}'' : s \mapsto \frac{1}{2\sqrt{2}} \left(\sin \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{i} - \cos \frac{s}{\sqrt{2}} \mathbf{j} \right),$$

így a torzió:

$$\tau = \frac{\mathbf{b} \cdot \mathbf{r}'''}{\kappa} = \frac{1}{2} = \text{állandó}.$$

Tehát csavarvonal esetén τ és κ valóban állandó.

Megjegyzés: Igazolható, hogy az egyetlen olyan nem síkbeli görbe, amelynek görbülete és torziója állandó, a csavarvonal.

Ha a csavarvonalat az

$$\mathbf{r} : t \mapsto R_0 \cos t \mathbf{i} + R_0 \sin t \mathbf{j} + m t \mathbf{k}, \quad t \in \mathbb{R}$$

függvény jellemzi, akkor

$$\tau = \frac{m}{R_0^2 + m^2}; \quad \kappa = \frac{R_0}{R_0^2 + m^2},$$

így τ és κ értéke a csavarvonal jellemző paramétereit egyértelműen meghatározza.

6. Határozza meg a 3. feladatban szereplő térgörbe ívhosszát a $[0; 1]$ intervallumban!

$$\dot{\mathbf{r}} : t \mapsto (e^t \cos t - e^t \sin t) \mathbf{i} + (e^t \cos t + e^t \sin t) \mathbf{j} + e^t \mathbf{k}, \quad t \in \mathbb{R}.$$

Tehát:

$$|\dot{\mathbf{r}}| = e^t \sqrt{(\cos t - \sin t)^2 + (\cos t + \sin t)^2 + 1} = \sqrt{3} e^t.$$

Így az ívhossz:

$$S = \int_0^1 \sqrt{3} e^t dt = \sqrt{3} (e - 1).$$

Megjegyzés: A feladat megoldásából látható, hogy a $[0, t_0]$ intervallum esetén az ívhossz:

$$S = \sqrt{3} (e^{t_0} - 1).$$

Ha elvégezzük a

$$t = \ln \left(\frac{s}{\sqrt{3}} + c \right), \quad \text{ahol } c \geq 0 \text{ állandó}$$

helyettesítést, akkor s természetes paraméter, ugyanis:

$$\mathbf{r}' = \frac{d\mathbf{r}}{dt} = \frac{\dot{\mathbf{r}}}{\frac{ds}{dt}} = \frac{\dot{\mathbf{r}}}{\sqrt{3} e^t},$$

azaz $|\mathbf{r}'| = 1$, így valóban természetes paraméter.

7. Igazolja, hogy az

$$\mathbf{r} : t \mapsto \frac{t}{\sqrt{3}} \cos \ln \frac{t}{\sqrt{3}} \mathbf{i} + \frac{t}{\sqrt{3}} \sin \ln \frac{t}{\sqrt{3}} \mathbf{j} + \frac{t}{\sqrt{3}} \mathbf{k}, \quad t \in \mathbb{R}^+$$

függvény esetén t természetes paraméter, és határozza meg a görbületet a $t_0 = 1$ helyen!

Azt kell belátnunk, hogy $|\dot{\mathbf{r}}| = 1$ minden $t \in \mathbb{R}^+$ helyen; ebből már következik, hogy t természetes paraméter;

$$\dot{\mathbf{r}} : t \mapsto \frac{1}{\sqrt{3}} \left[\left(\cos \ln \frac{t}{\sqrt{3}} - \sin \ln \frac{t}{\sqrt{3}} \right) \mathbf{i} + \left(\sin \ln \frac{t}{\sqrt{3}} + \cos \ln \frac{t}{\sqrt{3}} \right) \mathbf{j} + \mathbf{k} \right].$$

Ebből

$$|\dot{\mathbf{r}}|^2 = \frac{1}{3} \left[\left(\cos \ln \frac{t}{\sqrt{3}} - \sin \ln \frac{t}{\sqrt{3}} \right)^2 + \left(\sin \ln \frac{t}{\sqrt{3}} + \cos \ln \frac{t}{\sqrt{3}} \right)^2 + 1 \right] = 1,$$

tehát t valóban természetes paraméter, azaz

$$\dot{\mathbf{r}} = \mathbf{r}'.$$

Az adott pontbeli görbület meghatározásához $\mathbf{r}''$ szükséges:

$$\mathbf{r}'' : t \mapsto \frac{1}{t\sqrt{3}} \left[\left(-\sin \ln \frac{t}{\sqrt{3}} - \cos \ln \frac{t}{\sqrt{3}} \right) \mathbf{i} + \left(\cos \ln \frac{t}{\sqrt{3}} - \sin \ln \frac{t}{\sqrt{3}} \right) \mathbf{j} \right].$$

Tehát:

$$\mathbf{r}''(1) = -\frac{1}{\sqrt{3}} \mathbf{i} + \frac{1}{\sqrt{3}} \mathbf{j}.$$

Így a görbület:

$$\kappa(1) = \mathbf{r}''(1) = \sqrt{\frac{2}{3}}.$$

Megjegyzés: A térgörbe a 3. feladatban szereplő kúpfelületre írt csavarvonal, csak más a paraméterezése.

8. Határozza meg az

$$\mathbf{r} : t \mapsto t\mathbf{i} + \frac{t^2}{2}\mathbf{j} + t^3\mathbf{k}, \quad t \in \mathbb{R}$$

függvénnyel adott térgörbe $t_0=0$ pontjában a kísérő triédert!

Határozza meg e térgörbének a kísérő triéder síkjaira eső vetületét!

Mivel

$$\dot{\mathbf{r}} : t \mapsto \mathbf{i} + t\mathbf{j} + 3t^2\mathbf{k},$$

így

$$\dot{\mathbf{r}}(0) = \mathbf{i} = \mathbf{t},$$

hiszen

$$|\dot{\mathbf{r}}(0)| = 1.$$

A főnormális egységvektor irányát az

$$(\dot{\mathbf{r}}(0) \times \ddot{\mathbf{r}}(0)) \times \dot{\mathbf{r}}(0)$$

vektor adja meg.

$$\ddot{\mathbf{r}} : t \mapsto \mathbf{j} + 6t\mathbf{k},$$

tehát

$$\ddot{\mathbf{r}}(0) = \mathbf{j},$$

így $\mathbf{n}$ iránya:

$$(\mathbf{i} \times \mathbf{j}) \times \mathbf{i} = \mathbf{k} \times \mathbf{i} = \mathbf{j}.$$

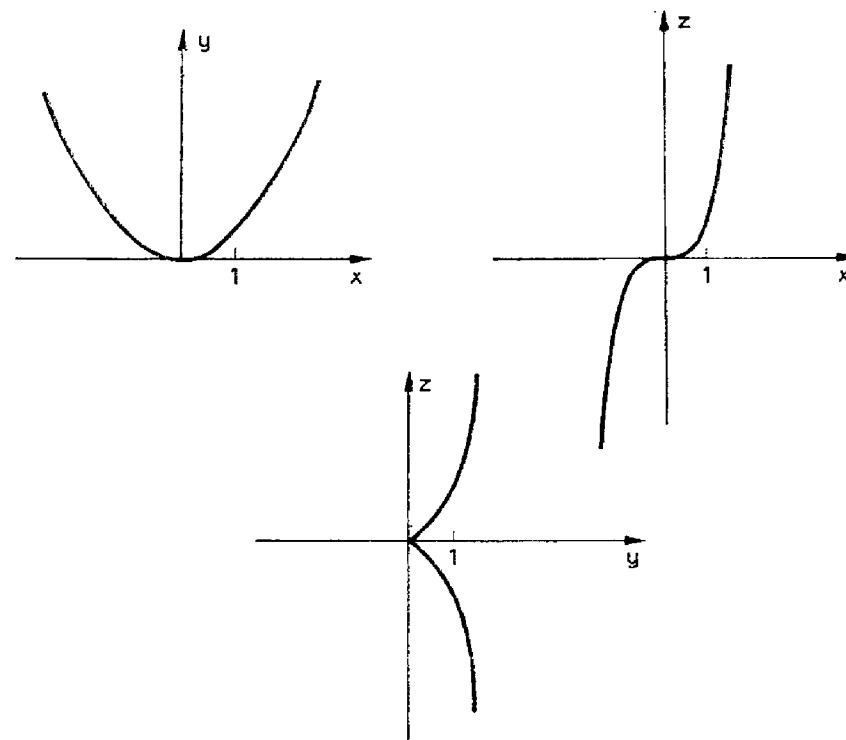
Mivel egységvektort kaptunk, így ez egyben a főnormális egységvektor:

$$\mathbf{n} = \mathbf{j}.$$

A görbe $t_0=0$ -hoz tartozó simulósíkja az xy sík, amelynek normálvektora:

$$\mathbf{b} = \mathbf{t} \times \mathbf{n} = \mathbf{k}.$$

Az origóhoz tartozó kísérőtriéder egységvektorai tehát megegyeznek a tengelyirányú egységvektorokkal, így a vetületek meghatározása a koordináta-tengelyek síkjára való vetítést jelenti.

42. ábra

Mivel a $P(x, y, z)$ pont vetülete az xy síkra a $P_1(x, y, 0)$ pont; így az xy síkra eső vetületgörbe egyenlete:

$$y = \frac{x^2}{2}, \quad x \in \mathbb{R}.$$

Hasonlóan a zx síkra eső vetület:

$$z = x^3, \quad x \in \mathbb{R},$$

és a zy síkra eső vetület:

$$z^2 = 8y^3, \quad y \in \mathbb{R}^+ \text{ (42. ábra).}$$

Megjegyzés: Igazolható, hogy ha a térgörbét előállító $\mathbf{r}$ függvény valamely pontban háromszor folytonosan differenciálható, e pontban a görbület és a torzió nem zérus, akkor e pont kis környezetében a térgörbe vetületei a kísérőtriéder síkjaira hasonlóak a 42. ábrán látható vetületekhez.

9. Határozza meg, mely pontokban párhuzamos, ill. merőleges a térgörbe érintője a

$$3x + 5y + 6z = 20$$

síkkal, ha a térgörbét a következő függvény állítja elő:

$$\mathbf{r} : t \mapsto (t^2 + 2)\mathbf{i} + (6t - 4)\mathbf{j} + (2t^2 + 5t)\mathbf{k}, \quad t \in \mathbb{R}.$$

A sík normálvektora:

$$\mathbf{n}(3; 5; 6).$$

Az érintő egyenese akkor párhuzamos a síkkal, ha az érintő irányvektora és a sík normálvektora egymásra merőleges, azaz, ha skalárszorzatuk zérus.

$$\dot{\mathbf{r}} : t \mapsto 2t\mathbf{i} + 6\mathbf{j} + (4t + 5)\mathbf{k},$$

így a skalárszorzat:

$$\dot{\mathbf{r}}\mathbf{n} = 6t + 30 + 24t + 30.$$

$$\dot{\mathbf{r}}\mathbf{n} \text{ akkor zérus, ha } t = -2.$$

$$\dot{\mathbf{r}}(-2) = 6\mathbf{i} - 16\mathbf{j} - 2\mathbf{k},$$

tehát az érintő a $P(6, -16, -2)$ pontban párhuzamos a síkkal. E pontban

az érintő irányvektora:

$$\mathbf{v}(-4; 6; -3),$$

tehát az érintő egyenletrendszere:

$$x - 6 = -4u,$$

$$y + 16 = 6u,$$

$$z + 2 = -3t.$$

Az érintő akkor merőleges a síkra, ha irányvektora párhuzamos a sík normálvektorával; azaz, ha van olyan t_0 pont, amelyre

$$\mathbf{r}(t_0) = \lambda \mathbf{n}, \quad \lambda \in \mathbb{R} \setminus \{0\}.$$

Mivel

$$\mathbf{n}(3; 5; 6)$$

és

$$\dot{\mathbf{r}}(t_0) = 2t_0\mathbf{i} + 6\mathbf{j} + (4t_0 + 5)\mathbf{k},$$

így az egyenlőség a második koordináták egyenlősége miatt csak $\lambda = 1, 2$ esetén teljesülhetne, ekkor azonban a

$$3, 6 = 2t_0,$$

$$7, 2 = 4t_0 + 5.$$

egyenleteknek kellene egyszerre teljesülniük. Ez lehetetlen, tehát nincs olyan pont, amelyhez tartozó érintő a síkra merőleges lenne.

10. Gravitációs térben a $P_0(4; 20; 60)$ pontból $\mathbf{y}_0(5; 20; 40)$ kezdősebességgel elhajítunk egy pontszerű testet. Írja fel a pálya egyenletét! Milyen magasra emelkedik a test; hol éri el az xy síkot? (Feltételezzük, hogy a test gyorsulása $-\mathbf{g}\mathbf{k}$.)

A test x és y irányban egyenletesen mozog, így a pálya egyenlete:

$$\mathbf{r} = (4 + 5t)\mathbf{i} + (20 + 20t)\mathbf{j} + \left(60 + 40t - \frac{g}{2}t^2\right)\mathbf{k}, \quad t \in \mathbb{R}^+.$$

A test sebességét $\dot{\mathbf{r}}$ adja:

$$\dot{\mathbf{r}} : t \mapsto 5\mathbf{i} + 20\mathbf{j} + (40 - gt)\mathbf{k},$$

azaz a sebesség első két koordinátája állandó. A pálya tetőpontján a sebesség z irányú komponense zérus. (Itt $z(t)$ -nek maximuma van, tehát $\dot{z}(t_0) = 0$.)

$$40 - gt_0 = 0, \\ t_0 \approx 4,$$

Igy a tetőpont koordinátái: $T(24; 100; 140)$.

Az xy sík egyenlete $x=0$.

Tehát a metszéspont időpontját a

$$60 + 40t - \frac{g}{2}t^2 = 0$$

egyenlet pozitív megoldása adja. Ez $t_1 \approx 9,29$.

E pont koordinátái: $B(50,45; 205,8; 0)$.

Megjegyzés: A mozgás pályája síkgörbe. Könnyen belátható ugyanis, hogy a pálya minden pontja a

$$4x - y = -4$$

egyenletű síkban van. Belátható az is, hogy a pálya parabola.

11. Igazolja, hogy az

$$\mathbf{r} : t \mapsto R \cos \omega t \mathbf{i} + R \sin \omega t \mathbf{j}, \quad t \in \mathbb{R}^+$$

(R, ω állandó) függvénnyel jellemzett pontmozgás (egyenletes körmozgás) esetén

$$|\dot{\mathbf{r}}| \quad \text{és} \quad |\ddot{\mathbf{r}}|$$

állandó, és teljesül az

$$\ddot{\mathbf{r}} = -\omega^2 \mathbf{r}$$

differentiálegyenlet!

A periodikus mozgást végző pontszerű test sebességét minden t_0 időpillanatban $\dot{\mathbf{r}}(t_0)$, gyorsulását $\ddot{\mathbf{r}}(t_0)$ adja. Tehát:

$$\mathbf{v} = \dot{\mathbf{r}} : t \mapsto -R\omega \sin \omega t \mathbf{i} + R\omega \cos \omega t \mathbf{j}, \\ \mathbf{a} = \ddot{\mathbf{r}} : t \mapsto -R\omega^2 \cos \omega t \mathbf{i} - R\omega^2 \sin \omega t \mathbf{j}.$$

Látható, hogy:

$$|\mathbf{v}| = |\dot{\mathbf{r}}| = R\omega = \text{állandó},$$

és

$$\mathbf{v} \cdot \mathbf{r} = 0, \quad \text{tehát} \quad \mathbf{v} \perp \mathbf{r},$$

valamint

$$|\mathbf{a}| = |\ddot{\mathbf{r}}| = R\omega^2.$$

Látszik továbbá, hogy

$$\ddot{\mathbf{r}} = -\omega^2 \mathbf{r},$$

azaz $\mathbf{r}$ valóban kielégíti a differentiálegyenletet.

Megjegyzés: Ha $|\dot{\mathbf{r}}| = c > 0$, $t \in \mathbb{R}$ (állandó sebességű mozgás), akkor $\dot{\mathbf{r}}$ és $\ddot{\mathbf{r}}$ minden időpillanatban merőlegesek egymásra. Ugyanis:

$$\dot{\mathbf{r}}^2 = |\dot{\mathbf{r}}|^2 = c^2$$

állandó, így

$$\frac{d}{dt} \dot{\mathbf{r}}^2 = 2\dot{\mathbf{r}} \cdot \ddot{\mathbf{r}} = \frac{dc^2}{dt} = 0.$$

12. Határozza meg az

$$\mathbf{r} : t \mapsto R \cos \left(\omega t + \frac{\alpha}{2} t^2 \right) \mathbf{i} + R \sin \left(\omega t + \frac{\alpha}{2} t^2 \right) \mathbf{j}, \quad t \in \mathbb{R}^+$$

(R, ω, α állandók) függvénnyel leírt pontmozgás gyorsulását, és bontsa fel $\mathbf{t}$ és $\mathbf{n}$ irányú összetevőkre! (Gyorsuló körmozgás.)

A pontmozgás sebessége:

$$\mathbf{v} = \dot{\mathbf{r}} : t \mapsto R(\omega + \alpha t) \left[-\sin \left(\omega t + \frac{\alpha}{2} t^2 \right) \mathbf{i} + \cos \left(\omega t + \frac{\alpha}{2} t^2 \right) \mathbf{j} \right],$$

a gyorsulás:

$$\mathbf{a} = \ddot{\mathbf{r}} : t \mapsto -R\alpha \left[\sin \left(\omega t + \frac{\alpha}{2} t^2 \right) \mathbf{i} - \cos \left(\omega t + \frac{\alpha}{2} t^2 \right) \mathbf{j} \right] - \\ - R(\omega + \alpha t)^2 \left[\cos \left(\omega t + \frac{\alpha}{2} t^2 \right) \mathbf{i} + \sin \left(\omega t + \frac{\alpha}{2} t^2 \right) \mathbf{j} \right].$$

$\mathbf{r}$ és $\dot{\mathbf{r}}$ alakját figyelembe véve írhatjuk, hogy:

$$\mathbf{a} = -(\omega + \alpha t)^2 \mathbf{r} + \frac{\alpha}{\omega + \alpha t} \dot{\mathbf{r}}.$$

Tudjuk, hogy

$$\mathbf{t} = \frac{\dot{\mathbf{r}}}{|\dot{\mathbf{r}}|} = \dot{\mathbf{r}} \cdot \frac{1}{R(\omega + \alpha t)},$$

s mivel síkmozgásról van szó, azaz a simulósík az xy sík, így $\mathbf{n}$ a kör középpontja felé mutat, azaz:

$$\mathbf{n} = -\frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|} = -\frac{\mathbf{r}}{R}.$$

Ezt figyelembe véve a gyorsulás felbontása:

$$\mathbf{a} = R(\omega + \alpha t)^2 \mathbf{n} + \alpha R t \mathbf{t} = \frac{|\mathbf{v}|^2}{R} \mathbf{n} + \alpha R t \mathbf{t},$$

azaz a mozgás során az érintőirányú gyorsulás állandó, a normális irányába eső gyorsulás a sebesség négyzetével arányosan változik.

Megjegyzés: Egy tetszőleges mozgás gyorsulásvektora mindig felbontható $\mathbf{t}$ és $\mathbf{n}$ irányú összetevőkre, és pedig:

$$\mathbf{a} = \frac{d|\mathbf{v}|}{dt} \mathbf{t} + \frac{|\mathbf{v}|^2}{R} \mathbf{n},$$

ahol R a görbe görbületi sugara.

13. Igazolja, hogy centrális erőterben végzett mozgás esetén (azaz a mozgás során az erő egy rögzített pont felé irányul) az

$$\mathbf{s} = \frac{1}{2} (\mathbf{r} \times \dot{\mathbf{r}})$$

összefüggéssel definiált területi sebességvektor állandó!

Vegyük fel a koordináta-rendszer kezdőpontját az erőcentrumban!

Ekkor

$$\mathbf{F} = -\lambda \mathbf{r}, \quad (\lambda > 0 \text{ állandó}).$$

Newton II. törvénye szerint:

$$\mathbf{F} = m\mathbf{a} = m\ddot{\mathbf{r}}.$$

$\mathbf{F}$ két alakját összehasonlítva látjuk, hogy $\mathbf{r}$ és $\ddot{\mathbf{r}}$ párhuzamos vektorok, azaz vektoriális szorzatuk zérus:

$$\mathbf{r} \times \ddot{\mathbf{r}} = 0.$$

Határozzuk meg $\mathbf{s}$ deriváltját!

$$\frac{d\mathbf{s}}{dt} = \frac{1}{2} (\dot{\mathbf{r}} \times \dot{\mathbf{r}}) + \frac{1}{2} (\mathbf{r} \times \ddot{\mathbf{r}}) = 0,$$

hiszen az első tagban a két vektor azonos, így ez a vektoriális szorzat definíciója miatt zérus, a második tagról pedig az előzőekben láttuk be ugyanezt. Mivel $\mathbf{s}$ deriváltja zérus, így $\mathbf{s}$ állandó. Ebből az is következik, hogy e mozgás síkmozgás.

Megjegyzés: A feladatban Kepler II. törvényét igazoltuk.

14. Bontsuk fel síkmozgás esetén az $\dot{\mathbf{r}}$ és $\ddot{\mathbf{r}}$ vektorokat $\mathbf{r}$ irányú és $\mathbf{r}$ -re merőleges összetevőkre!

A feladat megoldásakor célszerű síkbeli polárkoordinátákat alkalmazni.

Ekkor

$$|\mathbf{r}| = r,$$

azaz

$$\mathbf{r} = r \mathbf{e}_r,$$

ahol $\mathbf{e}_r$ az $\mathbf{r}$ irányú egységvektor. Jelentsen $\mathbf{e}_\varphi$, $\mathbf{e}_r$ -re merőleges egységvektort, amelyet növekvő φ irányban való 90° -os forgatással kapunk $\mathbf{e}_r$ -ből. A 11. feladat megjegyzése szerint egységvektor derivált vektora $\mathbf{e}$ vektorra merőleges vektor, így:

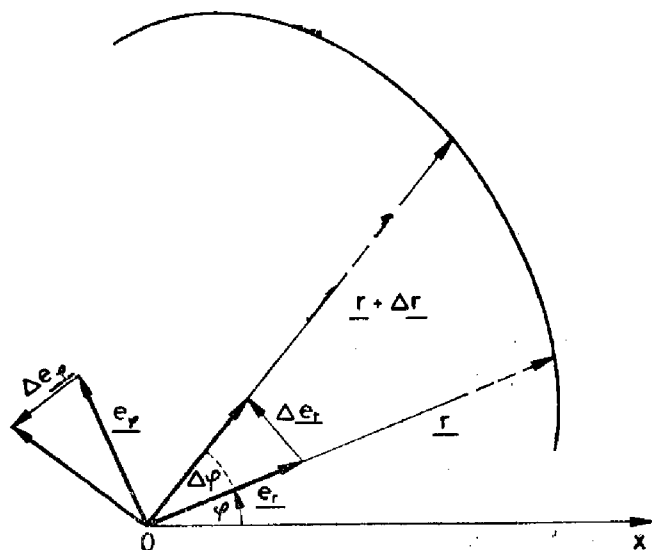
$$\dot{\mathbf{e}}_r = \dot{\varphi} \mathbf{e}_\varphi; \quad \dot{\mathbf{e}}_\varphi = -\dot{\varphi} \mathbf{e}_r,$$

ahol $\dot{\varphi} = \frac{d\varphi}{dt}$ (43. ábra).

Ezt alkalmazva:

$$\dot{\mathbf{r}} = \dot{r} \mathbf{e}_r + r \dot{\mathbf{e}}_r = \dot{r} \mathbf{e}_r + r \dot{\varphi} \mathbf{e}_\varphi,$$

43. ábra

amely éppen $\dot{\mathbf{r}}$ keresett felbontása. Ezt ismét differenciálva :

$$\ddot{\mathbf{r}} = \dot{r}\mathbf{e}_r + r\dot{\mathbf{e}}_r + \mathbf{e}_\varphi(\dot{r}\dot{\varphi} + r\ddot{\varphi}) + r\dot{\varphi}\dot{\mathbf{e}}_\varphi.$$

Figyelembe véve $\dot{\mathbf{e}}_r$, $\dot{\mathbf{e}}_\varphi$ alakját :

$$\ddot{\mathbf{r}} = (\ddot{r} - r\dot{\varphi}^2)\mathbf{e}_r + (r\ddot{\varphi} + 2\dot{r}\dot{\varphi})\mathbf{e}_\varphi,$$

amely a gyorsulásvektor felbontása.

Megjegyzés : A területi sebességvektor állandóságának (13. feladat) és $\ddot{\mathbf{r}}$ felbontásának alkalmazásával határozható meg egy centrális erőterben mozgó test pályája. (Kepler I. törvénye)

2. Kétparaméteres vektor-skalár függvény. Felületek

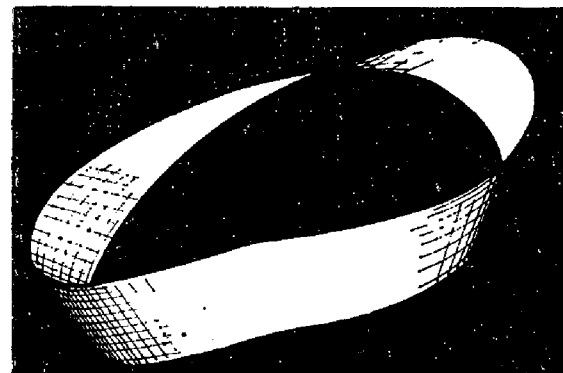
Felületekkel már a kétváltozós függvények szemléltetésekor is foglalkoztunk, de ott nem definiáltuk a felület fogalmát.

Elemi felületnek nevezzük, a körlemez topologikus (azaz kölcsönösen egyértelmű és kölcsönösen folytonos leképezéssel nyert) képét. A körlemez határpontjainak képe adja az elemi

felület határát. Elemi felületeket határaik mentén összeilleszthetünk. Az összeillesztést úgy végezzük, hogy csak véges sok határoló görbe mentén csatlakozzanak az elemi felületek, s a csatlakozó görbék belső pontjai a felületnek is belső pontjai legyenek. Véges sok elemi felületet így összeillesztve *felületet* kapunk. A felületek néhány lényeges tulajdonságát definiáljuk.

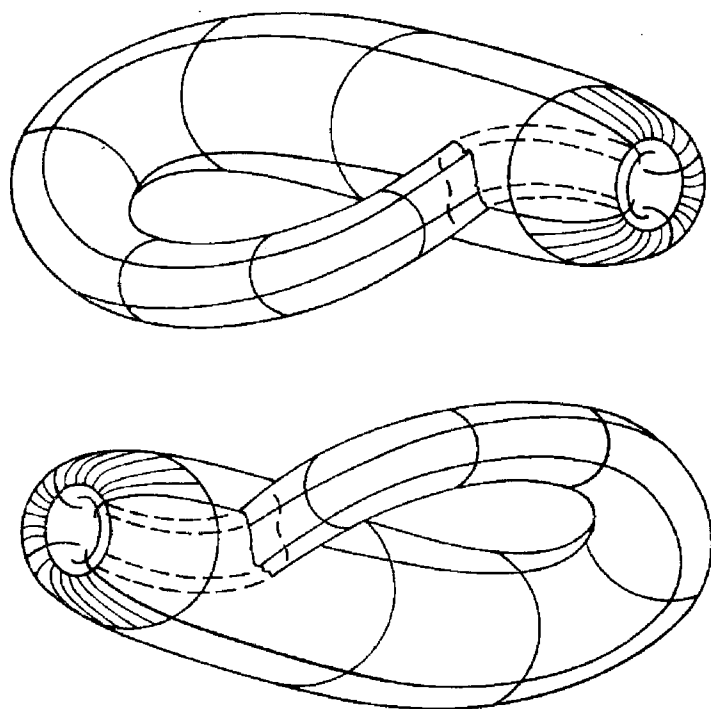
A felület *zárt*, ha korlátos és nincs határa. A felület *összefüggő*, ha bármely két felületi pont összeköthető a felületen haladó görbével; *egyszeresen összefüggő*, ha bármely felületre illeszkedő zárt görbe kettévágja.

Ha a felület egy rögzített P pontján áthaladó, a felületre illeszkedő, érintővel rendelkező görbék érintői egy síkban helyezkednek el, akkor ezt a síkot a felület P pontbeli *érintősíkjának*, a sík normálvektorát a felület P pontbeli *normálisának* nevezzük.

44. ábra

Tegyük fel, hogy a felület minden pontjában létezik az így értelmezett normálvektor. Mozgassuk el a normálvektort a felületre illeszkedő, a felület határpontjait nem tartalmazó zárt görbe mentén addig, míg kezdőpontja az eredeti helyzetbe kerül! Ha a kezdő- és végállapotban kapott vektor minden ilyen görbe esetén megegyezik, a felületet *irányíthatónak* (kétoldalú felületnek) nevezzük. A 44. ábrán látható Möbius-szalag egyoldaltú felület. Hasonlóan egyoldaltú, de zárt felület a Klein-féle palack (45. ábra).

45. ábra

Ha a felületbe írt, a felületre támaszkodó, háromszöglapokból álló, bizonyos szöghatárolásoknak eleget tevő poliéderek felszínének határértéke, finomodó poliéder sorozat esetén létezik, akkor a felületet *mérhetőnek* nevezzük, s e határérték a felület felszínét adja.

II.2.-ben láttuk, hogy bizonyos felületek megadhatók kétváltozós függvényekkel, ebben a részben kétparaméteres vektor-skalár függvénnyel való leírásukkal foglalkozunk.

Az

$$\mathbf{r} : (u, v) \mapsto \mathbf{r}(u, v), \quad (u, v) \in D \subset \mathbb{R}^2$$

függvényt, amely az $\mathbb{R}^2$ (paramétersík) egy részhalmazához a háromdimenziós tér vektorait rendeli hozzá, *kétparaméteres vektor-skalár függvénynek* nevezzük.

Ha a térben rögzítjük a koordináta-rendszert, akkor:

$$\mathbf{r} : (u, v) \mapsto \mathbf{r}(u, v) = x(u, v)\mathbf{i} + y(u, v)\mathbf{j} + z(u, v)\mathbf{k}, \quad (u, v) \in D,$$

azaz e függvény mindhárom koordinátája az u, v változók kétváltozós függvénye.

Az

$$F = \{\mathbf{r} = \mathbf{r}(u, v) \mid (u, v) \in D\}$$

halmaz pontjai általában egy felületet alkotnak. E függvény határértékét, folytonosságát külön nem definiáljuk, ezt az Olvasóra bízunk.

Ha létezik és véges a

$$\lim_{\Delta u \rightarrow 0} \frac{\mathbf{r}(u_0 + \Delta u, v_0) - \mathbf{r}(u_0, v_0)}{\Delta u}$$

határérték, akkor ezt az $\mathbf{r}$ függvény $P_0(u_0, v_0)$ pontbeli u szerinti parciális deriváltjának nevezzük:

$$\mathbf{r}'_u(u_0, v_0).$$

Hasonlóan értelmezhető $\mathbf{r}'_v(u_0, v_0)$ is.

(Szemléletesen: a zérustól különböző $\mathbf{r}'_u(u_0, v_0)$ vektor az

$$u \mapsto \mathbf{r}(u, v_0), \quad (u, v_0) \in D$$

függvénnyel definiált, a felületre illeszkedő térgörbe érintőjének irányvektorát adja.) Az így értelmezett parciálisok koordinátái megegyeznek a megfelelő koordináták parciálisával.

Ha $\mathbf{r}$ a D tartományban folytonosan differenciálható, azaz parciálisai léteznek és folytonosak, és itt

$$\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v \neq \mathbf{0},$$

akkor az $\mathbf{r}$ függvény által adott felület minden pontjában van érintősík, amelynek normálvektora a $P_0 \in D$ pontban:

$$\mathbf{r}'_u(P_0) \times \mathbf{r}'_v(P_0).$$

Ha a D tartomány mérhető területű és $\mathbf{r}$ folytonosan differenciálható D -n, akkor a felület felszíne:

$$A = \iint_D |\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v| \, du \, dv.$$

(A felszín kiszámításával a későbbiekben foglalkozunk.)

Gyakorló feladatok

1. Adja meg az A , B , C pontokat tartalmazó sík, és az A , B , C háromszög vektoregyenletét, ha

$$A(1; 1; 3); \quad B(4; 2; 7) \quad \text{és} \quad C(5; 4; 9)!$$

A sík egyenlete:

$$\mathbf{r} = \mathbf{r}_A + u\vec{AB} + v\vec{AC}, \quad (u, v) \in \mathbb{R}^2,$$

ugyanis a sík valamennyi vektora előállítható az $\vec{AB}$, $\vec{AC}$ vektorok lineáris kombinációjaként, ha az A , B , C pontok nem esnek egy egyenesbe.

Esetünkben:

$$\vec{AB}(3; 1; 4),$$

$$\vec{AC}(4; 3; 6),$$

tehát a sík egyenlete:

$$\mathbf{r} = (1 + 3u + 4v)\mathbf{i} + (1 + u + 3v)\mathbf{j} + (3 + 4u + 6v)\mathbf{k}, \quad (u, v) \in \mathbb{R}^2.$$

Ha csak a háromszög szükséges, akkor az u , v számpárra megszorítást kell tennünk.

Mivel a BC szakasz tetszőleges P pontjára:

$$\vec{AP} = \vec{AB} + \lambda \vec{BC} \quad 0 \leq \lambda \leq 1,$$

és

$$\vec{BC} = \vec{AC} - \vec{AB},$$

így

$$\vec{AP} = (1 - \lambda)\vec{AB} + \lambda\vec{AC}.$$

A háromszög (belső- és határ-) pontjait kapjuk tehát, ha az előző függ-

vény értelmezési tartományát leszűkítjük:

$$D = \{(u, v) \in \mathbb{R}^2 \mid u, v \geq 0, u + v \leq 1\}.$$

Megjegyzés:

A sík esetében:

$$\mathbf{r}'_u = \vec{AB},$$

$$\mathbf{r}'_v = \vec{AC},$$

tehát: $\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v = \vec{AB} \times \vec{AC}$, ami a síkra merőleges vektort ad.

2. Adja meg az R sugarú origó középpontú gömb vektoregyenletét!

Az első fejezetben megismert gömbi koordinátákat alkalmazva ($r = R = \text{állandó}$), a gömb egyenlete:

$$\mathbf{r} = R \sin u \cos v \mathbf{i} + R \sin u \sin v \mathbf{j} + R \cos u \mathbf{k} \quad u \in [0; \pi], \quad v \in [0; 2\pi].$$

(A leképezés nem kölcsönösen egyértelmű, mivel $u=0$ esetén v -től függetlenül a $P(0; 0; R)$ pontot kapjuk.)

3. Írja fel az

$$(x-3)^2 + z^2 = 4$$

egyenletű körvonal z tengely körüli forgatásakor keletkező felület (tórusz) vektoregyenletét!

Az xz sík egy tetszőleges $P(x_0, z_0)$ pontját a z tengely körül φ szöggel elforgatva a keletkező pont koordinátái:

$$x_1 = x_0 \cos \varphi,$$

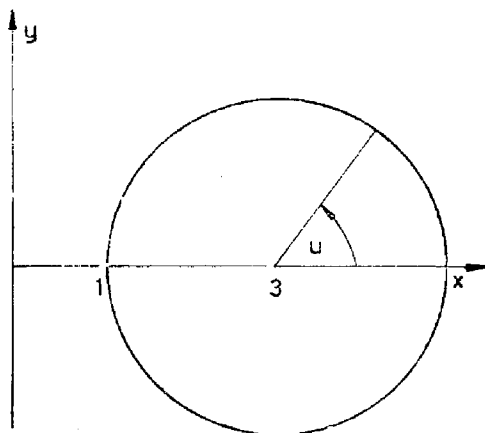
$$y_1 = x_0 \sin \varphi,$$

$$z_1 = z_0, \quad \varphi \in [0, 2\pi].$$

A körvonal paraméteres előállítása (46. ábra):

$$x = 3 + 2 \cos u,$$

$$z = 2 \sin u, \quad u \in [0; 2\pi].$$

46. ábra

A felületet e pontoknak z tengely körüli forgatásával kapjuk, így az előző felhasználásával a felület egyenlete:

$$\mathbf{r} = (3 + 2 \cos u) \cos \varphi \mathbf{i} + (3 + 2 \cos u) \sin \varphi \mathbf{j} + 2 \sin u \mathbf{k},$$

$$(u; \varphi) \in [0; 2\pi].$$

A keletkező felület zárt, összefüggő, de nem egyszeresen összefüggő.

Megjegyzés: Hasonlóan írható fel az xz síkban levő

$$x = x(t),$$

$$z = z(t), \quad t \in D \subset \mathbb{R}$$

paraméteres egyenletrendszerrel adott görbe z tengely körüli forgatásakor keletkező felület egyenlete is:

$$\mathbf{r} = x(t) \cos \varphi \mathbf{i} + x(t) \sin \varphi \mathbf{j} + z(t) \mathbf{k} \quad t \in D, \varphi \in [0; 2\pi].$$

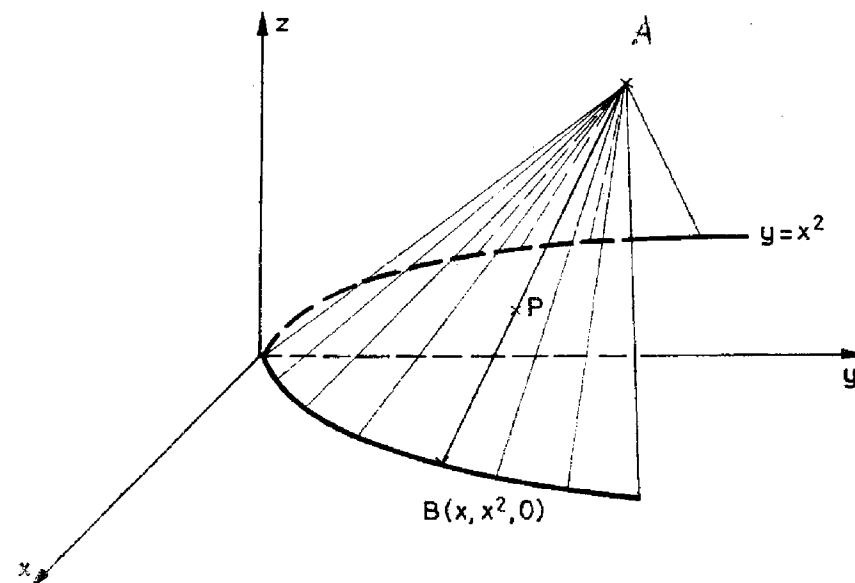
4. Írja fel annak a kúpfelületnek az egyenletét, amelynek csúcsa az $A(5; 4; 7)$ pont, vezérgörbéje pedig az

$$y = x^2, \quad x \in \mathbb{R}$$

parabola!

Jelölje B a parabola egy tetszőleges pontját! Ekkor az AB szakaszon levő P pont helyvektora (47. ábra):

$$\mathbf{r}_P = t \vec{AB} + \mathbf{r}_A = t(\mathbf{r}_B - \mathbf{r}_A) + \mathbf{r}_A = (1-t)\mathbf{r}_A + t\mathbf{r}_B, \quad t \in [0; 1],$$

47. ábra

így a felület egyenlete:

$$\mathbf{r} = (5 - 5t + tx)\mathbf{i} + (4 - 4t + tx^2)\mathbf{j} + (7 - 7t)\mathbf{k} \quad (t, x) \in \mathbb{R}^2.$$

Hasonló módon kaphatjuk meg tetszőleges csúcspontú és vezérgörbéjű kúpfelület egyenletét is.

5. Írja fel annak a hengerfelületnek az egyenletét, amelynek vezérgörbéje az

$$x^2 - y^2 = 1$$

egyenletű hiperbola $x > 0$ ága, alkotója pedig párhuzamos az $\mathbf{a}(2; 4; 5)$ vektorral!

A hiperbola paraméteres előállítás:

$$x = \operatorname{ch} t,$$

$$y = \operatorname{sh} t, \quad t \in \mathbb{R},$$

hiszen

és $\text{ch } t > 0$,
 $\text{ch}^2 t - \text{sh}^2 t = 1$.

A felület tetszőleges P pontját megkaphatjuk, ha a hiperbola valamely pontjából az a vektorral párhuzamosan haladunk. A P pont helyvektora tehát:

$$\mathbf{r}_P = \mathbf{r}_B + u\mathbf{a}, \quad u \in \mathbb{R}.$$

ahol a B a hiperbola valamely pontja. Így a felület egyenlete:

$$\mathbf{r} = (\text{ch } t + 2u)\mathbf{i} + (\text{sh } t + 4u)\mathbf{j} + 5u\mathbf{k}, \quad (t, u) \in \mathbb{R}^2.$$

Hasonló módon adható meg tetszőleges hengerfelület egyenlete is.

6. Mozgassunk egy egyenest az

$$\mathbf{r}: t \mapsto \cos t \mathbf{i} + \sin t \mathbf{j} + t\mathbf{k}, \quad t \in \mathbb{R}$$

csavarvonalon úgy, hogy az minden pontban a csavarvonal érintője irányába mutasson!

Írja fel az így keletkező felület egyenletét!

A felület tetszőleges pontjába eljuthatunk, ha a csavarvonal valamely P_0 pontjából a P_0 pontbeli érintő irányában mozdulunk el. (Könnyen látható az is, hogy így csak a felület pontjait kapjuk.)

Az érintő irányvektora a P_0 pontban:

$$\mathbf{v} = \dot{\mathbf{r}}(t_0) = -\sin t_0 \mathbf{i} + \cos t_0 \mathbf{j} + \mathbf{k},$$

így a felület egyenlete:

$$\mathbf{s} = (\cos t - u \sin t)\mathbf{i} + (\sin t + u \cos t)\mathbf{j} + (t + u)\mathbf{k}, \quad t \in [0; 2\pi], \quad u \in \mathbb{R}.$$

Igazolható, hogy az így keletkező felület — lefejthető vonalfelület — síkba kiteríthető.

7. Határozza meg az

$$\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + (x^2 + y^2)\mathbf{k}, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

felület $P_0(4; 3; 25)$ pontbeli érintősíkjának egyenletét!

A feladatot a kétváltozós függvények tárgyalása során már megoldottuk. Most más úton keressük a megoldást. A felület P_0 pontbeli normálvektorát az

$$\mathbf{r}'_x(x_0, y_0) \times \mathbf{r}'_y(x_0, y_0)$$

vektor szolgáltatja.

Esetünkben:

$$\mathbf{r}'_x = \mathbf{i} + 2x\mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_y = \mathbf{j} + 2y\mathbf{k}.$$

A P_0 pontban:

$$\mathbf{r}'_x(4; 3) = \mathbf{i} + 8\mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_y(4; 3) = \mathbf{j} + 6\mathbf{k}.$$

Tehát az érintősík normálvektora (a P_0 pontbeli felületi normális):

$$\mathbf{n} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ 1 & 0 & 8 \\ 0 & 1 & 6 \end{vmatrix} = -8\mathbf{i} - 6\mathbf{j} + \mathbf{k}.$$

Így a P_0 pontbeli érintősík egyenlete:

$$8(x-4) + 6(y-3) - (z-25) = 0,$$

ami, természetesen az előző megoldás eredményével egyező.

Megjegyzés: A feladatban szereplő felület az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 + y^2, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény grafikonja. Kétváltozós függvénnyel adott felület kétparaméteres vektor-skalár függvénnyel való megadása tehát történhet az x, y paraméterek választásával:

$$\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + f(x, y)\mathbf{k}.$$

8. Határozza meg az

$$\mathbf{r} = 2 \sin u \cos v \mathbf{i} + 4 \sin u \sin v \mathbf{j} + 3 \cos u \mathbf{k},$$

$$u \in [0; \pi], v \in [0, 2\pi]$$

felület $u_0 = \frac{\pi}{4}; v_0 = \frac{\pi}{4}$ paraméterű pontbeli érintősíkját!

A felület ellipszoid, ugyanis teljesül az $\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{16} + \frac{z^2}{9} = 1$ egyenlőség, amelyet egy ellipszoid pontjai elégítenek ki; hiszen a felület síkmetszetei ellipszisek. E felület $P_0 \left(1; 2; \frac{3\sqrt{2}}{2}\right)$ pontbeli érintősíkját keressük.

A felületi normális meghatározásához szükségesek a paraméterek szerinti parciális deriváltak:

$$\mathbf{r}'_u = 2 \cos u \cos v \mathbf{i} + 4 \cos u \sin v \mathbf{j} - 3 \sin u \mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_v = -2 \sin u \sin v \mathbf{i} + 4 \sin u \cos v \mathbf{j}.$$

A P_0 pontban:

$$\mathbf{r}'_u(u_0, v_0) = \mathbf{i} + 2\mathbf{j} - \frac{3\sqrt{2}}{2} \mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_v(u_0, v_0) = -\mathbf{i} + 2\mathbf{j}.$$

A P_0 pontbeli érintősík normálvektora:

$$\mathbf{n} = \mathbf{r}'_u(u_0, v_0) \times \mathbf{r}'_v(u_0, v_0) = 3\sqrt{2}\mathbf{i} + \frac{3\sqrt{2}}{2}\mathbf{j} + 4\mathbf{k}.$$

Így a keresett érintősík egyenlete:

$$3\sqrt{2}(x-1) + \frac{3\sqrt{2}}{2}(y-2) + 4\left(z - \frac{3\sqrt{2}}{2}\right) = 0.$$

9. Határozza meg az origó középpontú 3 egység sugarú gömb $P_0(2; 2; 1)$ pontbeli érintősíkjának egyenletét!

Az érintősík egyenletét többféleképpen is megkaphatjuk. A megoldás során felhasználhatjuk a 2. feladat megoldásakor látott gömbi koordinátákkal történő paraméterezést, majd az előző feladathoz hasonlóan ebből meghatározhatjuk a P_0 pontbeli felületi normálist.

Célszerűbb azonban felhasználnunk a gömbnek azt a tulajdonságát, hogy az érintési pontba húzott sugár merőleges az érintősíkra, így az érintősík normálvektora az $\vec{OP}_0$ vektor lehet.

Tehát

$$\mathbf{n} = \vec{OP}_0 = 2\mathbf{i} + 2\mathbf{j} + \mathbf{k},$$

így az érintősík egyenlete:

$$2(x-2) + 2(y-2) + (z-1) = 0.$$

10. Állítsunk az előző feladatbeli érintősíkra merőleges síkot (ún. normálsíkot), amely a P_0 pontot és a z tengelyt tartalmazza.

Határozza meg a metszésvonal egyenletét és P_0 pontbeli görbületét! Hogyan változik a görbület, ha a metsző síkot az érintősík és normálsík metszésvonala körül forgatjuk?

A normálsík normálvektora merőleges az érintősík normálvektorára és a z tengelyre, így:

$$\mathbf{n}^* = \mathbf{n} \times \mathbf{k} = (2\mathbf{i} + 2\mathbf{j} + \mathbf{k}) \times \mathbf{k} = -2\mathbf{j} + 2\mathbf{i}.$$

Mivel a sík tartalmazza az origót is, így egyenlete:

$$x = y.$$

E sík a gömböt egy 3 egység sugarú körben metszi, amelynek egy lehetséges paraméteres megadása:

$$\mathbf{s} : t \mapsto \frac{3}{\sqrt{2}} \sin t \mathbf{i} + \frac{3}{\sqrt{2}} \sin t \mathbf{j} + 3 \cos t \mathbf{k}, \quad t \in [0; 2\pi].$$

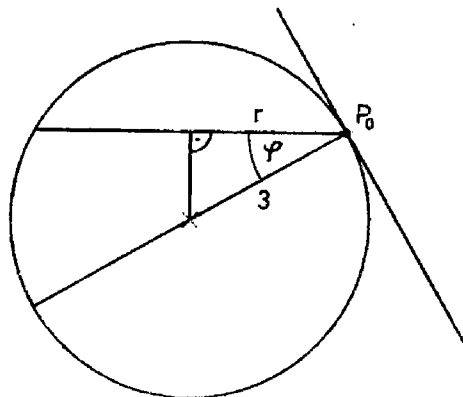
Mivel a metszatkör sugara 3, így görbülete a P_0 pontban és a metszatkör bármely pontjában:

$$\kappa = \frac{1}{3}.$$

Ha a metszősíkot az érintősík és a normálsík metszésvonala körül forgatjuk, akkor a metszatkör sugara csökken. (A 48. ábrán, a P_0 ponton áthaladó, a fixen tartott egyenesre merőleges síkmetszetet ábrázoltuk.)

Az ábrából láthatóan:

$$r = 3 \cos \varphi,$$

48. ábra

így a görbület:

$$\kappa_1 = \frac{1}{3 \cos \varphi} = \frac{\kappa}{\cos \varphi}, \quad \varphi \in \left(0; \frac{\pi}{2}\right).$$

Megjegyzés: A normálmetszet és a ferdemetszet görbülete közötti összefüggés, amelyet a feladatban gömb esetén igazoltunk, általánosan is érvényes (Meusnier tétele).

11. Határozza meg a 7. feladatban szereplő felület esetében azon P_0 pontbeli normálmetszet egyenletét és P_0 pontbeli görbületét, amely a z tengelyt tartalmazza!

A keresett sík normálvektora merőleges az érintősík normálvektorára és a z tengelyre, tehát a sík normálvektorának választható ezek vektoriális szorzata:

$$\mathbf{n}^* = \mathbf{n} \times \mathbf{k} = 8\mathbf{j} - 6\mathbf{i}.$$

Így a normálsík egyenlete:

$$6x - 8y = 0.$$

A metszetgörbe egyenletét keresve válasszuk x -et paraméterként:

$$x = t!$$

Ekkor a sík egyenletéből:

$$y = \frac{3t}{4}.$$

Mivel $z = x^2 + y^2$, így

$$z = \frac{25}{16} t^2.$$

A metszetgörbe tehát:

$$\mathbf{r} = t\mathbf{i} + \frac{3}{4}t\mathbf{j} + \frac{25}{16}t^2\mathbf{k}, \quad t \in \mathbb{R},$$

vagyis parabola.

A P_0 pontbeli görbület meghatározásához szükségünk van az $\dot{\mathbf{r}}(4)$ és $\ddot{\mathbf{r}}(4)$ vektorokra.

$$\dot{\mathbf{r}} = \mathbf{i} + \frac{3}{4}\mathbf{j} + \frac{25}{8}t\mathbf{k},$$

azaz:

$$\dot{\mathbf{r}}(4) = \mathbf{i} + \frac{4}{3}\mathbf{j} + 16\mathbf{k},$$

$$\ddot{\mathbf{r}} = \ddot{\mathbf{r}}(4) = \frac{50}{9}\mathbf{k}.$$

A P_0 pontbeli görbület:

$$\kappa(4) = \frac{|\dot{\mathbf{r}}(4) \times \ddot{\mathbf{r}}(4)|}{|\dot{\mathbf{r}}(4)|^3}.$$

A számításokat elvégezve kapjuk, hogy:

$$\kappa(4) = \frac{2}{101\sqrt{101}}.$$

12. Határozza meg, hogy a 8. feladatban szereplő felület érintősíkja mely pontban párhuzamos a

$$2x + y = 0$$

síkkal!

A feladat megoldása során meghatároztuk a paraméterek szerinti parciálisokat. Ezt felhasználva, a felületi normális:

$$\mathbf{n} = \mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ 2 \cos u \cos v & 4 \cos u \sin v & -3 \sin u \\ -2 \sin u \sin v & 4 \sin u \cos v & 0 \end{vmatrix} =$$

$$= 12 \sin^2 u \cos v \mathbf{i} + 6 \sin^2 u \sin v \mathbf{j} + 16 \sin u \cos u \mathbf{k}.$$

Az érintősík akkor párhuzamos a

$$2x + y = 0$$

síkkal, ha az $\mathbf{n}$ vektor párhuzamos az $\mathbf{n}_1(2; 1; 0)$ vektorral, azaz van olyan $\lambda \neq 0$, hogy

$$\mathbf{n} = \lambda \mathbf{n}_1.$$

Mivel $\mathbf{n}_1$ harmadik koordinátája zérus, így:

$$16 \sin u \cos u = 0.$$

Tekintve, hogy

$$\sin u = 0$$

esetében $\mathbf{n}$ mindhárom koordinátája zérus, csak

$$\cos u = 0 \text{ lehetséges.}$$

Ekkor

$$u = \frac{\pi}{2}, \quad \text{azaz} \quad \sin u = 1.$$

$\mathbf{n}$ első két koordinátája e pontokban:

$$n_x = 12 \cos v = \lambda \cdot 2,$$

$$n_y = 6 \sin v = \lambda \cdot 1.$$

E két egyenletből:

$$\operatorname{tg} v = 1,$$

azaz

$$v_1 = \frac{\pi}{4}; \quad v_2 = \frac{5\pi}{4}.$$

A két pont tehát, ahol az érintősík párhuzamos az adott síkkal:

$$P_1(\sqrt{2}; 2\sqrt{2}; 0),$$

$$P_2(-\sqrt{2}; -2\sqrt{2}; 0),$$

e pontok tehát az xy síkban vannak.

Megjegyzés: Ha $u=0$, akkor $\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v = \mathbf{0}$, azaz nem határoz meg érintősíkot. Az $u=0$ paraméterű pont — v -től függetlenül — az $A(0; 0; 3)$ pont.

Szemléletesen látszik, hogy e pontban van érintősík, és ez a

$$z=3 \text{ sík.}$$

A problémát a felület paraméterezése (2. feladat megjegyzése) okozza.

13. Határozza meg az

$$\mathbf{r} = (u+v)\mathbf{i} + (u-v)\mathbf{j} + 4uv\mathbf{k}, \quad (u, v) \in \mathbb{R}^2$$

felület origóbeli érintősíkját!

Mi a felület és az érintősík metszészvonala?

A felület nyeregfelület, ugyanis:

$$x = u + v,$$

$$y = u - v,$$

tehát:

$$2u = x + y \quad \text{és} \quad 2v = x - y,$$

így

$$z = 4uv = (x+y)(x-y) = x^2 - y^2.$$

A paraméterek szerinti parciális deriváltak:

$$\mathbf{r}'_u = \mathbf{i} + \mathbf{j} + 4v\mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_v = \mathbf{i} - \mathbf{j} + 4u\mathbf{k}.$$

Az origóban $u_0 = v_0 = 0$, tehát

$$\mathbf{r}'_u(0; 0) = \mathbf{i} + \mathbf{j} \quad \text{és} \quad \mathbf{r}'_v(0; 0) = \mathbf{i} - \mathbf{j}.$$

A felületi normális tehát:

$$\mathbf{u} = (\mathbf{i} + \mathbf{j}) \times (\mathbf{i} - \mathbf{j}) = -2\mathbf{k};$$

ebből következően az origóbeli érintősík az xy sík:

$$z = 0.$$

Láttuk (2.2-ben), hogy az xy sík a nyeregfelületet két egyenesben metszi. Ezek:

$$x = y, \quad \text{ill.} \quad x = -y.$$

Megjegyzés: Vizsgáljuk e felület esetén az origón átmenő normálmetszeteket! Ha a normálmetszet illeszkedik az y tengelyre ($z = -y^2$), akkor az origóból a görbületi középpontba mutató vektor a felületi normálissal azonos értelmű, az x tengelyre illeszkedő normálmetszet ($z = x^2$) esetén viszont ellentétes értelmű e két vektor. Az előbbi esetben a felületi görbe görbületét *pozitívnak*, az utóbbiban *negatívnak* nevezzük. A felületnek azon pontjait, amelyekhez tartozó normálmetszetek esetén a görbület pozitív és negatív is lehet *hiperbolikus pontoknak* nevezzük. Hiperbolikus pontok esetén a pontbeli érintősík tetszőleges kis környezetében, az érintősík által meghatározott mindkét féltérben van a felületnek pontja.

A nyeregfelület minden pontja hiperbolikus pont. Ha a P pontnak van olyan környezete, amelyben a felület a pontbeli érintősík által meghatározott féltérben van, a pontot *elliptikus pontnak* nevezzük. Ekkor a P ponton átmenő összes normálmetszet görbülete azonos előjelű. Ha valamennyi P pontbeli normálmetszet görbülete nemnegatív (ill. nempozitív) de van olyan metszet is, amelynél a görbület zérus, a P pont *parabolikus pont*.

14. Határozza meg az

$$\mathbf{r} = \text{sh } u \mathbf{i} + \text{ch } u \text{ sh } v \mathbf{j} + \text{ch } u \text{ ch } v \mathbf{k}, \quad (u, v) \in \mathbb{R}^2$$

felület $u_0 = 0$, $v_0 = \text{arsh } 1$ paraméterű pontbeli érintősíkjának egyenletét!

A felület a 2.2-ben tárgyalt kétköpenyű hiperboloid, ugyanis $\mathbf{r}$ koordinátáira teljesül a

$$z^2 = x^2 + y^2 + 1$$

egyenlőség.

Mivel

$$\text{sh}(\text{arsh } t) = t, \quad \text{és} \quad \text{ch}(\text{arsh } t) = \sqrt{1 + t^2},$$

így a $P_0(0; 1; \sqrt{2})$ pontbeli érintősíkot keressük.

A parciális deriváltak:

$$\mathbf{r}'_u = \text{ch } u \mathbf{i} + \text{sh } u \text{ sh } v \mathbf{j} + \text{sh } u \text{ ch } v \mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_v = \text{ch } u \text{ eh } v \mathbf{j} + \text{ch } u \text{ sh } v \mathbf{k}.$$

A P_0 pontban:

$$\mathbf{r}'_u(u_0, v_0) = \mathbf{i},$$

$$\mathbf{r}'_v(u_0, v_0) = \sqrt{2} \mathbf{j} + \mathbf{k}.$$

A P_0 pontbeli felületi normális tehát:

$$\mathbf{n} = \mathbf{i} \times (\sqrt{2} \mathbf{j} + \mathbf{k}) = (\sqrt{2} \mathbf{k} - \mathbf{j}).$$

Az érintősík egyenlete tehát:

$$-(y-1) + \sqrt{2}(z-\sqrt{2}) = 0,$$

azaz az érintősík párhuzamos az x tengellyel.

15. Igazolja, hogy az

$$\mathbf{r} = \cos 2u(1 - v \sin u) \mathbf{i} + (\sin 2u + v \sin u \cos 2u) \mathbf{j} + v \cos u \mathbf{k}, \quad u \in [0; \pi]; \quad v \in [0; 1]$$

felület esetén a $P_0(1; 0; 0)$ pontban a felületi normális $v=0$, $u=0$ és $v=0$, $u=\pi$ esetén ellentétes értelmű, azaz a felület nem irányítható.

A $v=0$ paramétervonal pontjai az

$$\mathbf{r}(u, 0) = \cos 2u \mathbf{i} + \sin 2u \mathbf{j}, \quad u \in [0; \pi]$$

görbén, egy xy síkbeli egységsugarú körön helyezkednek el. Ha e körön körbe mozgatjuk a felületi normálist, és a kezdő- és véghelyzet különböző, akkor a felület nem irányítható.

A paraméterek szerinti parciális deriváltak:

$$\mathbf{r}'_u = (-2 \sin 2u - v \cos u \cos 2u + 2v \sin 2u \sin u)\mathbf{i} + (2 \cos 2u + v \cos u \cos 2u - 2v \sin u \sin 2u)\mathbf{j} - v \sin u \mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_v = -\sin u \cos 2u \mathbf{i} + \sin u \cos 2u \mathbf{j} + \cos u \mathbf{k}.$$

A parciálisok értéke a P_0 pontban:

$$\mathbf{r}'_u(0; 0) = \mathbf{r}'_u(\pi; 0) = 2\mathbf{j},$$

$$\mathbf{r}'_v(0; 0) = -\mathbf{r}'_v(\pi; 0) = \mathbf{k},$$

így az $\mathbf{n} = \mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v$ felületi vektora:

$$\mathbf{n}(0; 0) = -\mathbf{n}(\pi; 0),$$

tehát $\mathbf{n}$ a kezdő-, ill. véghelyzetben ellentétes értelmű, azaz a felület nem irányítható.

3. Skálár-vektor függvények

Ha a háromdimenziós tér vektorainak egy D részhalmazát leképezzük a valós számok részhalmazára, akkor skálár-vektor függvényt értelmezünk:

$$u: D \rightarrow \mathbb{R}, \quad D \subset E^3.$$

u értelmezési tartománya tehát E^3 részhalmaza, értékészletét a valós számok alkotják:

$$u: \mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D.$$

(Skálár-vektor függvény helyett szokásos a skalártér elnevezés is.)

Ha a térben rögzítjük az $\mathbf{i}$, $\mathbf{j}$, $\mathbf{k}$ egységvektorokat, és ezzel együtt egy Descartes-féle koordináta-rendszert, akkor E^3 (a tér vektorai) és $\mathbb{R}^3$ (a rendezett számhármassok halmaza) között kölcsönösen egyértelmű megfeleltetést hozunk létre. (A továbbiakban nem teszünk különbséget E^3 és $\mathbb{R}^3$ között.) Ekkor, mivel:

$$\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k},$$

a skálár-vektor függvény egy háromváltozós függvénnyel írható le:

$$\mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r}) = f(x, y, z), \quad (x, y, z) \in D_f \subset \mathbb{R}^3.$$

(Természetesen egy skálár-vektor függvényt reprezentáló háromváltozós függvény függ a koordináta-rendszer megválasztásától, azaz más-más koordináta-rendszerben különböző függvénnyel adható meg.)

A skálár-vektor függvény adott pontbeli határértéke, folytonossága a többváltozós függvényekhez hasonlóan definiálható, így azzal itt nem foglalkozunk, csak a differenciálhatóságot vizsgáljuk részletesebben.

Az

$$u: \mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D$$

függvényt a D tartomány $\mathbf{r}_0 \in D$ torlódási pontjában *differenciálhatónak* nevezzük, ha létezik olyan $\mathbf{d}$ vektor, amelyre:

$$\lim_{\Delta \mathbf{r} \rightarrow 0} \frac{|u(\mathbf{r}_0 + \Delta \mathbf{r}) - u(\mathbf{r}_0) - \mathbf{d} \Delta \mathbf{r}|}{|\Delta \mathbf{r}|} = \lim_{\Delta \mathbf{r} \rightarrow 0} \frac{|\Delta u - \mathbf{d} \Delta \mathbf{r}|}{|\Delta \mathbf{r}|} = 0.$$

A $\mathbf{d}$ vektort a skalártér $\mathbf{r}_0$ helyen vett *derivált*- vagy *gradiensvektorának* nevezzük.

Jelölése:

$$\mathbf{d} = \left. \frac{du}{d\mathbf{r}} \right|_{\mathbf{r}_0} = \text{grad } u(\mathbf{r}_0).$$

(A definíció a kétváltozós függvények differenciálhatóságának megfelelője.)

Ha a skálár-vektor függvény a $T \subset D$ tartomány minden pontjában differenciálható, akkor T -n differenciálhatónak nevezzük, és deriváltja az

$$\mathbf{r} \mapsto \frac{du}{d\mathbf{r}} = \text{grad } u(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in T$$

(vektor-vektor) függvény.

Igazolható, hogy rögzített koordináta-rendszer esetén az

$$u: \mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r}) = u(x, y, z) \quad \mathbf{r} \in D$$

függvény deriváltja:

$$\mathbf{r} \mapsto \text{grad } u(\mathbf{r}) = \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k}, \quad \mathbf{r} \in T.$$

Tehát a gradiensvektor koordinátáit a megfelelő koordináták szerinti parciális deriváltak adják.

A kétváltozós függvények differenciálhatóságához hasonlóan $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ létezésének szükséges feltétele u parciálisainak létezése az $\mathbf{r}_0$ helyen, elégséges feltétele a parciálisok folytonossága $\mathbf{r}_0$ -ban.

III.3-hoz hasonlóan a skalár-vektor függvények esetében is értelmezhető az iránymenti derivált fogalma.

Legyen

$$u: \mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D$$

és

$$\mathbf{r}: t \mapsto \mathbf{r}_0 + e t, \quad t \in R (|e| = 1),$$

ha létezik az

$$f = u \circ \mathbf{r} \quad t \in R$$

egyváltozós függvény deriváltja a $t_0 = 0$ helyen, akkor ezt az u -nak az $\mathbf{r}_0$ helyhez tartozó e irányban vett *iránymenti deriváltjának* nevezzük; jelölése:

$$\left. \frac{du}{de} \right|_{\mathbf{r}_0}.$$

Ha $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ létezik, akkor:

$$\left. \frac{du}{de} \right|_{\mathbf{r}_0} = e \cdot \text{grad } u(\mathbf{r}_0).$$

(Az iránymenti derivált létezésének nem szükséges feltétele az adott pontbeli differenciálhatóság.)

Mivel

$$e \cdot \text{grad } u(\mathbf{r}_0) = |e| \cdot |\text{grad } u(\mathbf{r}_0)| \cdot \cos \alpha,$$

ahol α az e és a $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ vektorok szöge, így az iránymenti derivált $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ irányában maximális.

A skalár-vektor függvények szemléltetése a háromváltozós függvények II.2-ben megismert szemléltetési módjával azonos.

Az

$$F = \{\mathbf{r} \mid u(\mathbf{r}) = c, \quad \mathbf{r} \in D\}$$

halmaz pontjai általában felületet alkotnak. E felületekkel, a skalár-vektor függvény $c \in R$ értékhez tartozó szintfelületeivel, szemléltethető a függvény.

Ha $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ létezik és zérustól különböző, akkor az $\mathbf{r}_0$ ponton áthaladó szintfelületnek az $\mathbf{r}_0$ pontban van érintősíkjá, és ennek normálvektora:

$$\mathbf{n} = \text{grad } u(\mathbf{r}_0).$$

Megjegyzés: Mivel a gradiens a skalár-vektor függvény deriváltja, így a grad operátort a differenciálási szabályoknak megfelelően kell alkalmazni.

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg az

$$u: \mathbf{r} \mapsto \mathbf{r}^2, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

függvény szintfelületeit és a gradiensfüggvényt!

A $c \in R^+$ -hoz tartozó szintfelület egyenlete:

$$\mathbf{r}^2 = |\mathbf{r}|^2 = c,$$

amelynek megoldásai egy origó középpontú c sugarú gömb pontjai. A szintfelületek tehát origó középpontú koncentrikus gömbök.

Határozzuk meg a gradiensfüggvényt!

Mivel

$$\Delta u = (\mathbf{r} + \Delta \mathbf{r})^2 - \mathbf{r}^2 = 2\mathbf{r}(\Delta \mathbf{r}) + (\Delta \mathbf{r})^2,$$

tehát

$$\text{grad } u = 2\mathbf{r},$$

hiszen ekkor

$$\lim_{\Delta \mathbf{r} \rightarrow 0} \frac{|\Delta u - \text{grad } u \Delta \mathbf{r}|}{|\Delta \mathbf{r}|} = \lim_{\Delta \mathbf{r} \rightarrow 0} \frac{(\Delta \mathbf{r})^2}{|\Delta \mathbf{r}|} = 0.$$

Rögzített koordináta-rendszer esetén

$$r^2 = x^2 + y^2 + z^2,$$

ebből számolva a gradiensfüggvényt:

$$\text{grad } u = \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k} = 2x\mathbf{i} + 2y\mathbf{j} + 2z\mathbf{k} = 2\mathbf{r},$$

ami természetesen az előzővel megegyező.

Megjegyzés:

a) Minden $\mathbf{r}_0$ pontban $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ párhuzamos az $\mathbf{r}_0$ vektorral, így $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ merőleges a szintfelületre, hiszen a gömb sugara a gömbfelületet merőlegesen metszi.

b) Könnyen látható, hogy az

$$u: \mathbf{r} \mapsto |\mathbf{r}|^n, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3, \quad n \in \mathbb{N} \setminus \{0\}$$

függvény esetén is az előzőhöz hasonló gömbök a szintfelületek.

A feladat eredményét és az összetett függvény deriválási szabályát alkalmazva határozzuk meg a függvények deriváltját:

$n=1$ esetén

$$\text{grad } |\mathbf{r}| = \text{grad } \sqrt{|\mathbf{r}|^2} = \frac{1}{2\sqrt{|\mathbf{r}|^2}} 2\mathbf{r},$$

azaz

$$\text{grad } |\mathbf{r}| = \mathbf{e}_r, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0},$$

ennek felhasználásával:

$$\text{grad } |\mathbf{r}|^n = n|\mathbf{r}|^{n-1} \cdot \text{grad } |\mathbf{r}| = n|\mathbf{r}|^{n-1} \cdot \mathbf{e}_r.$$

2. Határozza meg az

$$u: \mathbf{r} \mapsto n\mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

(n állandó vektor) függvény szintfelületeit, és a gradiensfüggvényt!

Mivel tetszőleges $c \in \mathbb{R}$ esetén van olyan $\mathbf{r}_0$ vektor, amelyre

$$c = n\mathbf{r}_0,$$

így a szintfelületek egyenlete:

$$n\mathbf{r} = c = n\mathbf{r}_0,$$

azaz

$$n(\mathbf{r} - \mathbf{r}_0) = \mathbf{0},$$

tehát a szintfelületek az n vektorra merőleges síkok.

Határozzuk meg a gradiensfüggvényt! Mivel

$$\Delta u = n(\mathbf{r} + \Delta \mathbf{r}) - n\mathbf{r} = n \cdot \Delta \mathbf{r},$$

így:

$$\text{grad } u = n,$$

azaz a szintfelületekre merőleges vektor.

Természetesen rögzített koordináta-rendszer esetén ugyanez az eredmény adódik.

3. Határozza meg az

$$u: \mathbf{r} \mapsto |\mathbf{i} \times \mathbf{r}|, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

függvény szintfelületeit, és a függvény gradiensét!

Mivel

$$|\mathbf{i} \times \mathbf{r}| = |\mathbf{i}| \cdot |\mathbf{r}| \sin(\mathbf{i}, \mathbf{r}) = |\mathbf{r}| \cdot \sin(\mathbf{i}, \mathbf{r}),$$

amely érték az $\mathbf{r}$ vektor $\mathbf{i}$ -re merőleges vetületének hossza, így minden $c \in \mathbb{R}^+$ esetén a szintfelület egy olyan c sugarú hengerfelület, amelynek tengelye az x tengely, hiszen a felület minden pontja c távolságra van az x tengelytől.

A gradiens meghatározásához szükségünk van u koordinátás alakjára:

$$\mathbf{i} \times (x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}) = y\mathbf{k} - z\mathbf{j},$$

tehát

$$u: \mathbf{r} \mapsto \sqrt{y^2 + z^2},$$

ebből:

$$\text{grad } u = \frac{1}{\sqrt{y^2 + z^2}} (y\mathbf{j} + z\mathbf{k}).$$

grad u tehát az x tengely pontjai kivételével minden pontban létezik, és iránya merőleges az x tengelyre, hiszen

$$\mathbf{i} \cdot \text{grad } u = 0.$$

4. Határozza meg az

$$u : (x, y, z) \mapsto x^2 y^4 z^3 + 3x^2 y, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény $u=4$ szintfelületének

$$\mathbf{r}_0 = \mathbf{i} + \mathbf{j} + \mathbf{k}$$

pontbeli érintősíkját!

A szintfelület normálvektora :

$$\mathbf{n} = \text{grad } u(\mathbf{r}_0),$$

ha

$$\text{grad } u(\mathbf{r}_0) \neq 0.$$

Mivel

$$\text{grad } u = (2xy^4z^3 + 6xy)\mathbf{i} + (4x^2y^3z^3 + 3x^2)\mathbf{j} + 3x^2y^4z^2\mathbf{k},$$

így

$$\mathbf{n} = 8\mathbf{i} + 7\mathbf{j} + 3\mathbf{k},$$

azaz a sík egyenlete :

$$8(x-1) + 7(y-1) + 3(z-1) = 0.$$

5. Mely pontokban lesz az

$$u : (x, y, z) \mapsto 4x^2 + y^2 + 5z^2, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény $u=10$ -hez tartozó szintfelületének érintősíkja párhuzamos a

$$40x + 10y + 50z = 21$$

síkkal?

Adjon meg egy olyan pontot a szintfelületen, amelyben az érintősík merőleges az adott síkra !

A szintfelület a

$$4x^2 + y^2 + 5z^2 = 10$$

egyenletű ellipszoid.

Az adott sík akkor párhuzamos az érintősíkkal, ha normálvektora párhuzamos a grad $u(\mathbf{r}_0)$ vektorral. Ez azt jelenti, hogy van olyan $\lambda \neq 0$ szám, amelyre :

$$\text{grad } u(\mathbf{r}_0) = \lambda \mathbf{n}.$$

Mivel

$$\text{grad } u = 8x\mathbf{i} + 2y\mathbf{j} + 10z\mathbf{k},$$

így az előzőek szerint a

$$8x_0 = 40\lambda,$$

$$2y_0 = 10\lambda,$$

$$10z_0 = 50\lambda$$

egyenletrendszernek kell teljesülnie.

A fenti egyenlőségekből

$$x_0 = 5\lambda, \quad y_0 = 5\lambda, \quad z_0 = 5\lambda.$$

Ezt a szintfelület egyenletébe helyettesítve :

$$4(5\lambda)^2 + (5\lambda)^2 + 5(5\lambda)^2 = 10,$$

ahonnan $\lambda_1 = \frac{1}{5}$ és $\lambda_2 = -\frac{1}{5}$ adódik.

Tehát két olyan pont van a szintfelületen, amelyekben az érintősík az adott síkkal párhuzamos. Ezek :

$$P_1(1; 1; 1) \quad \text{és} \quad P_2(-1; -1; -1).$$

Hasonlóan kereshetünk a szintfelületen olyan pontot, amelyhez tartozó érintősík az adott síkra merőleges. Ez abban a pontban teljesül, amelyben grad $u(\mathbf{r}_0)$ merőleges az $\mathbf{n}$ vektorra, azaz

$$\mathbf{n} \cdot \text{grad } u(\mathbf{r}_0) = 0,$$

tehát :

$$40 \cdot 8x_0 + 10 \cdot 2y_0 + 50 \cdot 10z_0 = 0.$$

Mivel

$$u(r_0) = 10,$$

így a

$$4x_0^2 + y_0^2 + 5z_0^2 = 10$$

egyenlőség is teljesül. Ezen egyenletrendszer egy megoldását megkaphatjuk a $z_0 = 0$ választással. (Ekkor az xy síkban keressük a pontot.) $z = 0$ választás esetén az egyenletrendszer egy megoldása:

$$P\left(\frac{1}{\sqrt{26}}; -\frac{16}{\sqrt{26}}; 0\right).$$

Megjegyzés: Végtelen sok olyan pont van, amelyben ez utóbbi feltétel teljesül. Ezen pontok az ellipszoid és a

$$16x + y + 25z = 0$$

sík metszésvonalának, egy ellipszisnek a pontjai. (A metszésvonal előállítására történhet például az $y = t$ paraméterválasztással.)

6. Igazolja, hogy az

$$u : (x, y, z) \mapsto \frac{z^2}{xy}, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény $u = 1$ szintfelületének érintősíkjai illeszkednek az origóra!

Ha a $P_0(x_0, y_0, z_0)$ pont rajta van az $u = 1$ szintfelületen, akkor

$$\frac{z_0^2}{x_0 y_0} = 1.$$

Az érintő sík normálisát $\text{grad } u(r_0)$ adja:

$$\text{grad } u(r_0) = -\frac{z_0^2}{x_0^2 y_0} \mathbf{i} - \frac{z_0^2}{x_0 y_0^2} \mathbf{j} + \frac{2z_0}{x_0 y_0} \mathbf{k},$$

így az érintő sík egyenlete:

$$-\frac{z_0^2}{x_0^2 y_0} (x - x_0) - \frac{z_0^2}{x_0 y_0^2} (y - y_0) + \frac{2z_0}{x_0 y_0} (z - z_0) = 0.$$

Rendezve:

$$-\frac{z_0^2}{x_0^2 y_0} x - \frac{z_0^2}{x_0 y_0^2} y + \frac{2z_0}{x_0 y_0} z = 0,$$

azaz a sík valóban áthalad az origón.

Megjegyzés: A megoldásból látszik, hogy nemcsak az $u = 1$ szintfelület érintősíkjai, hanem bármely szintfelület érintősíkjai az origón áthaladó síkok. A szintfelületek kúpfelületek, amelyek csúcsa az origó.

Ugyanis (I. a II.2. nyeregfelülete!), ha bevezetjük az

$$u = (x + y) \frac{\sqrt{2}}{2}$$

és

$$v = (x - y) \frac{\sqrt{2}}{2}$$

új változókat, amely mint láttuk a $\bar{z}$ tengely körüli forgatással egyenértékű transzformáció, akkor:

$$z^2 = xy = 2(u^2 - v^2)$$

adódik, amely valóban egy kúpfelület egyenlete.

7. Határozza meg az

$$u : (x, y, z) \mapsto x^3 y + y^2 z, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény iránymenti deriváltját az

$$r_0(2; 1; 3)$$

pontban, az

$$a(1; 2; -2)$$

vektor irányában!

E szakasz bevezetőjében láttuk, hogy

$$\left. \frac{du}{de_a} \right|_{r_0} = \text{grad } u(r_0) \cdot e_a.$$

Az $\mathbf{a}$ irányú egységvektor:

$$\mathbf{e}_a = \frac{\mathbf{a}}{|\mathbf{a}|} = \frac{1}{3}\mathbf{i} + \frac{2}{3}\mathbf{j} - \frac{2}{3}\mathbf{k}.$$

Mivel

$$\text{grad } u = 3x^2y\mathbf{i} + (x^3 + 2yz)\mathbf{j} + y^2\mathbf{k},$$

így az $\mathbf{r}_0$ helyen:

$$\text{grad } u(\mathbf{r}_0) = 12\mathbf{i} + 14\mathbf{j} + \mathbf{k}.$$

Tehát az $\mathbf{a}$ irányban vett iránymenti derivált:

$$\left. \frac{du}{d\mathbf{e}_a} \right|_{\mathbf{r}_0} = \text{grad } u(\mathbf{r}_0) \cdot \mathbf{e}_a = \frac{38}{3}.$$

8. Határozza meg az

$$u: (x, y, z) \mapsto x^2 + \frac{y^2}{2} + z^2, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény iránymenti deriváltjának maximumát az $\mathbf{r}_0(1; 4; 3)$ pontban, és adja meg a maximumhoz tartozó irányt!

Láttuk, hogy

$$\left. \frac{du}{d\mathbf{e}} \right|_{\mathbf{r}_0} = \text{grad } u(\mathbf{r}_0) \cdot \mathbf{e},$$

ahonnan a skalárszorzat definíciója alapján:

$$\left. \frac{du}{d\mathbf{e}} \right|_{\mathbf{r}_0} = |\text{grad } u(\mathbf{r}_0)| \cdot |\mathbf{e}| \cdot \cos \alpha,$$

ahol α jelöli a $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ és $\mathbf{e}$ vektorok szögét. Mivel

$$|\mathbf{e}| = 1$$

és

$$|\cos \alpha| \leq 1,$$

így

$$\left| \left. \frac{du}{d\mathbf{e}} \right|_{\mathbf{r}_0} \right| \leq |\text{grad } u(\mathbf{r}_0)|.$$

Tehát az iránymenti derivált maximuma az $\mathbf{r}_0$ pontban:

$$|\text{grad } u(\mathbf{r}_0)| = \sqrt{(2x_0)^2 + y_0^2 + (2z_0)^2} = \sqrt{56}.$$

Ez a maximális érték akkor adódik, ha $\alpha = 0$, azaz az $\mathbf{e}$ vektor párhuzamos az

$$\mathbf{a} = \text{grad } u(\mathbf{r}_0) \text{ vektorral.}$$

Az $\mathbf{a}$ vektor:

$$\mathbf{a} = 2\mathbf{i} + 4\mathbf{j} + 6\mathbf{k},$$

így az iránymenti derivált az

$$\mathbf{e}_a = \frac{\mathbf{a}}{|\mathbf{a}|} = \frac{2}{\sqrt{56}}\mathbf{i} + \frac{4}{\sqrt{56}}\mathbf{j} + \frac{6}{\sqrt{56}}\mathbf{k}$$

egységvektor irányában maximális.

9. Határozza meg, mely irányban maximális az

$$u: (x, y) \mapsto x^2 + y^2, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény iránymenti deriváltja az

$$\mathbf{r}_0(1; 3)$$

pontban!

Adjon meg egy olyan irányt, amelyre az $\mathbf{r}_0$ ponthoz tartozó iránymenti derivált zérus!

Láttuk, hogy az iránymenti derivált a $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ vektor irányában maximális; a maximum iránya tehát:

$$\text{grad } u(\mathbf{r}_0) = 2x_0\mathbf{i} + 2y_0\mathbf{j} = 2\mathbf{i} + 6\mathbf{j}.$$

Ez a maximális érték:

$$|\text{grad } u(\mathbf{r}_0)| = \sqrt{40}.$$

Az iránymenti derivált bármely $\text{grad } u(\mathbf{r}_0)$ -ra merőleges vektor irányában zérus. Ilyen vektor például a $\mathbf{b}(-6; 2)$ vektor. Ekkor ugyanis:

$$\left. \frac{du}{d\mathbf{e}_b} \right|_{\mathbf{r}_0} = \text{grad } u(\mathbf{r}_0) \cdot \mathbf{e}_b = 0.$$

10. Határozza meg az

$$u : (x, y, z) \mapsto x^2 + y^2 + z^2, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény $r_0(1; 1; \sqrt{2})$ pontbeli iránymenti deriváltját az

$$r : t \mapsto 2 \cos^2 t i + 2 \cos t \sin t j + 2 \sin t k, \quad t \in \mathbb{R}$$

térgörbe $t_0 = \frac{\pi}{4}$ helyhez tartozó érintővektora irányában!

Az

$$r : t \mapsto r(t), \quad t \in \mathbb{R}$$

függvénnyel adott térgörbe rajta van az

$$u = u(r_0)$$

szintfelületen. Ugyanis:

$$\begin{aligned} x^2 + y^2 + z^2 &= 4 \cos^4 t + 4 \cos^2 t \sin^2 t + 4 \sin^2 t = \\ &= 4 \cos^2 t (\cos^2 t + \sin^2 t) + 4 \sin^2 t = 4 = u(r_0). \end{aligned}$$

Mivel a görbe illeszkedik a szintfelületre, így ennek érintővektorára a grad $u(r_0)$ vektor merőleges, tehát a keresett iránymenti derivált zérus.

(Könnyen látható, hogy $i\left(\frac{\pi}{4}\right)$ és grad $u(r_0)$ létezik.)

Megjegyzés: Az $u=4$ szintfelület egy két egység sugarú origó középpontú gömbfelület. A térgörbe e felület és az

$$x^2 + y^2 - 2z = 0$$

egyenletű hengerfelület metszésvonala. (Ún. Viviani-görbe, l. 65. ábra.)

11. Igazolja, hogy az

$$r \mapsto u(r) = \begin{cases} \frac{xyz}{x^2 + y^2 + z^2}, & \text{ha } r \neq 0 \\ 0, & \text{ha } r = 0 \end{cases} \quad r \in \mathbb{R}^3$$

függvény nem differenciálható az origóban!

Határozza meg, mely irányokban létezik e függvény origóbeli iránymenti deriváltja!

Az origóbeli parciális deriváltak:

$$u'_x(0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{u(\Delta x; 0; 0) - u(0)}{\Delta x} = 0,$$

mivel a számláló azonosan zérus.

Hasonlóan látható be, hogy

$$u'_y(0) = u'_z(0) = 0.$$

Így, ha u az origóban deriválható, origóbeli deriváltvektora csak a nullvektor lehet, azaz a deriválhatósághoz a

$$\lim_{\Delta r \rightarrow 0} \frac{|u(\Delta r) - u(0) - d\Delta r|}{|\Delta r|} = \lim_{\Delta r \rightarrow 0} \frac{u(\Delta r)}{|\Delta r|} = 0$$

egyenlőségnek kellene teljesülnie.

Gömbi koordinátákra áttérve:

$$u(\Delta r) = |\Delta r| \cdot \cos \vartheta \sin^2 \vartheta \cos \varphi \sin \varphi,$$

tehát

$$\lim_{\Delta r \rightarrow 0} \frac{u(\Delta r)}{|\Delta r|} = \lim_{\Delta r \rightarrow 0} \cos \vartheta \sin^2 \vartheta \cos \varphi \sin \varphi,$$

amely határérték nem létezik, így u valóban nem deriválható az origóban.

Vizsgáljuk meg, mely irányokra létezik az origóbeli iránymenti derivált!

Láttuk, hogy ennek létezése

$$t \mapsto u(0 + et), \quad t \in \mathbb{R}$$

függvény $t=0$ helyen való differenciálhatóságát jelenti.

Legyen az e egységvektor:

$$e = \cos \varphi \sin \vartheta i + \sin \varphi \sin \vartheta j + \cos \vartheta k.$$

Ekkor:

$$u(et) = t \cos \varphi \sin \vartheta \sin^2 \vartheta \cos \vartheta,$$

azaz a

$$\lim_{t \rightarrow 0} \frac{u(et)}{t}$$

határérték bármely rögzített φ, ϑ pár esetén, azaz bármely irány mentén létezik, noha u nem differenciálható.

4. Vektor-vektor függvények

Ha a háromdimenziós tér vektorainak egy D részhalmazát leképezzük e tér D -tól nem feltétlenül különböző részhalmazára, akkor *vektor-vektor függvényt* (azaz *vektorteret*) értelmezünk.

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{v}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D$$

Ilyen függvény például a IV.3-ban szereplő skalártér deriváltja az

$$\mathbf{r} \mapsto \text{grad } u(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in T$$

függvény.

Ha térben rögzítjük az $\mathbf{i}$, $\mathbf{j}$, $\mathbf{k}$ egységvektorokat, és ezzel együtt egy Descartes-féle koordináta-rendszert, akkor e koordináta-rendszerben $\mathbf{v}$ mindhárom koordinátája egy-egy háromváltozós függvénnyel jellemezhető:

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto v_1(x, y, z)\mathbf{i} + v_2(x, y, z)\mathbf{j} + v_3(x, y, z)\mathbf{k}, \quad \mathbf{r} \in D.$$

E függvény határértéke, folytonossága az előzőekhez hasonlóan értelmezhető, így azzal nem foglalkozunk.

A

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{v}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D$$

függvényt a D tartomány $\mathbf{r}_0 \in D$ torlódási pontjában differenciálhatónak nevezzük, ha van olyan A tenzor, amelyre:

$$\lim_{\Delta \mathbf{r} \rightarrow 0} \frac{|\mathbf{v}(\mathbf{r}_0 + \Delta \mathbf{r}) - \mathbf{v}(\mathbf{r}_0) - A \Delta \mathbf{r}|}{|\Delta \mathbf{r}|} = \lim_{\Delta \mathbf{r} \rightarrow 0} \frac{|\Delta \mathbf{v} - A \Delta \mathbf{r}|}{|\Delta \mathbf{r}|} = 0.$$

Az A tenzort a vektortér $\mathbf{r}_0$ pontbeli deriválttenzorának nevezzük:

$$A = \left. \frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} \right|_{\mathbf{r}_0}.$$

A tenzor lineáris vektor-vektor függvény, azaz bármely $\mathbf{a}$, $\mathbf{b}$ vektor és λ , $\mu \in R$ esetén

$$A(\lambda \mathbf{a} + \mu \mathbf{b}) = \lambda(A\mathbf{a}) + \mu(A\mathbf{b}).$$

Speciálisan, ha minden vektor képe önmaga, *egységtenzor*ról beszélünk:

$$E\mathbf{r} = \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3.$$

Rögzített koordináta-rendszer esetén a deriválttenzor létezésének szükséges és elégséges feltétele $\mathbf{v}$ koordinátáinak differenciálhatósága. Ekkor a deriválttenzor mátrixa:

$$\frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} = \begin{pmatrix} \frac{\partial v_1}{\partial x} & \frac{\partial v_1}{\partial y} & \frac{\partial v_1}{\partial z} \\ \frac{\partial v_2}{\partial x} & \frac{\partial v_2}{\partial y} & \frac{\partial v_2}{\partial z} \\ \frac{\partial v_3}{\partial x} & \frac{\partial v_3}{\partial y} & \frac{\partial v_3}{\partial z} \end{pmatrix}.$$

A vektorteret olyan görbék segítségével szemléltetjük, amelyeknek érintője minden $\mathbf{r}_0$ pontban $\mathbf{v}(\mathbf{r}_0)$ -al párhuzamos, sűrűségük a vektortér nagyságával arányos. (E vonalakat az Olvasó fizikai tanulmányaiból áramvonal, erővonal néven ismeri.)

Lényeges fizikai tartalma van a deriválttenzor bizonyos invariánsainak.

Legyen a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{v}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D$$

függvény differenciálható az $\mathbf{r}_0 \in D$ helyen. Az $\mathbf{r}_0$ pontbeli deriválttenzor sajátértékeinek összegét (mely érték a koordináta-rendszer megválasztásától független) a vektortér $\mathbf{r}_0$ pontbeli *divergenciájának*, a deriválttenzor vektorinvariánsát a vektortér $\mathbf{r}_0$ pontbeli rotációjának nevezzük (1. a 2. és 3. feladatot!).

Rögzített koordináta-rendszer esetén a divergencia:

$$\text{div } \mathbf{v} = \frac{\partial v_1}{\partial x} + \frac{\partial v_2}{\partial y} + \frac{\partial v_3}{\partial z}.$$

A definícióból következően a divergencia *skalár* mennyiség. ($\text{div } \mathbf{v}(\mathbf{r}_0)$ a vektortér $\mathbf{r}_0$ pontbeli forrassűrűségére jellemző. Ha $\text{div } \mathbf{v} = 0$ a korlátos zárt $T \subset D$ tartomány minden pontjában, akkor a vektorteret e tartományon *forrásmentesnek* nevezzük. E fogalmak fizikai tartalmát a felületi integrál, ill. Gauss-tétel tárgyalása során világítjuk meg bővebben.)

Rögzített koordináta-rendszer esetén a rotáció:

$$\text{rot } \mathbf{v} = \left(\frac{\partial v_3}{\partial y} - \frac{\partial v_2}{\partial z} \right) \mathbf{i} - \left(\frac{\partial v_3}{\partial x} - \frac{\partial v_1}{\partial z} \right) \mathbf{j} + \left(\frac{\partial v_2}{\partial x} - \frac{\partial v_1}{\partial y} \right) \mathbf{k}.$$

A rotáció *vektormennyiség*; $\text{rot } \mathbf{v}(\mathbf{r}_0)$ a vektortér $\mathbf{r}_0$ pontbeli örvénysűrűségére jellemző. Ha a T tartomány pontjaiban $\text{rot } \mathbf{v} = 0$, akkor a vektorteret T -ben *örvénymentesnek* nevezzük. (L. Stokes-tétel.)

Ha bevezetjük a nabla-operátort:

$$\nabla = \frac{\partial}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} \mathbf{k},$$

akkor ennek felhasználásával:

$$\begin{aligned} \text{grad } u &= \nabla \cdot u \text{ (skalárral való szorzás),} \\ \text{div } \mathbf{v} &= \nabla \cdot \mathbf{v} \text{ (skalárszorzat),} \end{aligned}$$

$$\text{rot } \mathbf{v} = \nabla \times \mathbf{v} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ v_1 & v_2 & v_3 \end{vmatrix}.$$

Megjegyzés: Úgy kezelhető a nabla-operátor, mint differenciáloperátor, így például:

$$\nabla(u \cdot \mathbf{v}) = (\nabla u) \cdot \mathbf{v} + u(\nabla \cdot \mathbf{v}),$$

a szorzat deriválási szabályához hasonlóan.

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg a

$$\mathbf{v}: \mathbf{r} \mapsto \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

függvény deriválttenzorát! Írja fel e tenzor mátrixát!

A függvény deriválttenzora az egységtenzor, ugyanis:

$$E \Delta \mathbf{r} = \Delta \mathbf{r},$$

és

$$\Delta \mathbf{v} = \Delta \mathbf{r}$$

miatt

$$\frac{|\Delta \mathbf{v} - E \Delta \mathbf{r}|}{|\Delta \mathbf{r}|} = 0,$$

hiszen a számláló azonosan zérus.

Az egységtenzor mátrixa az egységmátrix, azaz:

$$\frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Megjegyzés: E vektortér divergenciája állandó

$$\text{div } \mathbf{v} = 3,$$

rotációja a tér minden pontjában zérus.

2. Írja fel annak a T tenzornak a mátrixát, amely minden $\mathbf{r}$ vektorhoz $\mathbf{a} \times \mathbf{r}$ -et rendel, ahol a rögzített vektor:

$$T\mathbf{r} = \mathbf{a} \times \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3.$$

Legyenek az a vektor koordinátái a_1, a_2, a_3 . Határozzuk meg az egységvektorok képét!

$$T\mathbf{i} = \mathbf{a} \times \mathbf{i} = a_3 \mathbf{j} - a_2 \mathbf{k},$$

$$T\mathbf{j} = \mathbf{a} \times \mathbf{j} = a_1 \mathbf{k} - a_3 \mathbf{i},$$

$$T\mathbf{k} = \mathbf{a} \times \mathbf{k} = a_2 \mathbf{i} - a_1 \mathbf{j}.$$

Egy tetszőleges

$$\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$$

vektor képe:

$$T\mathbf{r} = x(T\mathbf{i}) + y(T\mathbf{j}) + z(T\mathbf{k}),$$

azaz a T tenzor mátrixának oszlopvektorait az $\mathbf{i}, \mathbf{j}, \mathbf{k}$ vektorok képe adja. T tehát az alábbi mátrixszal adható meg:

$$\begin{pmatrix} 0 & -a_3 & a_2 \\ a_3 & 0 & -a_1 \\ -a_2 & a_1 & 0 \end{pmatrix}.$$

Ekkor ugyanis

$$T\mathbf{r} = \begin{pmatrix} 0 & -a_3 & a_2 \\ a_3 & 0 & -a_1 \\ -a_2 & a_1 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix} = \\ = (-a_3y + a_2z)\mathbf{i} + (a_3x - a_1z)\mathbf{j} + (-a_2x + a_1y)\mathbf{k} = \mathbf{a} \times \mathbf{r}.$$

(T mátrixának és az $\mathbf{r}$ vektornak szorzásakor a sor-oszlop szorzást alkalmaztuk.)

Megjegyzés: E tenzor a teret az $\mathbf{a}$ vektorra merőleges síkra képezi le. Szokásos a $T = \mathbf{a} \times$ (a kereszti) elnevezés.

3. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{a} \times \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3,$$

($\mathbf{a}$ állandó) vektor-vektor függvény deriválttenzorát!

Mivel

$$\mathbf{a} \times \mathbf{r} = (a_2z - a_3y)\mathbf{i} - (a_1z - a_3x)\mathbf{j} + (a_1y - a_2x)\mathbf{k},$$

így a deriválttenzor mátrixa:

$$\frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} = \begin{pmatrix} \frac{\partial v_1}{\partial x} & \frac{\partial v_1}{\partial y} & \frac{\partial v_1}{\partial z} \\ \frac{\partial v_2}{\partial x} & \frac{\partial v_2}{\partial y} & \frac{\partial v_2}{\partial z} \\ \frac{\partial v_3}{\partial x} & \frac{\partial v_3}{\partial y} & \frac{\partial v_3}{\partial z} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & -a_3 & a_2 \\ a_3 & 0 & -a_1 \\ -a_2 & a_1 & 0 \end{pmatrix}.$$

A deriválttenzor tehát az előző feladatban szereplő $\mathbf{a} \times$ tenzor.

E vektortér rotációja:

$$\text{rot } \mathbf{v} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ a_2z - a_3y & a_3x - a_1z & a_1y - a_2x \end{vmatrix} = 2\mathbf{a},$$

divergenciája pedig azonosan zérus.

Megjegyzés:

a) Minden mátrix (tehát minden tenzor is) egyértelműen felbontható egy szimmetrikus és egy antiszimmetrikus részre. Minden antiszimmetrikus mátrix $\mathbf{a} \times$ alakú, azaz egyértelműen meghatároz egy $\mathbf{a}$ vektort. (Az egész teret $\mathbf{a}$ -ra merőleges síkra képezi le.) Igazolható, hogy e vektor független a koordináta-rendszer választásától. E vektor a tenzor vektorvariánsa.

b) A $\mathbf{v}$ vektorteret az $\mathbf{a}$ tengely körül $|\mathbf{a}|$ nagyságú szögsebességgel forgó merev test sebességvektorának tekinthetjük.

Látjuk, hogy ez esetben a vektortér rotációja a szögsebesség irányát adja meg. Azaz a rotáció iránya a forgástengely irányába mutat, nagysága a szögsebesség nagyságával megegyező.

4. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{a}(\mathbf{b}\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

($\mathbf{a}$, $\mathbf{b}$ állandó vektorok) deriválttenzorát!

Legyen a választott koordináta-rendszerben

$$\mathbf{a} = a_1\mathbf{i} + a_2\mathbf{j} + a_3\mathbf{k}, \\ \mathbf{b} = b_1\mathbf{i} + b_2\mathbf{j} + b_3\mathbf{k}!$$

Ekkor:

$$\mathbf{a}(\mathbf{b}\mathbf{r}) = (b_1x + b_2y + b_3z)(a_1\mathbf{i} + a_2\mathbf{j} + a_3\mathbf{k}).$$

Tehát a deriválttenzor mátrixa:

$$\frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} = \begin{pmatrix} a_1b_1 & a_1b_2 & a_1b_3 \\ a_2b_1 & a_2b_2 & a_2b_3 \\ a_3b_1 & a_3b_2 & a_3b_3 \end{pmatrix}.$$

E vektortér divergenciája — a mátrix főátlóbeli elemeinek összege —:

$$\text{div } \mathbf{v} = a_1b_1 + a_2b_2 + a_3b_3 = \mathbf{a}\mathbf{b}.$$

A vektortér rotációja (l. a 3. feladat megjegyzését!):

$$\text{rot } \mathbf{v} = (a_3b_2 - a_2b_3)\mathbf{i} + (a_1b_3 - a_3b_1)\mathbf{j} + (a_2b_1 - a_1b_2)\mathbf{k},$$

azaz

$$\text{rot } \mathbf{v} = \mathbf{b} \times \mathbf{a},$$

tehát $\text{div } \mathbf{v}$ és $\text{rot } \mathbf{v}$ is csak az $\mathbf{a}$, $\mathbf{b}$ vektoroktól függ.

Megjegyzés: A deriváltmátrix az $\mathbf{a}$ és $\mathbf{b}$ vektorok *diadikus* (tenzorális) szorzata: $\mathbf{a} \circ \mathbf{b}$.

(Az $\mathbf{a}$ oszlopvektort szorozzuk a $\mathbf{b}$ sorvektorral, sor-oszlop szorzással!)

Könnyen látható, hogy

$$(\mathbf{a} \circ \mathbf{b})\mathbf{r} = \mathbf{a}(\mathbf{b}\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3,$$

azaz

$$\frac{d}{d\mathbf{r}} (\mathbf{a} \circ \mathbf{b})\mathbf{r} = \mathbf{a} \circ \mathbf{b}.$$

5. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : (x, y, z) \mapsto x^2 y \mathbf{i} + y^2 z \mathbf{j} + z^2 x \mathbf{k}, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

vektortér divergenciáját és rotációját!

$$\operatorname{div} \mathbf{v} = \frac{\partial v_1}{\partial x} + \frac{\partial v_2}{\partial y} + \frac{\partial v_3}{\partial z} = 2xy + 2yz + 2xz,$$

$$\operatorname{rot} \mathbf{v} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ x^2 y & y^2 z & z^2 x \end{vmatrix} = -y^2 \mathbf{i} - z^2 \mathbf{j} - x^2 \mathbf{k}.$$

6. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : (x, y, z) \mapsto y \mathbf{i} - x \mathbf{j}, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

vektortér rotációját! Értelmezze az eredményt!

$$\operatorname{rot} \mathbf{v} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ y & -x & 0 \end{vmatrix} = -2\mathbf{k}.$$

A vektortér z -től független, hengerszimmetrikus tér. A z tengelyű, R sugarú hengerfelület minden pontjában:

$$|\mathbf{v}| = \sqrt{x^2 + y^2} = R.$$

Könnyen látható az is, hogy a hengerfelületre merőleges $\mathbf{a}(x_0; y_0; 0)$ vektor $\mathbf{v}(\mathbf{r}_0)$ -ra is merőleges, hiszen skalárszorzatuk zérus. Tehát e vektortér trajektóriái, erővonalai a hengerfelület palástjára illeszkedő körök. Így $\operatorname{rot} \mathbf{v}$ iránya a henger tengelyével megegyező, azaz az erővonalak csavardási tengelyének irányába mutat.

7. Legyen

$$u : \mathbf{r} \mapsto \frac{1}{|\mathbf{r}|} = \frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}}, \quad D_u = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\}$$

és

$$\mathbf{v} = \operatorname{grad} u.$$

Igazolja, hogy

$$\operatorname{div} \mathbf{v} = 0.$$

Mivel

$$\operatorname{grad} u = \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k},$$

azt kell igazolnunk, hogy

$$\operatorname{div} \mathbf{v} = \operatorname{div} (\operatorname{grad} u) = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = 0.$$

Azt, hogy a fenti u függvény eleget tesz e differenciálegyenletnek a kétváltozós függvények tárgyalása során már igazoltuk.

Megjegyzés: Szokásos a

$$\nabla^2 = \Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$$

operátor (Laplace-féle Δ) bevezetése is. Ennek felhasználásával:

$$\operatorname{div} \operatorname{grad} u = \Delta u.$$

8. Igazolja, hogy ha a

$$\mathbf{v} = \operatorname{grad} u, \quad \mathbf{r} \in D$$

vektortér folytonosan differenciálható egy korlátos zárt T tartományban, akkor itt $\mathbf{v}$ örvénymentes, azaz

$$\operatorname{rot} \mathbf{v} = \mathbf{0}, \quad \mathbf{r} \in T.$$

Láttuk, hogy

$$\mathbf{v} = \text{grad } u = \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k},$$

tehát

$$\begin{aligned} \text{rot } \mathbf{v} &= \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ \frac{\partial u}{\partial x} & \frac{\partial u}{\partial y} & \frac{\partial u}{\partial z} \end{vmatrix} = \\ &= \mathbf{i} \left(\frac{\partial^2 u}{\partial y \partial z} - \frac{\partial^2 u}{\partial z \partial y} \right) - \mathbf{j} \left(\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial z} - \frac{\partial^2 u}{\partial z \partial x} \right) + \mathbf{k} \left(\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} - \frac{\partial^2 u}{\partial y \partial x} \right). \end{aligned}$$

Mivel $\mathbf{v}$ folytonosan differenciálható, így a szereplő másodrendű parciálisok egyenlők, azaz $\text{rot } \mathbf{v}$ mindhárom koordinátája zérus, amivel az állítást igazoltuk.

Megjegyzés: A ∇ operátor segítségével formálisan könnyen belátható a feladat állítása:

$$\text{rot grad } u = \nabla \times (\nabla u) = (\nabla \times \nabla) u = 0,$$

hiszen két azonos vektor vektoriális szorzata zérus.

9. Igazolja, hogy a

$$\mathbf{v}: \mathbf{r} \mapsto \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|} = \mathbf{e}, \quad D_v = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\}$$

vektortér rotációja zérus!

A 3. szakasz 1. feladatában láttuk, hogy

$$\text{grad } |\mathbf{r}| = \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|}, \quad D = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\},$$

tehát a vektortér egy skálár-vektor függvény gradienseként írható fel.

Mivel e vektortér az értelmezési tartománya minden pontjában folytonosan differenciálható, így az előző feladat szerint rotációja zérus.

10. Igazolja, hogy ha a

$$\mathbf{w} = \text{rot } \mathbf{v}, \quad \mathbf{r} \in D$$

vektortér folytonosan differenciálható valamely T tartományban, akkor e tartomány minden pontjában

$$\text{div } \mathbf{w} = 0.$$

Mivel

$$\mathbf{w} = \text{rot } \mathbf{v} = \left(\frac{\partial v_3}{\partial y} - \frac{\partial v_2}{\partial z} \right) \mathbf{i} - \left(\frac{\partial v_3}{\partial x} - \frac{\partial v_1}{\partial z} \right) \mathbf{j} + \left(\frac{\partial v_2}{\partial x} - \frac{\partial v_1}{\partial y} \right) \mathbf{k},$$

így e vektortér divergenciája:

$$\text{div } \mathbf{w} = \frac{\partial^2 v_3}{\partial x \partial y} - \frac{\partial^2 v_2}{\partial x \partial z} - \frac{\partial^2 v_3}{\partial y \partial x} + \frac{\partial^2 v_1}{\partial y \partial z} + \frac{\partial^2 v_2}{\partial z \partial x} - \frac{\partial^2 v_1}{\partial z \partial y}.$$

A folytonos deriválhatóságból következően a másodrendű vegyes parciális deriváltak egyenlők, így

$$\text{div rot } \mathbf{v} = 0, \quad \mathbf{r} \in T,$$

azaz a $\text{rot } \mathbf{v}$ vektortér T -ben forrásmentes.

Megjegyzés: A ∇ operátor alkalmazásával most is könnyen igazolható az állítás:

$$\text{div rot } \mathbf{v} = \nabla \cdot (\nabla \times \mathbf{v}) = 0,$$

mivel a vegyesszorzat zérus, ha a vektorok egysíkúak.

11. Igazolja, hogy ha a $\text{rot } \mathbf{v}$ vektortér egy T tartományban folytonosan differenciálható, akkor

$$\text{rot rot } \mathbf{v} = \text{grad div } \mathbf{v} - \Delta \mathbf{v}, \quad \mathbf{r} \in T,$$

ahol

$$\Delta = \nabla^2 \text{ a Laplace-féle operátor!}$$

A folytonos differenciálhatóságból következően a bal és jobb oldalon álló függvények egyaránt léteznek T -ben, csak ezek egyenlőségét kell igazolnunk. Dolgozzunk a ∇ operátorral!

$$\text{rot rot } \mathbf{v} = \nabla \times (\nabla \times \mathbf{v}).$$

Vektorok körében ismert az ún. kifejtési tétel, mely szerint:

$$\mathbf{a} \times (\mathbf{b} \times \mathbf{c}) = (\mathbf{a} \cdot \mathbf{c}) \mathbf{b} - (\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}) \mathbf{c}.$$

Ezt alkalmazva :

$$\nabla \times (\nabla \times \mathbf{v}) = \nabla(\nabla \cdot \mathbf{v}) - (\nabla \nabla) \mathbf{v} = \nabla(\operatorname{div} \mathbf{v}) - \nabla^2 \mathbf{v} = \operatorname{grad} \operatorname{div} \mathbf{v} - \Delta \mathbf{v},$$

amit igazolnunk kellett.

12. Legyenek az

$$u : \mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D_1$$

és a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{v}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D_2$$

függvények differenciálhatók egy T tartományban!

Határozza meg a

$$\mathbf{w} : \mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r})\mathbf{v}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D_1 \cap D_2$$

vektortér divergenciáját és rotációját!

Alkalmazzuk a ∇ operátort!

Tudjuk, hogy

$$\operatorname{div} \mathbf{w} = \nabla \mathbf{w},$$

másrészt, mivel ∇ differenciáloperátor, így szorzatra alkalmazva :

$$\nabla(u \cdot \mathbf{v}) = (\nabla u) \cdot \mathbf{v} + u(\nabla \mathbf{v}).$$

Tehát:

$$\operatorname{div} \mathbf{w} = \nabla(u \cdot \mathbf{v}) = \mathbf{v}(\nabla u) + u(\nabla \mathbf{v}) = \mathbf{v} \operatorname{grad} u + u \operatorname{div} \mathbf{v}, \quad \mathbf{r} \in T.$$

u és $\mathbf{v}$ differenciálhatóságából következően $\operatorname{grad} u$ és $\operatorname{div} \mathbf{v}$ létezik T -ben, így ugyanitt $\operatorname{div} \mathbf{w}$ is létezik. Hasonlóképpen határozható meg $\mathbf{w}$ rotációja is:

$$\begin{aligned} \operatorname{rot} \mathbf{w} &= \nabla \times \mathbf{w} = \nabla \times (u\mathbf{v}) = \nabla u \times \mathbf{v} + u(\nabla \times \mathbf{v}) = \\ &= (\operatorname{grad} u) \times \mathbf{v} + u \operatorname{rot} \mathbf{v}, \quad \mathbf{r} \in T. \end{aligned}$$

Mivel $\operatorname{grad} u$ és $\operatorname{rot} \mathbf{v}$ létezik T -n, így $\operatorname{rot} \mathbf{w}$ is létezik.

13. Legyen

$$u : \mathbf{r} \mapsto r^2, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

és

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto r^2 \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3.$$

Határozza meg — amennyiben értelmezett —

$$\begin{aligned} &\operatorname{grad} \operatorname{div} \operatorname{rot} \mathbf{v}, \\ &\operatorname{rot} \operatorname{rot} \operatorname{grad} u, \\ &\operatorname{div} \operatorname{div} \operatorname{grad} u, \\ &\operatorname{rot} \operatorname{grad} \operatorname{div} \mathbf{v} \end{aligned}$$

értékét az $\mathbf{r}_0(1; 1; 1)$ helyen!

a) Láttuk, hogy (l. a 10. feladatot)

$$\operatorname{div} \operatorname{rot} \mathbf{v} = 0, \quad \mathbf{r} \in R^3,$$

így $\mathbf{e}$ skalártér gradiense is zérus.

b) A 8. feladatban igazoltuk, hogy

$$\operatorname{rot} \operatorname{grad} u = 0, \quad \mathbf{r} \in R^3,$$

így ennek rotációja is zérus.

c) Láttuk, hogy (l. a 7. feladatot)

$$\operatorname{div} \operatorname{grad} u = \Delta u = \text{skalár},$$

skalárnak viszont nincs divergenciája, tehát a felírt kifejezés nem értelmezhető!

d) Mivel $\operatorname{div} \mathbf{v}$ skalár, ennek van gradiense, és ez vektor, ennek viszont létezik a rotációja, így a felírt kifejezés értelmezhető.

Mivel tudjuk, hogy

$$\operatorname{rot} \operatorname{grad} u = 0,$$

így

$$\operatorname{rot} \operatorname{grad} \operatorname{div} \mathbf{v} = 0, \quad \mathbf{r} \in R^3.$$

14. Határozza meg a

$$\mathbf{w} : \mathbf{r} \mapsto r^2 \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

függvény divergenciáját és rotációját!

Legyen

$$u : \mathbf{r} \mapsto r^2, \quad \mathbf{r} \in R^3,$$

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3.$$

Ekkor:

$$\mathbf{w} = u \cdot \mathbf{v}.$$

A 12. feladat eredményét alkalmazva:

$$\operatorname{div} \mathbf{w} = \operatorname{div} (u\mathbf{v}) = \mathbf{v} \cdot \operatorname{grad} u + u \cdot \operatorname{div} \mathbf{v} = \mathbf{r} \cdot 2\mathbf{r} + r^2 \cdot 3 = 5r^2.$$

(Láttuk ugyanis, hogy

$$\begin{aligned} \operatorname{grad} r^2 &= 2\mathbf{r}, \\ \operatorname{div} \mathbf{r} &= 3.) \end{aligned}$$

Hasonlóan

$$\operatorname{rot} \mathbf{w} = \operatorname{rot} (u\mathbf{v}) = (\operatorname{grad} u) \times \mathbf{v} + u \operatorname{rot} \mathbf{v} = 2\mathbf{r} \times \mathbf{r} + r^2 \mathbf{0} = \mathbf{0}.$$

Természetesen $\mathbf{w}$ koordinátás alakjából ugyanez az eredmény adódik.

15. Legyen

$$\begin{aligned} \mathbf{v} : \mathbf{r} &\mapsto \mathbf{v}(\mathbf{r}), & \mathbf{r} &\in \mathbb{R}^3 \\ \mathbf{w} : \mathbf{r} &\mapsto \mathbf{w}(\mathbf{r}), & \mathbf{r} &\in \mathbb{R}^3 \end{aligned}$$

és

$$u = \mathbf{v} \cdot \mathbf{w}.$$

Határozza meg a skalártér gradiensét, feltéve, hogy $\mathbf{v}$ és $\mathbf{w}$ differenciálhatóak!

Látszólag könnyen célt érhetünk a nabla operátor alkalmazásával:

$$\nabla u = \nabla(\mathbf{v} \cdot \mathbf{w}) = (\nabla \mathbf{v}) \cdot \mathbf{w} + \mathbf{v} \cdot (\nabla \mathbf{w}) = (\operatorname{div} \mathbf{v}) \mathbf{w} + \mathbf{v} \operatorname{div} \mathbf{w}.$$

Könnyen beláthatjuk azt, hogy nem a helyes eredményt kaptuk.

Legyen például

$$\begin{aligned} \mathbf{v}(\mathbf{r}) &= \mathbf{r}, \\ \mathbf{w}(\mathbf{r}) &= \mathbf{r}, \end{aligned}$$

akkor

$$u : \mathbf{r} \mapsto r^2, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3,$$

tehát

$$\operatorname{grad} u = 2\mathbf{r}.$$

A fenti összefüggés alkalmazásával azonban:

$$\mathbf{r} \operatorname{div} \mathbf{r} + \mathbf{r} \operatorname{div} \mathbf{r} = 6\mathbf{r},$$

hiszen

$$\operatorname{div} \mathbf{r} = 3 \quad (\text{l. az 1. feladatot}),$$

a nabla operátor mechanikus alkalmazásával tehát nem érünk célt.

Induljunk el más úton!

$\mathbf{v}$ differenciálhatóságából következik, hogy

$$\Delta \mathbf{v} = \frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} \Delta \mathbf{r} + \varepsilon(\Delta \mathbf{r}),$$

ahol

$$\lim_{\Delta \mathbf{r} \rightarrow \mathbf{0}} \frac{\varepsilon(\Delta \mathbf{r})}{|\Delta \mathbf{r}|} = 0.$$

Ezt alkalmazva:

$$\begin{aligned} \Delta(\mathbf{v} \cdot \mathbf{w}) &= \mathbf{v}(\mathbf{r} + \Delta \mathbf{r}) \cdot \mathbf{w}(\mathbf{r} + \Delta \mathbf{r}) - \mathbf{v}(\mathbf{r}) \cdot \mathbf{w}(\mathbf{r}) = \\ &= \left[\mathbf{v}(\mathbf{r}) + \frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} \Delta \mathbf{r} + \varepsilon_1(\Delta \mathbf{r}) \right] \cdot \left[\mathbf{w}(\mathbf{r}) + \frac{d\mathbf{w}}{d\mathbf{r}} \Delta \mathbf{r} + \varepsilon_2(\Delta \mathbf{r}) \right] - \mathbf{v}(\mathbf{r}) \cdot \mathbf{w}(\mathbf{r}). \end{aligned}$$

Rendezve kapjuk, hogy:

$$\Delta u = \mathbf{v} \cdot \frac{d\mathbf{w}}{d\mathbf{r}} \Delta \mathbf{r} + \mathbf{w} \cdot \frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} \Delta \mathbf{r} + \varepsilon.$$

Tetszőleges $\mathbf{A}$ tenzorra és $\mathbf{a}$, $\mathbf{b}$ vektorokra:

$$\mathbf{a}(\mathbf{A}\mathbf{b}) = \mathbf{b}(\mathbf{A}^*\mathbf{a}),$$

ahol $\mathbf{A}^*$ az $\mathbf{A}$ tenzor adjungáltja. (Az adjungált tenzor mátrixát az eredeti mátrix elemeinek a főátlóra való tükrözésével kapjuk, ez a mátrix transzponáltja.)

Ennek alkalmazásával:

$$\Delta u = \Delta \mathbf{r} \cdot \left(\left(\frac{d\mathbf{w}}{d\mathbf{r}} \right)^* \mathbf{v} + \left(\frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} \right)^* \mathbf{w} \right),$$

azaz:

$$\operatorname{grad} u = \left(\frac{d\mathbf{w}}{d\mathbf{r}} \right)^* \mathbf{v} + \left(\frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} \right)^* \mathbf{w}.$$

A 4. feladat megjegyzésében szereplő diadikus szorzat alkalmazásával:

$$\frac{d\mathbf{v}}{d\mathbf{r}} = \mathbf{v} \circ \nabla.$$

(Ezt az állítást az Olvasó könnyen beláthatja, ha a 4. feladatban szereplő $\mathbf{a}$ és $\mathbf{b}$ vektorok helyébe a $\mathbf{v}$, ill. ∇ vektor koordinátáit helyettesíti.)

Látható az is, hogy a két tényező cseréje éppen a mátrix transzponáltját szolgáltatja:

$$\left(\frac{d\mathbf{v}}{dr}\right)^* = \nabla \circ \mathbf{v}.$$

Tehát végeredményben:

$$\text{grad}(\mathbf{v}\mathbf{w}) = (\nabla \circ \mathbf{v})\mathbf{w} + (\nabla \circ \mathbf{w})\mathbf{v}.$$

E feladattal arra szeretnénk felhívni az Olvasó figyelmét, hogy a ∇ -operátor mechanikus, gondolkodás nélküli alkalmazása néha tévútra vezethet.

Megjegyzés: Bizonyítás nélkül közlünk néhány fontosabb deriválási formulát. Legyenek az u skalár-vektor, $\mathbf{v}$, $\mathbf{w}$ vektor-vektor függvények differenciálhatóak egy T tartományban.

Ekkor:

$$\frac{d}{dr}(uv) = u \frac{dv}{dr} + v \circ \text{grad } u,$$

$$\text{div}(\mathbf{v} \times \mathbf{w}) = -\mathbf{v} \text{ rot } \mathbf{w} + \mathbf{w} \text{ rot } \mathbf{v},$$

$$\text{rot}(\mathbf{v} \times \mathbf{w}) = \frac{d\mathbf{v}}{dr} \mathbf{w} - \frac{d\mathbf{w}}{dr} \mathbf{v} + \mathbf{v} \text{ div } \mathbf{w} - \mathbf{w} \text{ div } \mathbf{v}.$$

16. Az előző feladat megjegyzései alkalmazásával határozza meg az

$$\mathbf{r} \mapsto (\mathbf{a} \times \mathbf{r}) \times \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

vektortér divergenciáját és rotációját! ($\mathbf{a}$ állandó vektor.)

Legyen

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{a} \times \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3,$$

$$\mathbf{w} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{r},$$

akkor

$$(\mathbf{a} \times \mathbf{r}) \times \mathbf{r} = \mathbf{v} \times \mathbf{w}.$$

A 3. feladatban láttuk, hogy

$$\text{rot}(\mathbf{a} \times \mathbf{r}) = 2\mathbf{a},$$

valamint az 1. feladat szerint:

$$\text{rot } \mathbf{r} = 0,$$

így az előző feladat eredményeit alkalmazva:

$$\text{div}(\mathbf{v} \times \mathbf{w}) = -\mathbf{v} \text{ rot } \mathbf{w} + \mathbf{w} \text{ rot } \mathbf{v} = 2\mathbf{a}.$$

Hasonlóan:

$$\text{rot}(\mathbf{v} \times \mathbf{w}) = \frac{d\mathbf{v}}{dr} \mathbf{w} - \frac{d\mathbf{w}}{dr} \mathbf{v} + \mathbf{v} \text{ div } \mathbf{w} - \mathbf{w} \text{ div } \mathbf{v}.$$

Az előzőleg említett feladatok eredménye szerint:

$$\frac{d}{dr}(\mathbf{a} \times \mathbf{r}) = \mathbf{a},$$

$$\frac{d}{dr} \mathbf{r} = \mathbf{E}.$$

Ezek alkalmazásával:

$$\text{rot}(\mathbf{v} \times \mathbf{w}) = \mathbf{a} \times \mathbf{w} - \mathbf{E}\mathbf{v} + 3(\mathbf{a} \times \mathbf{r}) - 0 = 3(\mathbf{a} \times \mathbf{r}).$$

Természetesen a koordinátás alak alkalmazásával ugyanez az eredmény adódik.

V. KETTŐS INTEGRÁL

1. Kettős integrál négyszögtartomány esetén

Legyen $T \subset R^2$ korlátos, összefüggő ponthalmaz. T -t *mérhetőnek* nevezzük, ha a T -t tartalmazó (T köré írt) sokszögek területének alsó határa megegyezik a T által tartalmazott (T -be írt) sokszögek területének felső határával. Ezt a közös határt T területének (*mértékének*) nevezzük, és $\mu(T)$ -vel jelöljük.

A továbbiakban feltesszük, hogy T mérhető.

T felosztását adja az

$$A = \{T_i \subset T \mid i = 1, \dots, n\}$$

halmazrendszer, ha a T_i halmazok valamennyien mérhetőek, egyesítésük T -t adja, és a $T_i, T_j (i \neq j)$ halmazoknak nincs közös belső pontjuk.

Azt mondjuk, hogy a felosztás minden határon túl finomodik, ha a T_i halmazok mindegyikének átmérője zérushoz tart.

Legyen az $f: T \rightarrow R$ kétváltozós függvény korlátos az előző T tartományon, s jelölje $m_i(M_i)$ f értékeinek alsó (felső) határát a $T_i \subset T$ halmazon!

Az f függvényt a T tartományon *integrálhatónak* nevezzük, ha a

$$\sum_{i=1}^n m_i \mu(T_i) \quad \text{és a} \quad \sum_{i=1}^n M_i \mu(T_i)$$

összegek határértéke bármely minden határon túl finomodó felosztássorozat esetén létezik és egyenlő. E közös határértéket nevezzük f T -re vett *kettős integráljának*:

$$\iint_T f = \iint_T f(x, y) dx dy.$$

Ha f integrálható T -n, és

$$T = T_1 \cup T_2,$$

ahol T_1, T_2 mérhető tartományok, amelyeknek nincs közös belső pontjuk, akkor a definícióból következően:

$$\iint_T f = \iint_{T_1} f + \iint_{T_2} f.$$

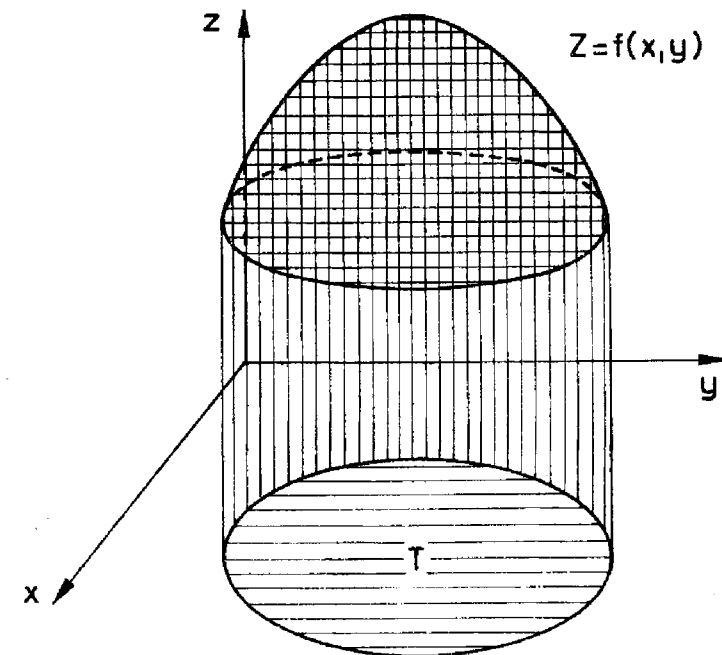
Ha f folytonos a mérhető területű, korlátos, zárt T tartományon,

akkor $\iint_T f$ biztosan létezik, f folytonossága azonban nem

szükséges feltétele az integrálhatóságnak. Ha f integrálható T -n,

és $f(x, y) \geq 0$ minden $(x, y) \in T$ pontban, akkor $\iint_T f$ a T tarto-

mány feletti $z = f(x, y)$ felülettel határolt hengerszerű térrész térfogatát adja (49. ábra).

49. ábra

E pontban csak négyszögtartományokra vizsgáljuk a kettős integrál kiszámítását.

Négyszögtartományról beszélünk, ha

$$T = \{(x, y) \mid a \leq x \leq b, c \leq y \leq d\}.$$

Ekkor, ha f integrálható T -n és létezik az

$$y \mapsto \int_a^b f(x, y) dx, \quad y \in [c; d]$$

függvény, akkor

$$\int_T f = \int_c^d \left(\int_a^b f(x, y) dx \right) dy = \int_a^b \left(\int_c^d f(x, y) dy \right) dx.$$

Négyszögtartomány esetén tehát az integrálás sorrendje felcserélhető.

Speciálisan, ha

$$f(x, y) = g(x)h(y) \quad \text{minden} \quad (x, y) \in T\text{-re,}$$

akkor

$$\int_T f = \left(\int_a^b g(x) dx \right) \left(\int_c^d h(y) dy \right),$$

feltéve, hogy a jobb oldal két tényezője létezik.

Kettős integrál esetén is értelmezhető az *improprius integrál*. Ennek konvergenciája az egyváltozós függvények körében megismertekhez hasonlóan történik. E témával általánosan nem foglalkozunk, csak néhány gyakorló feladat megoldása során utalunk rá.

Gyakorló feladatok

① Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 + 4y, \quad (x, y) \in R^2$$

függvény integrálját a

$$T = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq 1\}$$

egységnégyzetre!

f folytonos R^2 -en, így integrálható. Négyszögtartományról van szó, ezért az integrálás sorrendje tetszőleges. Integráljunk először x szerint! x szerinti integrálásnál $4y$ állandó, azaz integrálja $4xy$, így:

$$\int_0^1 (x^2 + 4y) dx = \left[\frac{x^3}{3} + 4xy \right]_0^1 = \frac{1}{3} + 4y.$$

(Természetesen a határokat az x változó helyébe helyettesítettük!) Tehát:

$$\begin{aligned} \int_T f &= \int_0^1 \left(\int_0^1 f(x, y) dx \right) dy = \int_0^1 \left(\frac{1}{3} + 4y \right) dy = \\ &= \left[\frac{y}{3} + 2y^2 \right]_0^1 = \frac{7}{3}. \end{aligned}$$

Az Olvasóra bízunk annak ellenőrzését, hogy fordított sorrendben végezve az integrálást ugyanez az eredmény adódik.

2. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto e^{3x+4y}, \quad (x, y) \in R^2$$

függvény integrálját a

$$T = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq \ln 2, 0 \leq y \leq \ln 3\}$$

tartományra!

Mivel a tartomány négyszögtartomány, és

$$e^{3x+4y} = e^{3x}e^{4y},$$

így e rész bevezetője szerint:

$$\iint_T f = \left(\int_0^{\ln 2} e^{3x} dx \right) \left(\int_0^{\ln 3} e^{4y} dy \right) = \left[\frac{e^{3x}}{3} \right]_0^{\ln 2} \left[\frac{e^{4y}}{4} \right]_0^{\ln 3}.$$

A határok helyettesítésekor vegyük figyelembe, hogy

$$e^{3 \ln 2} = (e^{\ln 2})^3 = 8,$$

tehát:

$$\iint_T f = \frac{8-1}{3} \cdot \frac{81-1}{4} = \frac{140}{3}.$$

Ugyanez az eredmény adódik akkor is, ha a kettős integrált nem bontjuk szét két egyszeres integrál szorzatára:

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^{\ln 2} \left(\int_0^{\ln 3} e^{3x+4y} dy \right) dx = \int_0^{\ln 2} \left[\frac{e^{3x+4y}}{4} \right]_0^{\ln 3} dx = \\ &= \int_0^{\ln 2} 20e^{3x} dx = \frac{20}{3} [e^{3x}]_0^{\ln 2} = \frac{140}{3}. \end{aligned}$$

3. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto e^{-x-y}, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját a

$$T = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq a, 0 \leq y \leq a\} \quad (a > 0)$$

tartományra! Mi az eredmény határértéke, ha a minden határon túl növekszik?

Az előző feladathoz hasonlóan járunk el.

Mivel

$$e^{-x-y} = e^{-x}e^{-y},$$

és a tartomány négyszögtartomány, így

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \left(\int_0^a e^{-x} dx \right) \left(\int_0^a e^{-y} dy \right) = \left(\int_0^a e^{-x} dx \right)^2 = \\ &= ([-e^{-x}]_0^a)^2 = (1 - e^{-a})^2, \\ \lim_{a \rightarrow \infty} (1 - e^{-a})^2 &= 1, \end{aligned}$$

azaz f -nek az első síknegyedre vonatkozó improprius integrálja létezik, és értéke 1.

4. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \sin(x+y), \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját a

$$T = \left\{ (x, y) \mid 0 \leq x \leq \frac{\pi}{2}, 0 \leq y \leq \frac{\pi}{2} \right\}$$

tartományra!

Integráljunk először x szerint! Mivel ekkor a y állandó, így:

$$\begin{aligned} \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin(x+y) dx &= \left[-\cos(x+y) \right]_0^{\frac{\pi}{2}} = \cos y - \cos\left(y + \frac{\pi}{2}\right) = \\ &= \cos y + \sin y. \end{aligned}$$

Ennek felhasználásával:

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^{\frac{\pi}{2}} (\cos y + \sin y) dy = \left[\sin y - \cos y \right]_0^{\frac{\pi}{2}} = \\ &= \left(\sin \frac{\pi}{2} - \cos \frac{\pi}{2} \right) - (\sin 0 - \cos 0) = 2. \end{aligned}$$

5. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto xye^{x^2+y^2}, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvénynek az egységnégyzetre vett integrálját!

f szorzatalakban írható fel:

$$\mathbb{R} \quad xye^{x^2+y^2} = (xe^{x^2})(ye^{y^2}),$$

tehát:

$$\begin{aligned} \int_T \int f &= \left(\int_0^1 xe^{x^2} dx \right) \left(\int_0^1 ye^{y^2} dy \right) = \left(\int_0^1 xe^{x^2} dx \right)^2 = \\ &= \left(\left[\frac{e^{x^2}}{2} \right]_0^1 \right)^2 = \frac{(e-1)^2}{4}. \end{aligned}$$

(Természetesen más úton számolva ugyanerre az eredményre jutunk.)

6. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{x}{x^2+y^2}; \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2+y^2 \neq 0\}$$

függvényt a

$$T = \{(x, y) \mid 1 \leq x \leq \sqrt{3}, 0 \leq y \leq 1\}$$

tartományra!

A T tartományban f folytonos, tehát integrálható. Mivel T -ben $x \neq 0$, így az integrandust a következőképpen alakíthatjuk át:

$$\frac{x}{x^2+y^2} = \frac{1}{x^2} \cdot \frac{x}{1+\left(\frac{y}{x}\right)^2} = \frac{1}{x} \cdot \frac{1}{1+\left(\frac{y}{x}\right)^2}.$$

Integráljunk először y szerint! Ekkor x állandó, tehát:

$$\int_0^1 \frac{1}{x} \cdot \frac{1}{1+\left(\frac{y}{x}\right)^2} dy = \left[\arctg \frac{y}{x} \right]_0^1 = \arctg \frac{1}{x} = \arctg x.$$

(Az integrálás során felhasználtuk, hogy $\frac{1}{x}$ a belső függvény y szerinti deriváltja.)

$$\int_T \int f = \int_1^{\sqrt{3}} 1 \cdot \arctg x dx.$$

Parciálisan integrálunk:

$$u' := 1,$$

$$v := \arctg x$$

választással kapjuk, hogy

$$\int_T \int f = \left[x \arctg x \right]_1^{\sqrt{3}} + \int_1^{\sqrt{3}} \frac{x}{1+x^2} dx.$$

A második tagot átalakítjuk:

$$\int_1^{\sqrt{3}} \frac{x}{1+x^2} dx = \frac{1}{2} \int_1^{\sqrt{3}} \frac{2x}{1+x^2} dx = \frac{1}{2} \left[\ln(1+x^2) \right]_1^{\sqrt{3}}.$$

A határokat behelyettesítve:

$$\begin{aligned} \int_T \int f &= \sqrt{3} \arctg \sqrt{3} - \arctg 1 + \frac{1}{2} (\ln 4 - \ln 2) = \\ &= \sqrt{3} \frac{\pi}{6} - \frac{\pi}{4} + \ln \sqrt{2} \end{aligned}$$

7. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{2xy}{x^2+y^2}; \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2+y^2 \neq 0\}$$

függvény egységnégyzetre vett integrálját!

f az origóban nincs értelmezve, sőt, mint azt II.3-ban láttuk, itt határértéke sincs.

Könnyen belátható azonban, hogy f korlátos. A számtani és mértani közép közötti egyenlőtlenség alapján:

$$\frac{x^2+y^2}{2} \geq \sqrt{x^2y^2} = |xy|,$$

azaz

$$|f(x, y)| \leq 1.$$

Mivel f korlátos, és az origó kivételével minden pontban folytonos, így integrálható.

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^1 \left(\int_0^1 \frac{2xy}{x^2+y^2} dx \right) dy = \int_0^1 [y \ln(x^2+y^2)]_0^1 dy = \\ &= \int_0^1 y \ln(1+y^2) dy - \int_0^1 2y \ln y dy. \end{aligned}$$

Mindkét tagban parciálisan integrálva ($u' := y$):

$$\begin{aligned} \int_0^1 y \ln(1+y^2) dy &= \left[\frac{y^2}{2} \ln(1+y^2) \right]_0^1 - \int_0^1 \frac{y^3}{1+y^2} dy = \\ &= \frac{1}{2} \ln 2 - \int_0^1 \left(y - \frac{y}{1+y^2} \right) dy = \frac{1}{2} \ln 2 - \left[\frac{y^2}{2} - \frac{1}{2} \ln(1+y^2) \right]_0^1 = \ln 2 - \frac{1}{2}. \end{aligned}$$

Hasonlóan a második tag:

$$\int_0^1 2y \ln y dy = [y^2 \ln y]_0^1 - \int_0^1 y dy = -\frac{1}{2}.$$

(Ugyanis: $\lim_{y \rightarrow 0} y^2 \ln y = 0$.) Így:

$$\iint_T f = \ln 2 \approx 0,699.$$

Megjegyzés: Láttuk, hogy $|f(x, y)| \leq 1$ az egységnégyzeten, így teljesülnie kell a

$$\left| \iint_T f \right| \leq \mu(T) \cdot 1 = 1$$

egyenlőtlenségnek.

8. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{1}{\sqrt{x+y^2}}, \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x+y^2 > 0\}$$

függvénynek az egységnégyzetre vett integrálját!

Az előző feladatokkal ellentétben f nem korlátos T -n, tehát egy improprius integrál értékét kell meghatároznunk. f biztosan integrálható T -n, ha van olyan f -et majoráló függvény, amelynek T -re vett integrálja létezik.

Mivel

$$\frac{1}{\sqrt{x+y^2}} \leq \frac{1}{\sqrt{x}}$$

és az

$$\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt{x}} \quad \text{improprius integrál konvergens,}$$

így f integrálható a T tartományon.

Először x szerint integrálva:

$$\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt{x+y^2}} = 2[\sqrt{x+y^2}]_0^1 = 2\sqrt{1+y^2} - 2y$$

($y \geq 0$ miatt $|y| = y$).

Tehát

$$\iint_T f = \int_0^1 2\sqrt{1+y^2} dy - \int_0^1 2y dy.$$

Az első tag esetén helyettesítéssel integrálunk eredményre.
Legyen

$$y := \operatorname{sh} t.$$

Ekkor

$$\sqrt{1+y^2} = \operatorname{ch} t,$$

és

$$\frac{dy}{dt} = \operatorname{ch} t.$$

(A helyettesítéskor az integrálási határok is megváltoznak.)

$$\begin{aligned} \int_0^1 2\sqrt{1+y^2} dy &= \int_0^{\operatorname{arsh} 1} 2 \operatorname{ch}^2 t dt = \int_0^{\operatorname{arsh} 1} (\operatorname{ch} 2t + 1) dt = \\ &= \left[\frac{1}{2} \operatorname{sh} 2t + t \right]_0^{\operatorname{arsh} 1}. \end{aligned}$$

Figyelembe véve, hogy

$$\operatorname{sh}(\operatorname{arsh} 1) = 1,$$

és

$$\operatorname{sh} 2t = 2 \operatorname{sh} t \operatorname{ch} t = 2 \operatorname{sh} t \sqrt{1 + \operatorname{sh}^2 t},$$

kapjuk, hogy

$$\int_T \int f = \sqrt{2} + \operatorname{arsh} 1 - 1.$$

Végezzük el az integrálást fordított sorrendben is!

$$\int_0^1 \frac{dy}{\sqrt{x+y^2}} = \int_0^1 \frac{1}{\sqrt{x}} \frac{dy}{\sqrt{1 + \left(\frac{y}{\sqrt{x}}\right)^2}} = \left(\operatorname{arsh} \frac{y}{\sqrt{x}} \right)_0^1 = \operatorname{arsh} \frac{1}{\sqrt{x}}$$

tehát:

$$\int_T \int f = \int_0^1 1 \cdot \operatorname{arsh} \frac{1}{\sqrt{x}} dx.$$

Parciálisan integrálunk:

$$u' := 1, \quad u = x$$

akkor

$$v := \operatorname{arsh} \frac{1}{\sqrt{x}}, \quad v' = \frac{1}{\sqrt{1 + \left(\frac{1}{\sqrt{x}}\right)^2}} \cdot \frac{-1}{2\sqrt{x^3}} = \frac{-1}{x\sqrt{1+x}};$$

ebből következően:

$$\begin{aligned} \int_T \int f &= \left[x \operatorname{arsh} \frac{1}{\sqrt{x}} \right]_0^1 + \frac{1}{2} \int_0^1 \frac{dx}{\sqrt{1+x}} = \operatorname{arsh} 1 + \left[\sqrt{x+1} \right]_0^1 = \\ &= \operatorname{arsh} 1 + \sqrt{2} - 1. \end{aligned}$$

(Felhasználtuk, hogy

$$\lim_{x \rightarrow 0^+} x \operatorname{arsh} \frac{1}{\sqrt{x}} = 0,$$

amit az Olvasó pl. a L'Hospital-szabály alkalmazásával igazolhat.)

Látjuk tehát, hogy a feladat esetén is teljesül az

$$\int_0^1 \int_0^1 f(x, y) dx dy = \int_0^1 \int_0^1 f(x, y) dy dx$$

egyenlőség.

9. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{1}{x+y^2}; \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x+y^2 \neq 0\}$$

függvényt az egységnyizetre!

A függvénynek nincs határértéke az origóban, nem korlátos T -n, sőt az

$$x \mapsto f(x, 0) = \frac{1}{x}, \quad x \in \mathbb{R} \setminus \{0\}$$

és

$$y \mapsto f(0; y) = \frac{1}{y^2}, \quad x \in \mathbb{R} \setminus \{0\}$$

függvények $[0; 1]$ intervallumra vett improprius integrálja nem létezik.

Határozzuk meg először f integrálját a

$$T_1 = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq 1, a \leq y \leq 1\} \quad (a > 0 \text{ állandó})$$

tartományra, majd vegyük ennek határértékét, ha a zérushoz tart! (f T_1 -en folytonos, így integrálható.)

$$\begin{aligned} \int_a^1 \int_0^1 \frac{1}{x+y^2} dx dy &= \int_a^1 [\ln(x+y^2)]_0^1 dy = \\ &= \int_a^1 1 \ln(1+y^2) dy - \int_a^1 2 \ln y dy. \end{aligned}$$

Mindkét tagban parciálisan integrálva kapjuk, hogy:

$$\begin{aligned} \int_{T_1} f &= [y \ln(1+y^2)]_a^1 - 2 \int_a^1 \frac{y^2+1-1}{y^2+1} dy - [2(y \ln y - y)]_a^1 = \\ &= [y \ln(1+y^2) - 2y \ln y + 2 \operatorname{arctg} y]_a^1 = \\ &= \ln 2 + \frac{\pi}{2} - [a \ln(1+a^2) - 2a \ln a + 2 \operatorname{arctg} a]. \end{aligned}$$

A zárójelben levő tagok határértéke zérus, ha a tart a zérushoz, így f integrálható T -n, és:

$$\int_T f = \ln 2 + \frac{\pi}{2}.$$

Végezzük el az integrálást fordított sorrendben is!

$$\int_0^1 \frac{1}{x+y^2} dy = \int_0^1 \frac{\frac{1}{\sqrt{x}}}{x + \left(\frac{y}{\sqrt{x}}\right)^2} dy = \left[\frac{1}{\sqrt{x}} \operatorname{arctg} \frac{y}{\sqrt{x}} \right]_0^1 =$$

$$= \frac{1}{\sqrt{x}} \operatorname{arctg} \frac{1}{\sqrt{x}}.$$

Így

$$\int_T f = \int_0^1 \frac{1}{\sqrt{x}} \operatorname{arctg} \frac{1}{\sqrt{x}} dx.$$

Parciálisan integrálva:

$$u' = \frac{1}{\sqrt{x}},$$

ekkor

$$u = 2\sqrt{x},$$

és

$$v' = \operatorname{arctg} \frac{1}{\sqrt{x}},$$

így

$$v' = \frac{1}{1+x} \cdot \frac{-1}{2\sqrt{x^3}},$$

azt kapjuk, hogy

$$\int_T f = \left[2\sqrt{x} \operatorname{arctg} \frac{1}{\sqrt{x}} \right]_0^1 + \int_0^1 \frac{dx}{1+x} = \frac{\pi}{2} + \ln 2,$$

ami az előző eredménnyel megegyező.

(Felhasználtuk, hogy

$$\lim_{x \rightarrow 0} 2\sqrt{x} \operatorname{arctg} \frac{1}{\sqrt{x}} = 0,$$

hiszen a szorzat egyik tényezője 0-hoz, a másik $\frac{\pi}{2}$ -hez tart.)

10. Határozza meg c értékét úgy, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto c(x^2 + 3y^2), \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény egységnyizetre vett integrálja 1 legyen!

Integráljunk először x szerint!

$$c \int_0^1 (x^2 + 3y^2) dx = c \left[\frac{x^3}{3} + 3xy^2 \right]_0^1 = c \left(\frac{1}{3} + 3y^2 \right),$$

így

$$\int_T f = c \int_0^1 \left(\frac{1}{3} + 3y^2 \right) dy = c \left[\frac{1}{3}y + y^3 \right]_0^1 = \frac{4}{3}c.$$

Mivel az

$$\int_T f = 1$$

egyenlőségnek teljesülnie kell, így

$$c = \frac{3}{4}.$$

11. Legyen az $f: T \rightarrow \mathbb{R}$ függvény folytonos a

$$T = \{(x, y) \mid a \leq x \leq b; c \leq y \leq d\}$$

tartományban. Határozza meg f T -re vett kettős integrálját, ha teljesül az

$$F''_{xy}(x, y) = f(x, y), \quad (x, y) \in T$$

egyenlőség!

Mivel f folytonos T -n, így integrálható is. f folytonossága miatt

$$F''_{xy} = F''_{yx}$$

így az integrálás sorrendje tetszőleges. Integráljunk először x szerint!

$$\int_a^b f(x, y) dx = \int_a^b F''_{yx}(x, y) dx = [F'_y(x, y)]_a^b = F'_y(b, y) - F'_y(a, y).$$

Ezt y szerint integrálva:

$$\begin{aligned} \int_c^d [F'_y(b, y) - F'_y(a, y)] dy &= [F(b, y) - F(a, y)]_c^d = \\ &= F(b, d) - F(a, d) - F(b, c) + F(a, c). \end{aligned}$$

A kettős integrál értéke tehát az F függvénynek a téglalap csúcspontjaiban felvett értékeiből meghatározható. (A feladatot a Newton—Leibniz-formula általánosításának is tekinthetjük.)

2. Kettős integrál normáltartomány esetén

Legyenek az

$$g_1: x \mapsto g_1(x)$$

és $x \in [a; b]$

$$g_2: x \mapsto g_2(x)$$

függvények folytonosak az $[a; b]$ intervallumon, és legyen minden $x \in [a; b]$ esetén:

$$g_1(x) \leq g_2(x)!$$

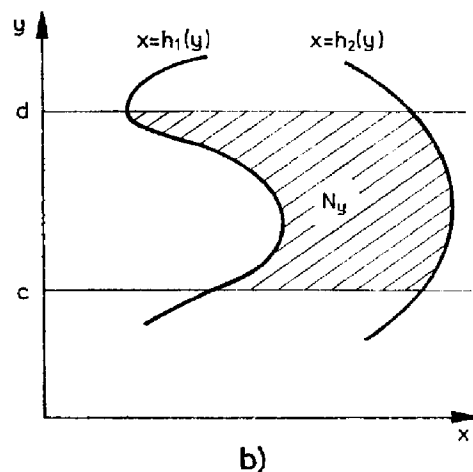
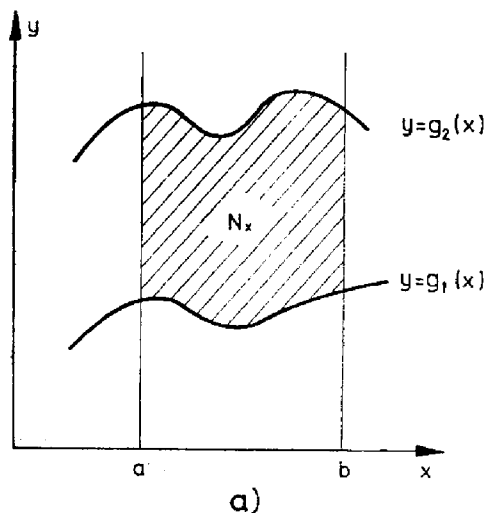
Ekkor a

$$T = N_x = \{(x, y) \mid a \leq x \leq b, g_1(x) \leq y \leq g_2(x)\}$$

tartományt az x tengelyre normáltartománynak nevezzük (50. ábra). Mivel g_1 és g_2 folytonos $[a; b]$ -n, így itt integrálható is. Eből következően N_x mérhető:

$$\mu(N_x) = \int_a^b g_2 - \int_a^b g_1.$$

50. ábra

Hasonlóan értelmezhető az y tengelyre normáltartomány is:

$$T = N_y = \{(x, y) \mid c \leq y \leq d, h_1(y) \leq x \leq h_2(y)\}.$$

Ha f folytonos T -n, akkor:

$$\iint_{N_x} f = \int_a^b \left(\int_{g_1(x)}^{g_2(x)} f(x, y) dy \right) dx,$$

ill.

$$\iint_{N_y} f = \int_c^d \left(\int_{h_1(y)}^{h_2(y)} f(x, y) dx \right) dy.$$

Normáltartományok esetén tehát az integrálás sorrendje meghatározott. A sorrend felcserélése csak akkor lehetséges, ha T mindkét tengelyre normáltartomány, de a csere ekkor is a határok átalakításával jár.

Ha T nem normáltartomány, akkor a tengelyekkel párhuzamos egyenesekkel normáltartományokra bontjuk fel. f T -re vett integrálja e résztartományokra számított integráljainak összege.

Gyakorló feladatok

1. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} 0, & \text{ha } x+y \text{ irracionális} \\ \frac{1}{n}, & \text{ha } x+y = \frac{k}{n} \neq 0, \\ 0, & \text{ha } x+y = 0 \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálható az $A(0; 0)$, $B(1; 0)$, $C(0; 1)$ csúcspontú háromszögre!

Annak igazolásához, hogy az adott tartományon f integrálható, azt kell megmutatnunk, hogy az alsó és felső közelítőösszegek határértéke azonos. Mivel f alsó korlátja zérus, így az alsó közelítő összeg is zérus. Azt kell tehát belátnunk, hogy a felső összeg tetszőlegesen kicsiny lehet.

Legyen ε egy egynél kisebb pozitív szám. Vizsgáljuk meg, mely pontokban nagyobb a függvényérték ε -nál! Ez csak olyan pontokban lehetséges, amelyekre:

$$x+y = \frac{k}{n}, \quad \text{és} \quad 0 < n < \frac{1}{\varepsilon}.$$

E pontok az

$x+y=1$ egyenessel párhuzamos egyeneseken helyezkednek el.

Mivel láttuk, hogy

$$0 < n < \frac{1}{\varepsilon},$$

és

$$0 \leq x + y \leq 1 \text{ -ből következően}$$

$$0 < k \leq n,$$

így csak véges sok ilyen egyenes van.

Jelöljük ezek számát m -mel!

Bontsuk a T tartományt az $x + y = 1$ egyenessel párhuzamos egyenesekkel

$\frac{\varepsilon}{2m}$ szélességű sávokra. E sávok közül m -ben a függvényérték ε -nál nagyobb lesz. Ezek járuléka a felső közelítő összeghez:

$$S_1 = \sum_{i=1}^m \frac{\varepsilon}{2m} M_i l_i$$

(ahol l_i a sáv „hosszát” jelenti).

Mivel $M_i \leq 1$ (hiszen $f(x, y) \leq 1$, ha $(x, y) \in T$, és $l_i \leq \sqrt{2}$), így

$$S_1 \leq \frac{\varepsilon}{2m} \sqrt{2m} = \frac{\varepsilon \sqrt{2}}{2}.$$

A többi sávban a függvényérték maximuma ε -nál kisebb, így ezek járuléka:

$$S_2 < \varepsilon \mu(T) = \frac{\varepsilon}{2}.$$

E felbontás esetén a felső közelítő összeg:

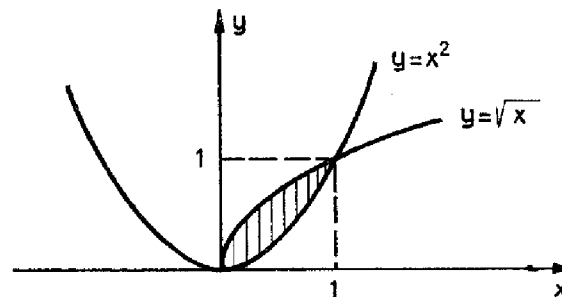
$$S = S_1 + S_2 < \frac{\varepsilon}{2} (1 + \sqrt{2}),$$

amely érték tetszőlegesen kicsiny lehet. Mivel találtunk egy olyan felosztást, amelynél S tetszőlegesen kicsinnyé tehető, és belátható, hogy ez minden finomodó felosztássorozatra teljesül, azaz S alsó határa zérus, így megmutattuk, hogy f integrálható a T tartományon.

2. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto 2xy, \quad (x, y) \in R^2$$

függvény integrálját az 51. ábrán látható tartományra!

51. ábra

A tartomány az x és y tengelyre is normáltartománynak tekinthető.

Tehát

$$T = N_x = \{(x; y) \mid 0 \leq x \leq 1, x^2 \leq y \leq \sqrt{x}\}$$

vagy

$$T = N_y = \{(x; y) \mid 0 \leq y \leq 1, y^2 \leq x \leq \sqrt{y}\}.$$

(Vigyázzon, a

$$T_1 = \{(x; y) \mid 0 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq 1\}$$

tartomány az egységnégyzet!)

A $T = N_x$ esetben először y szerint;

a $T = N_y$ esetben először x szerint kell integrálnunk.

Tehát

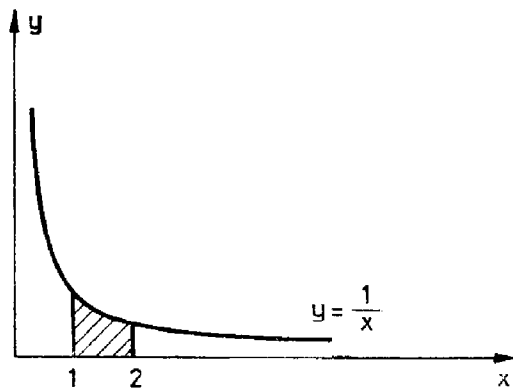
$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^1 \left(\int_{x^2}^{\sqrt{x}} 2xy \, dy \right) dx = \int_0^1 \left[xy^2 \right]_{x^2}^{\sqrt{x}} dx = \int_0^1 (x^2 - x^5) dx = \\ &= \left[\frac{x^3}{3} - \frac{x^6}{6} \right]_0^1 = \frac{1}{6}. \end{aligned}$$

Természetesen a $T = N_y$ esetben is azonos eredményt kapunk.

③ Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{2y}{x+1}, \quad D_f = \{(x, y) \in R^2 \mid x+1 \neq 0\}$$

függvény integrálját az 52. ábrán látható tartományra!

52. ábra

A tartomány:

$$N_x = \left\{ (x, y) \mid 1 \leq x \leq 2, 0 \leq y \leq \frac{1}{x} \right\},$$

tehát először y szerint kell integrálnunk:

$$\iint_{N_x} f = \int_1^2 \left(\int_0^{\frac{1}{x}} \frac{2y}{x+1} dy \right) dx = \int_1^2 \left[\frac{y^2}{x+1} \right]_0^{\frac{1}{x}} dx = \int_1^2 \frac{1}{x^2(x+1)} dx.$$

Az integrandust rész törtre kell bontanunk:

$$\frac{1}{x^2(x+1)} = \frac{A}{x} + \frac{B}{x^2} + \frac{C}{x+1}.$$

Közös nevezőre hozva kapjuk, hogy

$$1 = x^2(A+C) + x(A+B) + B,$$

ahonnan — az együtthatók összehasonlításával —

$$A = -1, \quad B = 1, \quad C = 1 \quad \text{adódik.}$$

Tehát:

$$\begin{aligned} \iint_{N_x} f &= \int_1^2 \left(-\frac{1}{x} + \frac{1}{x^2} + \frac{1}{x+1} \right) dx = \left[-\ln x - \frac{1}{x} + \ln(x+1) \right]_1^2 = \\ &= -\frac{1}{2} + \ln 3 - 2 \ln 2 = -\frac{1}{2} + \ln \frac{3}{4}. \end{aligned}$$

4. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{2xy}{x^2 + y^2}, \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 + y^2 \neq 0\}$$

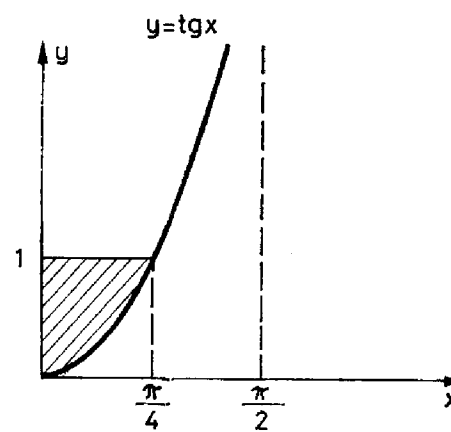
függvényt a

$$T = \{(x, y) \mid x^2 + y^2 \leq 1\}$$

tartományra!

Láttuk, hogy f az origó kivételével folytonos T -n, és korlátos, így integrálható.

A tartomány egy origó középpontú egysugarú kör. Mivel f mindkét változójában páratlan, és T szimmetrikus mindkét tengelyre, így f -nek az adott tartományra vett integrálja zérus.

53. ábra

5. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto 2y \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját az 53. ábrán látható tartományra!

T mindkét tengelyre normáltartomány. Az integrálást mindkét módon elvégezzük.

$$a) T = N_x = \left\{ (x, y) \mid -\frac{\pi}{4} \leq x \leq \frac{\pi}{4}, \operatorname{tg} x \leq y \leq 1 \right\}.$$

Ez esetben először y szerint kell integrálnunk:

$$\iint_T f = \int_0^{\frac{\pi}{4}} \left(\int_{\operatorname{tg} x}^1 2y \, dy \right) dx = \int_0^{\frac{\pi}{4}} [y^2]_{\operatorname{tg} x}^1 dx = \int_0^{\frac{\pi}{4}} (1 - \operatorname{tg}^2 x) dx.$$

Az integrandust

$$1 - \operatorname{tg}^2 x = 1 - \frac{\sin^2 x}{\cos^2 x} = 1 - \frac{1 - \cos^2 x}{\cos^2 x} = 2 - \frac{1}{\cos^2 x}$$

alakra hozva kapjuk, hogy:

$$\iint_T f = \int_0^{\frac{\pi}{4}} \left(2 - \frac{1}{\cos^2 x} \right) dx = \left[2x - \operatorname{tg} x \right]_0^{\frac{\pi}{4}} = \frac{\pi}{2} - 1.$$

$$b) T = N_y = \{(x, y) \mid 0 \leq y \leq 1, 0 \leq x \leq \operatorname{arctg} y\}.$$

Most először x szerint kell integrálnunk:

$$\iint_T f = \int_0^1 \left(\int_0^{\operatorname{arctg} y} 2y \, dx \right) dy = \int_0^1 [2xy]_0^{\operatorname{arctg} y} dy = \int_0^1 2y \operatorname{arctg} y \, dy.$$

Parciálisan integrálva: $u' := 2y$,

$$v := \operatorname{arctg} y,$$

$$\begin{aligned} \iint_T f &= [y^2 \operatorname{arctg} y]_0^1 - \int_0^1 \frac{y^2}{1+y^2} dy = \frac{\pi}{4} - \int_0^1 \frac{y^2+1-1}{1+y^2} dy = \\ &= \frac{\pi}{4} - [y - \operatorname{arctg} y]_0^1 = \frac{\pi}{2} - 1, \end{aligned}$$

ami az előzővel megegyező.

Megjegyzés: Láttuk, hogy normáltartományok esetén az integrálás sorrendjének felcserélése során a határok is megváltoznak, sőt legtöbb esetben a sorrend felcserélése el sem végezhető.

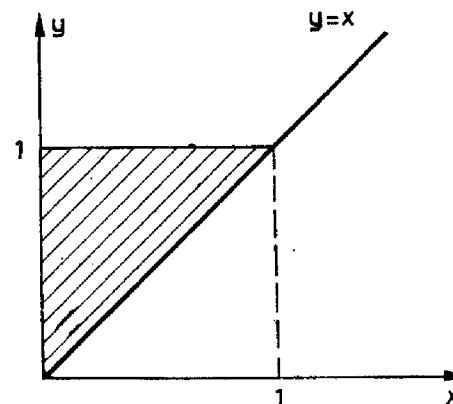
6. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{\sin y}{y}, \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid y \neq 0\}$$

függvényt a

$$T = N_x = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq 1, x \leq y \leq 1\}$$

tartományra!

54. ábra

Az integrálási tartományt az 54. ábra mutatja. f korlátos, és T -ben az origó kivételével folytonos, így integrálható.

T mindkét tengelyre normáltartomány; így az integrálást kétféleképpen is elvégezhetjük.

$$a) T = N_y = \{(x, y) : 0 \leq y \leq 1, 0 \leq x \leq y\}.$$

Először x szerint integrálunk:

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^1 \left(\int_0^y \frac{\sin y}{y} dx \right) dy = \int_0^1 \left[\frac{\sin y}{y} x \right]_0^y dy = \\ &= \int_0^1 \sin y \, dy = [-\cos y]_0^1 = 1 - \cos 1 \approx 0,454. \end{aligned}$$

b) Fordított sorrendben végezve az integrálást először y szerint kell integrálnunk. Ezt csak közelítően, sorfejtéssel végezhetjük el.

Mivel

$$\sin y = y - \frac{y^3}{3!} + \frac{y^5}{5!} - \dots,$$

így

$$\frac{\sin y}{y} = 1 - \frac{y^2}{6} + \frac{y^4}{120} - \dots$$

Ezt alkalmazva:

$$\int_x^1 \frac{\sin y}{y} dy \approx \int_x^1 \left(1 - \frac{y^2}{6} + \frac{y^4}{120}\right) dy = 1 - \frac{1}{18} + \frac{1}{600} - \left(x - \frac{x^3}{18} + \frac{x^5}{600}\right).$$

A kapott eredményt x szerint integrálva:

$$\iint_T f \approx \int_0^1 \left(1 - \frac{1}{18} + \frac{1}{600} - x + \frac{x^3}{18} - \frac{x^5}{600}\right) dx \approx 0,457,$$

ami az előzővel elég jól megegyezik. (Nagyobb pontosság eléréséhez $\sin y$ sorából több tagot kell figyelembe vennünk.)

7. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto \cos(x-y), \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvényt az $A(0; 0); B(1; 1); C(3; 1); D(4; 0)$ csúspontú trapézra!

A tartományt az

$$y=0; y=1,$$

ill.

$$y=x; y=4-x$$

egyenesek határolják,

így

$$T = N_y = \{(x, y) \mid 0 \leq y \leq 1, y \leq x \leq 4-y\}.$$

Először tehát x szerint kell integrálnunk:

$$\int_y^{4-y} \cos(x-y) dx = [\sin(x-y)]_y^{4-y} = \sin(4-2y),$$

amit y szerint integrálva:

$$\int_0^1 [-\sin(2y-4)] dy = \left[\frac{\cos(2y-4)}{2} \right]_0^1 = \frac{1}{2}(\cos 2 - \cos 4).$$

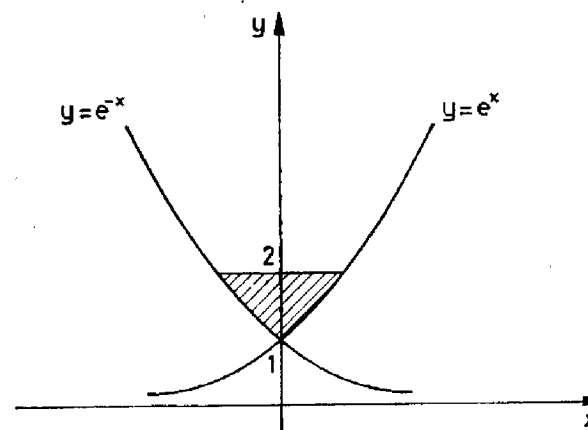
8. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{2x}{x^2 + y^2}, \quad D_f = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 + y^2 \neq 0\}$$

és

$$g: (x, y) \mapsto 2y, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvényeket az 55. ábrán látható tartományra!

55. ábra

A tartomány az y tengelyre normáltartomány:

$$T = N_y = \{(x, y) \mid 1 \leq y \leq 2, -\ln y \leq x \leq \ln y\}.$$

a) f folytonos T -n, így integrálható.

Mivel T szimmetrikus az y tengelyre, és f x -ben páratlan függvény, ezért:

$$\iint_T f = 0.$$

b) g x -ben páros függvény, így T szimmetriája miatt:

$$\iint_T g = 2 \int_1^2 \left(\int_0^{\ln y} 2y \, dx \right) dy = 2 \int_1^2 2y \ln y \, dy.$$

Parciálisan integrálva ($u' := 2y$):

$$\iint_T g = [2y^2 \ln y - y^2]_1^2 = 8 \ln 2 - 3.$$

9. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 + y^2, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvényt a

$$T = \{(x, y) \mid x^2 + y^2 \leq 1\}$$

tartományra!

Mivel f mindkét változójában páros függvény, és a tartomány mindkét tengelyre szimmetrikus, így elengedő az integrálást a

$$T_1 = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq \sqrt{1-x^2}\}$$

negyedkörre elvégeznünk, hiszen

$$\iint_T f = 4 \iint_{T_1} f.$$

Először y szerint kell integrálnunk:

$$\int_0^{\sqrt{1-x^2}} (x^2 + y^2) \, dy = \left[x^2 y + \frac{1}{3} y^3 \right]_0^{\sqrt{1-x^2}} = x^2 \sqrt{1-x^2} + \frac{1}{3} \sqrt{(1-x^2)^3}.$$

A két tagot külön-külön integráljuk.

Mindkét esetben az $x := \sin t$ helyettesítést alkalmazzuk.

Ekkor

$$\sqrt{1-x^2} = \cos t,$$

és

$$\frac{dx}{dt} = \cos t.$$

Mivel $x=1$ esetén $t = \frac{\pi}{2}$, és $x=0$ esetén $t=0$, így

$$\begin{aligned} I_1 &= \int_0^1 x^2 \sqrt{1-x^2} \, dx = \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^2 t \cos^2 t \, dt = \frac{1}{4} \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^2 2t \, dt = \\ &= \frac{1}{8} \int_0^{\frac{\pi}{2}} (1 - \cos 4t) \, dt = \frac{1}{8} \left[t - \frac{\sin 4t}{4} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{\pi}{16}. \end{aligned}$$

Hasonlóan:

$$\begin{aligned} I_2 &= \frac{1}{3} \int_0^1 \sqrt{(1-x^2)^3} \, dx = \frac{1}{3} \int_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^4 t \, dt = \frac{1}{3} \int_0^{\frac{\pi}{2}} \left(\frac{1+\cos 2t}{2} \right)^2 dt = \\ &= \frac{1}{12} \int_0^{\frac{\pi}{2}} \left(1 + 2 \cos 2t + \frac{1+\cos 4t}{2} \right) dt = \\ &= \frac{1}{12} \left[\frac{3}{2} t + \sin 2t + \frac{\sin 4t}{8} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{\pi}{16}, \end{aligned}$$

tehát:

$$\iint_T f = 4(I_1 + I_2) = \frac{\pi}{2}.$$

Megjegyzés: Polártranszformációval a feladat megoldása jóval egyszerűbb. Ezzel a következő szakaszban foglalkozunk.

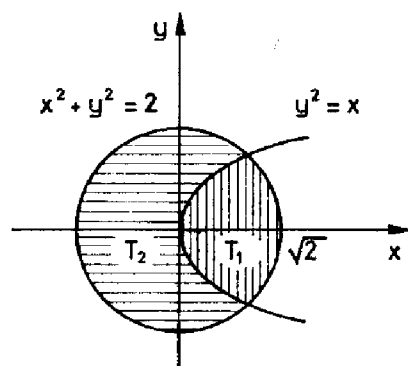
10. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto -\operatorname{sg}(x^2 - y), \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvényt a

$$T = \{(x, y) \mid x^2 + y^2 \leq 2\}$$

tartományra!

56. ábra

Mivel

$$t \mapsto \operatorname{sg} t = \begin{cases} 1, & \text{ha } t > 0 \\ 0, & \text{ha } t = 0 \\ -1, & \text{ha } t < 0, \end{cases}$$

így

$$\operatorname{sg}(x^2 - y) = \begin{cases} 1, & \text{ha } x^2 > y \\ 0, & \text{ha } x^2 = y \\ -1, & \text{ha } x^2 < y. \end{cases}$$

Az $x^2 = y$ görbe a T tartományt két részre bontja (56. ábra). Ennek T_1 részében $x^2 > y$, így itt a függvényérték (-1) , T_2 -ben $x^2 < y$, itt tehát a függvényérték 1 . Ebből következően:

$$\iint_T f = \mu(T_2) - \mu(T_1).$$

Meg kell határoznunk tehát T_1 területét. Mivel a kör és a parabola metszéspontja az $(1; 1)$ pont, így:

$$\begin{aligned} \mu(T_1) &= 2 \int_0^1 \sqrt{x} \, dx + 2 \int_1^{\sqrt{2}} \sqrt{2-x^2} \, dx = \\ &= 2 \left[\frac{2}{3} x^{\frac{3}{2}} \right]_0^1 + 2\sqrt{2} \int_1^{\sqrt{2}} \sqrt{1 - \left(\frac{x}{\sqrt{2}}\right)^2} \, dx. \end{aligned}$$

A második tag integrálásakor az $\frac{x}{\sqrt{2}} := \sin t$ helyettesítést alkalmazzuk:

$$\begin{aligned} \sqrt{2} \int_1^{\sqrt{2}} \sqrt{1 - \left(\frac{x}{\sqrt{2}}\right)^2} \, dx &= 2 \int_{\frac{\pi}{4}}^{\frac{\pi}{2}} \cos^2 t \, dt = \int_{\frac{\pi}{4}}^{\frac{\pi}{2}} (1 + \cos 2t) \, dt = \\ &= \left[t + \frac{\sin 2t}{2} \right]_{\frac{\pi}{4}}^{\frac{\pi}{2}} = \frac{\pi}{4} - \frac{1}{2}, \end{aligned}$$

végeleményben tehát:

$$\mu(T_1) = \frac{\pi}{2} + \frac{1}{3}.$$

Mivel

$$T = T_1 \cup T_2,$$

azaz

$$\mu(T) = \mu(T_1) + \mu(T_2),$$

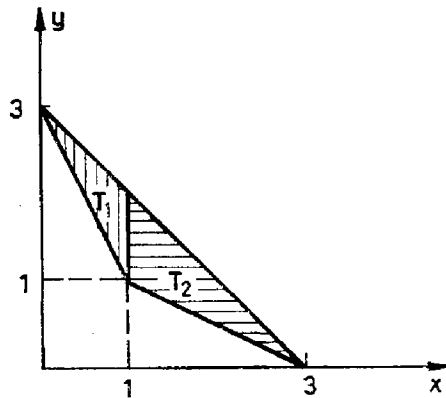
ebből következően:

$$\iint_T f = (\mu(T) - \mu(T_1)) - \mu(T_1) = 2\pi - 2\left(\frac{\pi}{2} + \frac{1}{3}\right) = \pi - \frac{2}{3}.$$

11. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 + 2y, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját az $A(1; 1)$, $B(0; 3)$, $C(3; 0)$ csúcpontú háromszögre!

57. ábra

A tartomány (57. ábra) nem normáltartomány, de az $x=1$ egyenes a tartományt két normáltartományra bontja. Ezek:

$$T_1 = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq 1; 3 - 2x \leq y \leq 3 - x\},$$

$$T_2 = \{(x, y) \mid 1 \leq x \leq 3; \frac{3-x}{2} \leq y \leq 3-x\}.$$

Tudjuk, hogy

$$\iint_T f = \iint_{T_1} f + \iint_{T_2} f,$$

Tehát az integrálást külön-külön kell elvégeznünk a két tartományra.

T_1 esetén:

$$\int_0^1 \left(\int_{3-2x}^{3-x} (x^2 + 2y) dy \right) dx = \int_0^1 [x^2 y + y^2]_{3-2x}^{3-x} dx =$$

$$= \int_0^1 (6x - 3x^2 + x^3) dx = \left[2x^2 - x^3 + \frac{1}{4} x^4 \right]_0^1 = \frac{5}{4},$$

hasonlóan T_2 -re:

$$\begin{aligned} \int_1^3 \left(\int_{\frac{3-x}{2}}^{3-x} (x^2 + 2y) dy \right) dx &= \int_1^3 [x^2 y + y^2]_{\frac{3-x}{2}}^{3-x} dx = \\ &= \int_1^3 \left(\frac{1}{2} (3x^2 - x^3) + \frac{3}{4} (3-x)^2 \right) dx = 5. \end{aligned}$$

A keresett integrál e kettő összege:

$$\iint_T f = 6 \frac{1}{4}.$$

12. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \sqrt{|y - x^2|}, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját a

$$T = \{(x, y) \mid -1 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq 1\}$$

tartományra!

Mivel

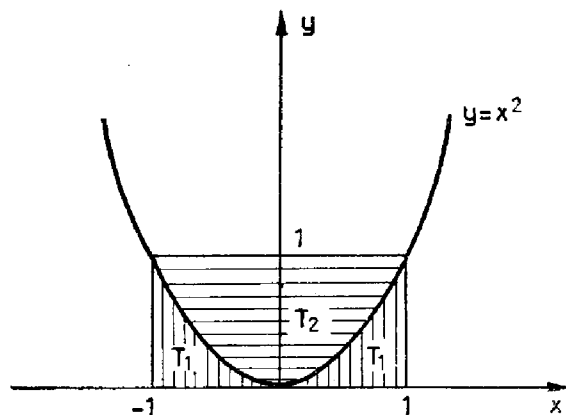
$$\sqrt{|y - x^2|} = \begin{cases} \sqrt{y - x^2}, & \text{ha } y \geq x^2 \\ \sqrt{x^2 - y}, & \text{ha } y < x^2, \end{cases}$$

így a tartományt két részre kell bontanunk (56. ábra):

$$T_1 = \{(x, y) \mid -1 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq x^2\}$$

$$T_2 = \{(x, y) \mid -1 \leq x \leq 1, x^2 \leq y \leq 1\}.$$

58. ábra

A T_1 tartomány esetén $x^2 > y$, így:

$$\begin{aligned} \iint_{T_1} f &= 2 \int_0^1 \left(\int_0^{x^2} \sqrt{x^2 - y} dy \right) dx = 2 \int_0^1 \left[\left(-\frac{2}{3} \right) (x^2 - y)^{\frac{3}{2}} \right]_0^{x^2} dx = \\ &= \frac{4}{3} \int_0^1 x^3 dx = \frac{1}{3}. \end{aligned}$$

A T_2 tartomány pontjaiban $x^2 < y$, tehát ekkor:

$$\begin{aligned} \iint_{T_2} f &= 2 \int_0^1 \left(\int_{x^2}^1 \sqrt{y - x^2} dy \right) dx = 2 \int_0^1 \left[\frac{2}{3} (y - x^2)^{\frac{3}{2}} \right]_{x^2}^1 dx = \\ &= \frac{4}{3} \int_0^1 \sqrt{(1 - x^2)^3} dx. \end{aligned}$$

Az $x := \sin t$ helyettesítéssel:

$$\int_0^1 \sqrt{(1 - x^2)^3} dx = \int_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^4 t dt = \frac{3\pi}{16}.$$

(l. a 9. feladatot!)

Az eredmény tehát:

$$\iint_T f = \iint_{T_1} f + \iint_{T_2} f = \frac{1}{3} + \frac{4}{3} \cdot \frac{3\pi}{16} = \frac{1}{3} + \frac{\pi}{4}.$$

3. A kettős integrál transzformációja

A kettős integrál transzformációja az egyváltozós függvények integrálásakor megismert helyettesítéses integrálás általánosítása. A változók célszerű transzformációja sok esetben megkönnyíti az integrál elvégzését, ill. lehetővé teszi a kiszámítását olyan esetekben, amelyekben transzformáció nélkül a feladat nem lenne megoldható.

Ha az

$$\begin{aligned} x &: (u, v) \mapsto x(u, v), \\ y &: (u, v) \mapsto y(u, v), \end{aligned} \quad (u, v) \in T' \subset \mathbb{R}^2$$

függvények az u, v sík T' tartományát kölcsönösen egyértelműen leképezik az x, y sík T tartományára, és e függvények folytonosan differenciálhatók, akkor, ha f T -re vonatkozó in-

tegrálja létezik:

$$\iint_T f(x, y) dx dy = \iint_{T'} f(x(u, v), y(u, v)) \left| \frac{\partial(x, y)}{\partial(u, v)} \right| du dv$$

ahol:

$$\frac{\partial(x, y)}{\partial(u, v)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial u} & \frac{\partial x}{\partial v} \\ \frac{\partial y}{\partial u} & \frac{\partial y}{\partial v} \end{vmatrix},$$

a transzformáció determinánsa (Jacobi determináns). Speciálisan polártranszformáció esetén (láttuk, hogy a leképezés az origó kivételével kölcsönösen egyértelmű):

$$\begin{aligned} x &= r \cos \varphi, \\ y &= r \sin \varphi, \end{aligned}$$

tehát:

$$\frac{\partial(x, y)}{\partial(r, \varphi)} = \begin{vmatrix} \cos \varphi & -r \sin \varphi \\ \sin \varphi & r \cos \varphi \end{vmatrix} = r.$$

A feladatok megoldása során — a tartomány alakjától függetlenül — természetesen egyéb transzformációkat is alkalmazunk.

Megjegyzés: Ha T' mérhető, akkor T is mérhető, és:

$$\mu(T) = \int_{T'} \frac{\partial(x, y)}{\partial(u, v)} du dv.$$

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{2xy}{x^2 + y^2}, & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0, \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0, \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját a

$$T = \{(x, y) \mid x^2 + y^2 \leq 1, y \geq 0, x \geq 0\}$$

negyedkörre!

Az előzőekben láttuk, hogy f az origó kivételével folytonos, T -n korlátos függvény, így integrálható T -n. Térjünk át polárkoordinátákra!

Ekkor:

$$T = \left\{ (r, \varphi) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq \frac{\pi}{2} \right\},$$

azaz a tartomány négyzet tartomány.

Elvégezve az

$$x = r \cos \varphi$$

$$y = r \sin \varphi \text{ helyettesítést, kapjuk, hogy:}$$

$$\frac{2xy}{x^2 + y^2} = \frac{2r^2 \cos \varphi \sin \varphi}{r^2(\sin^2 \varphi + \cos^2 \varphi)} = \sin 2\varphi.$$

Ezt figyelembe véve:

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} r \sin 2\varphi d\varphi dr = - \int_0^1 \left[r \frac{\cos 2\varphi}{2} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} dr = \\ &= \frac{1}{2} \int_0^1 r dr = \frac{1}{2} \left[\frac{r^2}{2} \right]_0^1 = \frac{1}{4}. \end{aligned}$$

2. Igazolja, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto \begin{cases} \frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2}} - \left[\frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2}} \right], & \text{ha } x^2 + y^2 \neq 0, \\ 0, & \text{ha } x^2 + y^2 = 0, \end{cases} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálható a

$$T = \{(x, y) \mid x^2 + y^2 \leq 1\}$$

körre, s határozza meg az integrál értékét!

Az entier-függvény definíciójából következően f korlátos T -n, hiszen

$$|f(x, y)| < 1, \text{ ha } (x, y) \in T;$$

így ha f integrálható, akkor

$$\left| \iint_T f \right| < \mu(T).$$

Tetszőleges $n \in \mathbb{N}^+$ esetén f folytonos a

$$T_n = \left\{ (x, y) \mid \frac{1}{(n+1)^2} < x^2 + y^2 \leq \frac{1}{n^2} \right\}$$

tartományon, így itt integrálható is.

Ebből következően tetszőleges $n \in \mathbb{N}^+$ esetén létezik f

$$T^* = \left\{ (x, y) \mid \frac{1}{n^2} < x^2 + y^2 \leq 1 \right\}$$

tartományra vonatkozó integrálja is. Mivel f korlátossága miatt a

$$T \setminus T^* = \left\{ (x, y) \mid 0 \leq x^2 + y^2 \leq \frac{1}{n^2} \right\}$$

tartomány járuléka tetszőlegesen kicsinnyé tehető, így f integrálható T -n.

Határozzuk meg az integrál értékét!

$$\iint_T f = \iint_T \frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2}} dx dy - \iint_T \left[\frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2}} \right] dx dy,$$

polárkoordinátákra átvérve az első tag:

$$\iint_T \frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2}} dx dy = \int_0^1 \int_0^{2\pi} \frac{1}{r} r dr d\varphi = 2\pi.$$

A második tag integrálásakor felhasználjuk, hogy

$$\frac{1}{n+1} < r \leq \frac{1}{n} \quad \text{esetén} \quad \left[\frac{1}{r} \right] = n:$$

$$\iint_T \left[\frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2}} \right] dx dy = \int_0^1 \int_0^{2\pi} \left[\frac{1}{r} \right] r dr d\varphi = 2\pi \int_0^1 r \left[\frac{1}{r} \right] dr =$$

$$= 2\pi \sum_{n=1}^{\infty} \int_{\frac{1}{n+1}}^{\frac{1}{n}} nr dr = 2\pi \sum_{n=1}^{\infty} \frac{n}{2} \left(\frac{1}{n^2} - \frac{1}{(n+1)^2} \right) = \pi \sum_{n=1}^{\infty} \frac{2n+1}{n(n+1)^2}.$$

Az integrál értékének meghatározásához a fenti összeget kell tehát kiszámítanunk.

Résztörtekre bontva:

$$\frac{2n+1}{n(n+1)^2} = \frac{A}{n} + \frac{B}{n+1} + \frac{C}{(n+1)^2},$$

azaz:

$$2n+1 = A(n+1)^2 + Bn(n+1) + Cn.$$

A két oldal együtthatóit összehasonlítva:

$$A=1, B=-1, C=1.$$

Ezt felhasználva:

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{2n+1}{n(n+1)^2} = \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ \left(\frac{1}{n} - \frac{1}{n+1} \right) + \frac{1}{(n+1)^2} \right\}.$$

Mivel a felbontásban szereplő összeg mindkét tagja abszolút konvergens sor, így a sor átrendezhető, azaz:

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{2n+1}{n(n+1)^2} = \sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{1}{n} - \frac{1}{n+1} \right) + \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(n+1)^2}.$$

A felbontásban az első tag:

$$\sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{1}{n} - \frac{1}{n+1} \right) = \lim \left(1 - \frac{1}{2} + \frac{1}{2} - \frac{1}{3} + \dots - \frac{1}{n} \right) = 1,$$

a második tag:

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(n+1)^2} = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n^2} - 1 = \frac{\pi^2}{6} - 1.$$

A kapott eredmények alapján:

$$\iint_T f = 2\pi - \pi \left(1 + \frac{\pi^2}{6} - 1 \right) \approx 1,11.$$

Valóban teljesül tehát, hogy

$$\iint_T f \leq \mu(T) = \pi.$$

Megjegyzés: A feladat megoldása során felhasználtuk, hogy

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n^2} = \frac{\pi^2}{6}.$$

Ez például a következőképpen látható be:

Tekintsük a

$$g: x \mapsto \begin{cases} (x-\pi)^2, & \text{ha } 0 \leq x \leq 2\pi, \\ g(x) = g(x+2\pi), & \end{cases} \quad x \in \mathbb{R}$$

függvényt!

Mivel g folytonos függvény, így Fourier-sora minden pontban előállítja a függvényt. Tehát minden $x \in \mathbb{R}$ esetén:

$$g(x) = \frac{\pi^2}{3} + \sum_{k=1}^{\infty} \frac{4}{k^2} \cos kx,$$

$x=0$ esetén:

$$g(0) = \pi^2 = \frac{\pi^2}{3} + \sum_{k=1}^{\infty} \frac{4}{k^2}.$$

Az egyenlőséget rendezve:

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^2} = \frac{\pi^2}{6}.$$

3. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto \ln(x^2 + y^2), \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(0; 0)\}$$

függvényt a

$$T = \{(x, y) \mid 1 \leq x^2 + y^2 \leq 4\}$$

tartományra!

Mivel T nem normáltartomány az xy síkon, térjünk át polárkoordinátákra! Ekkor:

$$T = \{(r, \varphi) \mid 1 \leq r \leq 2, \quad 0 \leq \varphi \leq 2\pi\};$$

tehát:

$$\iint_T f = \int_1^2 \int_0^{2\pi} r \ln r^2 d\varphi dr = 2\pi \int_1^2 2r \ln r dr.$$

(Mivel az integrálandó φ -től független, így a φ szerinti integrálás 2π -vel való szorzást jelent.)

Parciálisan integrálva:

$$\begin{aligned} u' &:= 2r, \\ v &:= \ln r, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \iint_T f &= 2\pi [r^2 \ln r]_1^2 - 2\pi \int_1^2 r^2 \frac{1}{r} dr = 2\pi \left[r^2 \ln r - \frac{r^2}{2} \right]_1^2 = \\ &= 2\pi \left(4 \ln 2 - \frac{3}{2} \right). \end{aligned}$$

4. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto e^{-x^2 - y^2}, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját a

$$T = \{(x, y) \mid x^2 + y^2 \leq \varrho^2\}$$

tartományra!

Az integrálás csak polártranszformáció alkalmazásával végezhető el:

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^{\varrho} \int_0^{2\pi} r e^{-r^2} d\varphi dr = 2\pi \int_0^{\varrho} r e^{-r^2} dr = \\ &= 2\pi \left[-\frac{e^{-r^2}}{2} \right]_0^{\varrho} = \pi(1 - e^{-\varrho^2}). \end{aligned}$$

Megjegyzés: Számítsuk ki a kapott eredmény határértékét, ha ϱ minden határon túl növekszik:

$$\lim_{\varrho \rightarrow \infty} \pi(1 - e^{-\varrho^2}) = \pi.$$

Tehát az f függvény integrálja a teljes síkra π :

$$\pi = \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2 - y^2} dx dy = \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} \cdot e^{-y^2} dx dy.$$

Mivel négyszögtartományról van szó, és f szorzatalakban írható fel, így V.1. szerint (belátható, hogy ez az összefüggés nemcsak korlátos tartományok esetén érvényes):

$$\pi = \int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} dx \int_{-\infty}^{\infty} e^{-y^2} dy = \left(\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} dx \right)^2.$$

Ebből következően:

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} dx = \sqrt{\pi}.$$

5. Az előző feladatban látott módszer alapján határozza meg az

$$A = \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{x^2}{2}} dx$$

integrál értékét!

A keresett érték négyzetét határozzuk meg:

$$\begin{aligned} A^2 &= \left(\int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{x^2}{2}} dx \right)^2 = \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{x^2}{2}} dx \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{y^2}{2}} dy = \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{x^2+y^2}{2}} dx dy. \end{aligned}$$

Polárkoordinátákra áttérve:

$$A^2 = \int_0^{\infty} \int_0^{2\pi} r e^{-\frac{r^2}{2}} d\varphi dr = \int_0^{\infty} 2\pi r e^{-\frac{r^2}{2}} dr = -2\pi \left[e^{-\frac{r^2}{2}} \right]_0^{\infty} = 2\pi,$$

ahonnan következik, hogy $A = \sqrt{2\pi}$.

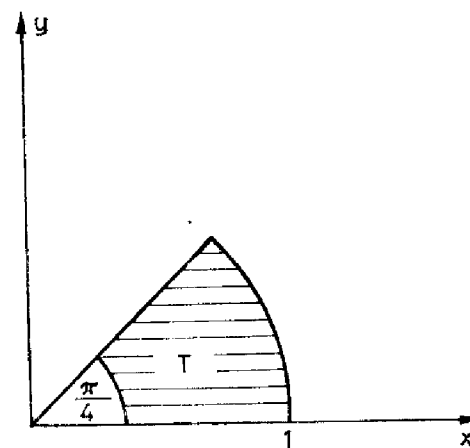
Megjegyzés: Az integrál értékét az előző feladat eredményének felhasználásával is meghatározhatjuk a

$$t = \frac{x}{\sqrt{2}} \text{ helyettesítéssel.}$$

6. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 - y^2, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját az 59. ábrán látható körcikkre!

59. ábra

A tartomány polárkoordinátákra áttérve négyszögtartomány:

$$T = \left\{ (r, \varphi) \mid 0 \leq r \leq 1, \quad 0 \leq \varphi \leq \frac{\pi}{4} \right\}.$$

Mivel

$$x^2 - y^2 = r^2 \cos^2 \varphi - r^2 \sin^2 \varphi = r^2 \cos 2\varphi,$$

így f T -re vett kettős integrálja:

$$\iint_T f = \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{4}} r^2 \cos 2\varphi r d\varphi dr = \int_0^1 r^3 \left[\frac{\sin 2\varphi}{2} \right]_0^{\frac{\pi}{4}} dr = \int_0^1 \frac{r^3}{2} dr = \frac{1}{8}.$$

Az integrálás transzformáció nélkül is elvégezhető, de ekkor a számítás jóval bonyolultabb.

A tartomány:

$$T = N_y = \left\{ (x, y) \mid 0 \leq y \leq \frac{\sqrt{2}}{2}, y \leq x \leq \sqrt{1-y^2} \right\}.$$

Először tehát x szerint kell integrálnunk:

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} \int_y^{\sqrt{1-y^2}} (x^2 - y^2) dx dy = \int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} \left[\frac{x^3}{3} - y^2 x \right]_y^{\sqrt{1-y^2}} dy = \\ &= \int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} \left(\frac{(\sqrt{1-y^2})^3}{3} - y^2 \sqrt{1-y^2} - \frac{y^3}{3} + y^3 \right) dy = \\ &= \int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} \frac{2}{3} y^3 dy + \int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} \frac{1-4y^2}{3} \sqrt{1-y^2} dy. \end{aligned}$$

Az első tag:

$$\int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} \frac{2}{3} y^3 dy = \left[\frac{y^4}{6} \right]_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} = \frac{1}{24}.$$

A második tag integrálásakor célszerű az $y := \sin t$ helyettesítést alkalmazni:

$$\begin{aligned} \int_0^{\frac{\sqrt{2}}{2}} \frac{1-4y^2}{3} \sqrt{1-y^2} dy &= \frac{1}{3} \int_0^{\frac{\pi}{4}} (1-4\sin^2 t) \cos^2 t dt = \\ &= \frac{1}{3} \int_0^{\frac{\pi}{4}} (\cos^2 t - \sin^2 2t) dt = \frac{1}{3} \int_0^{\frac{\pi}{4}} \left(\frac{1+\cos 2t}{2} - \frac{1-\cos 4t}{2} \right) dt = \end{aligned}$$

$$= \frac{1}{6} \left[\frac{\sin 2t}{2} + \frac{\sin 4t}{4} \right]_0^{\frac{\pi}{4}} = \frac{1}{12}.$$

Azaz végeredményben:

$$\iint_T f = \frac{1}{24} + \frac{1}{12} = \frac{1}{8},$$

ami az előző módon kapott eredménnyel természetesen megegyező. A két megoldást összehasonlítva látszik, hogy a polártranszformáció elvégzésével lényegesen könnyebben jutunk eredményre.

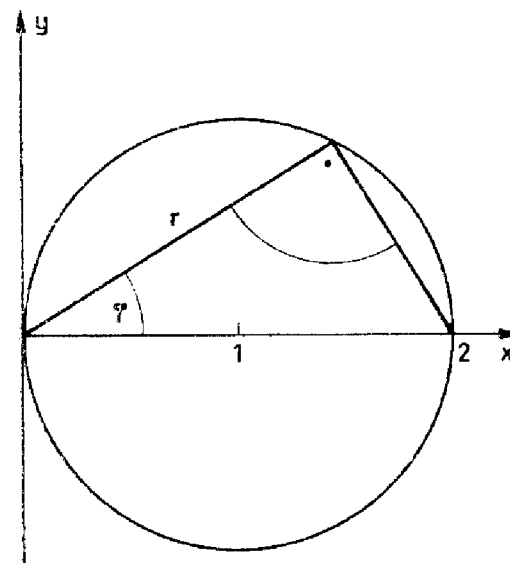
7. Határozza meg az

$$f: (x, y) \mapsto \frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2}} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2 \setminus \{(0, 0)\}$$

függvény integrálját a

$$T = \{(x, y) \mid (x-1)^2 + y^2 \leq 1\}$$

körre!

60. ábra

A tartomány polárkoordinátákra átvérve (60. ábra):

$$T = \left\{ (r, \varphi) \mid -\frac{\pi}{2} \leq \varphi \leq \frac{\pi}{2}; 0 \leq r \leq 2 \cos \varphi \right\},$$

az r, φ síkon tehát T normáltartomány. Először r szerint kell integrálnunk:

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{2 \cos \varphi} \frac{1}{r} r dr d\varphi = \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} [r]_0^{2 \cos \varphi} d\varphi = \\ &= \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} 2 \cos \varphi d\varphi = \left[2 \sin \varphi \right]_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} = 4. \end{aligned}$$

8. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto x^2 + y^2, \quad (x, y) \in R^2$$

függvényt a

$$T = \{(x, y) \mid (x-3)^2 + (y-2)^2 \leq 1\}$$

körre!

Az integrál meghatározásához célszerű a következő transzformációt elvégeznünk:

$$\begin{aligned} x &= 3 + r \cos t, \\ y &= 2 + r \sin t. \end{aligned}$$

E transzformációval az integrálási tartomány:

$$T = \{(r, \varphi) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi\}.$$

Mivel az állandó deriváltja zérus, így a Jacobi-determináns most is r -rel egyenlő. A helyettesítést elvégezve:

$$x^2 + y^2 = (3 + r \cos t)^2 + (2 + r \sin t)^2 = 13 + 6r \cos t + 4r \sin t + r^2,$$

így f integrálja:

$$\begin{aligned} \iint_T f &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} (13 + 6r \cos t + 4r \sin t + r^2) r d\varphi dr = \\ &= 2\pi \int_0^1 (13r + r^3) dr = 2\pi \left[\frac{13r^2}{2} + \frac{r^4}{4} \right]_0^1 = 13,5\pi. \end{aligned}$$

9. Integrálja az

$$f: (x, y) \mapsto |2xy|, \quad (x, y) \in R^2$$

függvényt a

$$T = \left\{ (x, y) \mid \frac{x^2}{9} + \frac{y^2}{4} \leq 1 \right\}$$

tartományra!

A tartomány egy ellipszis, amelynek tengelyei egybeesnek a koordinátatengelyekkel. Az integrálás transzformáció nélkül is elvégezhető, de célszerű a következő transzformáció:

$$\begin{aligned} x &= 3r \cos \varphi, \\ y &= 2r \sin \varphi. \end{aligned}$$

Ekkor az integrálási tartomány négyszögtartomány:

$$T = \{(r, \varphi) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi\}.$$

A Jacobi-determináns:

$$\frac{\partial(x, y)}{\partial(r, \varphi)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial r} & \frac{\partial x}{\partial \varphi} \\ \frac{\partial y}{\partial r} & \frac{\partial y}{\partial \varphi} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 3 \cos \varphi & -3r \sin \varphi \\ 2 \sin \varphi & 2r \cos \varphi \end{vmatrix} = 6r.$$

Mivel a tartomány mindkét tengelyre szimmetrikus, f mindkét változójában páros, így elegendő az integrálást az első síknegyedre elvégezni:

$$\begin{aligned}\iint_T f &= 4 \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} 2 \cdot 3r \cos \varphi \cdot 2r \sin \varphi \cdot 6r \, d\varphi \, dr = \\ &= 288 \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} r^2 \sin 2\varphi \, d\varphi \, dr = 288 \int_0^1 r^2 \left[-\frac{\cos 2\varphi}{2} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} dr = \\ &= 144 \int_0^1 r^2 \, dr = 48.\end{aligned}$$

10. Integrálja az

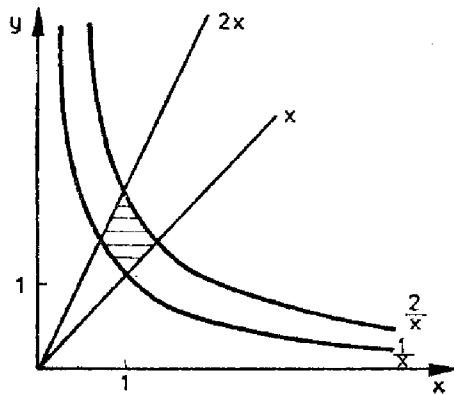
$$f: (x, y) \mapsto 1, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvényt az

$$y = x, \quad y = 2x, \quad xy = 1, \quad xy = 2$$

görbék által határolt tartományra!

A tartomány (61. ábra) az xy síkon nem normáltartomány, sőt elég nehéz is normáltartományokra darabolni.

61. ábra

Vezessünk be új változókat!

Legyen

$$u := xy,$$

$$v := \frac{x}{y},$$

azaz

$$x = \sqrt{uv} \quad \text{és} \quad y = \sqrt{\frac{u}{v}}.$$

Ekkor a transzformáció determinánsa:

$$\frac{\partial(x, y)}{\partial(u, v)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial u} & \frac{\partial x}{\partial v} \\ \frac{\partial y}{\partial u} & \frac{\partial y}{\partial v} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} \frac{1}{2}\sqrt{\frac{v}{u}} & \frac{1}{2}\sqrt{\frac{u}{v}} \\ \frac{1}{2}\sqrt{\frac{1}{uv}} & -\frac{1}{2}\sqrt{\frac{u}{v^3}} \end{vmatrix} = -\frac{1}{2v}.$$

A tartomány az u, v síkon négyszögtartomány:

$$T = \left\{ (u, v) \mid 1 \leq u \leq 2, \frac{1}{2} \leq v \leq 1 \right\}.$$

Így f integrálja (a determináns abszolút értékével szorzunk):

$$\iint_T f = \int_1^2 \int_{\frac{1}{2}}^1 \frac{1}{2v} \, dv \, du = \int_1^2 \frac{1}{2} \ln 2 \, du \approx 0,35.$$

Mivel az integrálandó függvény T minden pontjában egységnyi, így a kettős integrál definíciójából következően a kapott érték a tartomány területével egyenlő.

11. Határozza meg az

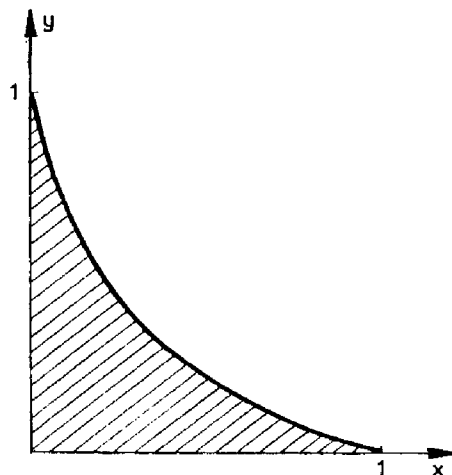
$$f: (x, y) \mapsto x, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény integrálját a

$$T = \{(x, y) \mid x \geq 0, y \geq 0, x^{\frac{2}{3}} + y^{\frac{2}{3}} \leq 1\}$$

tartományra!

62. ábra

A tartomány egy negyed asztroid (62. ábra). Vezessünk be új koordinátákat:

$$\begin{aligned}x &:= r \cos^3 \varphi, \\y &:= r \sin^3 \varphi.\end{aligned}$$

Ekkor T négyzet tartomány:

$$T = \left\{ (r, \varphi) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq \frac{\pi}{2} \right\}.$$

A Jacobi-determináns:

$$\frac{\partial(x, y)}{\partial(r, \varphi)} = \begin{vmatrix} \cos^3 \varphi & -3r \cos^2 \varphi \sin \varphi \\ \sin^3 \varphi & 3r \sin^2 \varphi \cos \varphi \end{vmatrix} = 3r \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi.$$

Tehát f integrálja:

$$\iint_T f = \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} r^2 \cos^3 \varphi \cdot 3 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi \, d\varphi \, dr.$$

Alakítsuk át az integrandust!

$$\begin{aligned}3r^2 \cos^5 \varphi \sin^2 \varphi &= 3r^2 \cos \varphi (1 - \sin^2 \varphi)^2 \sin^2 \varphi = \\&= 3r^2 \cos \varphi (\sin^2 \varphi - 2 \sin^4 \varphi + \sin^6 \varphi).\end{aligned}$$

Felhasználva, hogy $g^n g' = \left(\frac{g^{n+1}}{n+1} \right)'$ ($n \neq -1$), kapjuk, hogy:

$$\begin{aligned}\iint_T f &= \int_0^1 3r^2 \left[\frac{\sin^3 \varphi}{3} - 2 \frac{\sin^5 \varphi}{5} + \frac{\sin^7 \varphi}{7} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} dr = \\&= \int_0^1 3r^2 \left(\frac{1}{3} - \frac{2}{5} + \frac{1}{7} \right) dr = \frac{8}{105}.\end{aligned}$$

4. A kettős integrál alkalmazásai

A kettős integrál geometriai és fizikai alkalmazása egyaránt igen sokrétű. Ezen alkalmazási lehetőségek közül a legfontosabbakat említjük és szemléltetjük feladatokkal.

Az előző szakasz 11. feladatában már szerepelt, hogy a kettős integrál definíciójából következően:

$$\iint_T 1 \, dx \, dy = \mu(T).$$

Hasonlóan, V.1-ben, a kettős integrál meghatározásánál láttuk, hogy ha f integrálható T -n és $f(x, y) \geq 0$ minden $(x, y) \in T$ pontban, akkor a

$$\iint_T f \quad \text{a } T \text{ tartomány feletti } \quad z = (x, y)$$

felülettel határolt hengerszerű test térfogatát adja (49. ábra).

IV.2. tárgyalása során láttuk, hogy ha a D tartomány mérhető területű és az

$$\mathbf{r} : (u, v) \mapsto \mathbf{r}(u, v), \quad (u, v) \in D$$

folytonosan differenciálható D -n, akkor e kétparaméteres vektor-skalár függvénnyel jellemzett felület felszíne:

$$A = \iint_D |\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v| \, du \, dv.$$

A lehetséges fizikai alkalmazások közül elsőként síklemez tömegközéppontjának meghatározását említjük. Helyezzük el a lemezt az x, y síkban! Legyen a lemez által lefedett tartomány T . Ha a lemez sűrűségét a

$$\varrho : (x, y) \mapsto \varrho(x, y), \quad (x, y) \in T$$

függvény írja le, akkor tömegközéppontjának koordinátái:

$$x_s = \frac{\int_T \int_T x \varrho(x, y) dx dy}{\int_T \int_T \varrho(x, y) dx dy}; \quad y_s = \frac{\int_T \int_T y \varrho(x, y) dx dy}{\int_T \int_T \varrho(x, y) dx dy}.$$

(E képletekben a számláló a síklemez y , ill. x tengelyre vett elsőrendű, ún. statikai nyomatéka, a nevező pedig a lemez tömege.) Természetesen, ha a lemez homogén, azaz sűrűsége állandó, ϱ az integráljel elé kiemelhető, s így egyszerűsíthetünk vele. Ekkor a nevező T területével $\mu(T)$ -vel egyezik meg. Az előzőekben szereplő síklemez y , ill. x tengelyre vett másodrendű (tehetetlenségi) nyomatéka:

$$\Theta_x = \int_T \int_T y^2 \varrho(x, y) dx dy;$$

$$\Theta_y = \int_T \int_T x^2 \varrho(x, y) dx dy.$$

Hasonlóképpen a z tengelyre (vagy az origóra) vett másodrendű nyomaték:

$$\Theta = \int_T \int_T (x^2 + y^2) \varrho(x, y) dx dy = \Theta_x + \Theta_y.$$

Forgástest felszíne, ill. térfogata és a tömegközéppont által leírt kör kerülete közötti összefüggést adják meg Guldin tételei:

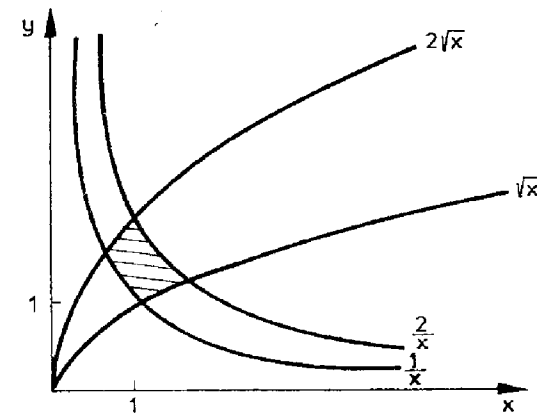
A forgástest felszíne egyenlő a forgatott görbeív hosszának és a tömegközéppont által leírt kör kerületének szorzatával;
A forgástest térfogata egyenlő a forgatott lemez területének és a tömegközéppont által leírt kör kerületének szorzatával.

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg az

$$y = \sqrt{x}, \quad y = 2\sqrt{x}, \quad xy = 1, \quad xy = 2$$

görbék által határolt síkidom területét!

63. ábra

A terület meghatározásához a görbék által határolt T tartományra (63. ábra) kell integrálnunk az egységet, azaz:

$$\int_T \int_T 1 dx dy = \mu(T).$$

Az integrálás kiszámításához célszerű a kettős integrál transzformációját elvégeznünk.

Legyen

$$u := \frac{y}{\sqrt{x}},$$

$$v := xy,$$

azaz

$$x = \left(\frac{v}{u}\right)^{\frac{2}{3}} = v^{\frac{2}{3}} u^{-\frac{2}{3}},$$

$$y = u^{\frac{2}{3}} v^{\frac{1}{3}}.$$

Ekkor a tartomány:

$$T = \{(u, v) \mid 1 \leq u \leq 2, 1 \leq v \leq 2\},$$

A transzformáció determinánsa:

$$\frac{\partial(x, y)}{\partial(u, v)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial u} & \frac{\partial x}{\partial v} \\ \frac{\partial y}{\partial u} & \frac{\partial y}{\partial v} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} -\frac{2}{3} u^{-\frac{5}{3}} v^{\frac{2}{3}} & \frac{2}{3} v^{-\frac{1}{3}} u^{-\frac{2}{3}} \\ \frac{2}{3} u^{-\frac{1}{3}} v^{\frac{1}{3}} & \frac{1}{3} u^{\frac{2}{3}} v^{-\frac{2}{3}} \end{vmatrix} = -\frac{2}{3} \frac{1}{u},$$

tehát a keresett terület:

$$\mu(T) = \int_1^2 \int_1^2 \frac{2}{3} \frac{1}{u} dv du = \int_1^2 \frac{2}{3} \frac{1}{u} du = \left[\frac{2}{3} \ln u \right]_1^2 = \frac{2}{3} \ln 2 \approx 0,47.$$

2. Határozza meg a

$$z = 1 - x^2 - 2y^2, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

felület $z \geq 0$ része és az x, y sík által határolt térrész térfogatát!

A felület az xy síkot az

$$x^2 + 2y^2 = 1$$

egyenletű ellipszisben metszi.

A meghatározandó térfogat tehát

$$\iint_T (1 - x^2 - 2y^2) dx dy,$$

ahol

$$T = \{(x, y) \mid x^2 + 2y^2 \leq 1\}.$$

Célszerű a kettős integrál transzformációja:

$$x := r \cos \varphi,$$

$$y := \frac{r}{\sqrt{2}} \sin \varphi.$$

Ezen új változókkal:

$$T = \{(r, \varphi) : 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi\}.$$

A transzformáció determinánsa (V.3. 9. feladatához hasonlóan):

$$\frac{\partial(x, y)}{\partial(r, \varphi)} = \frac{r}{\sqrt{2}},$$

tehát a keresett térfogat:

$$\begin{aligned} V &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} (1 - r^2 \cos^2 \varphi - r^2 \sin^2 \varphi) \frac{r}{\sqrt{2}} d\varphi dr = \\ &= 2\pi \int_0^1 (1 - r^2) \frac{r}{\sqrt{2}} dr = \frac{\sqrt{2}\pi}{4}. \end{aligned}$$

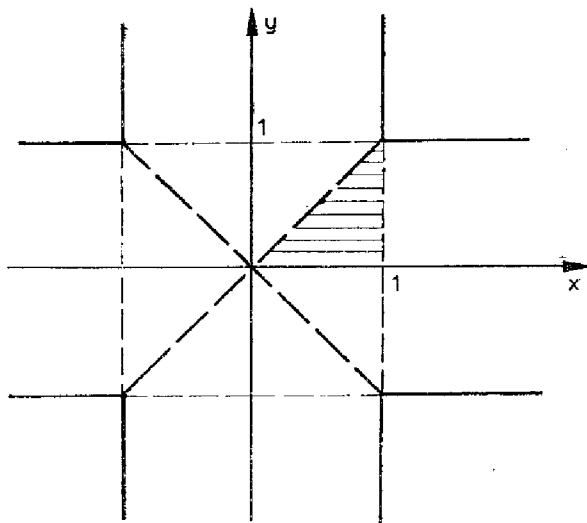
3. Határozza meg az

$$x^2 + z^2 = 1$$

és

$$y^2 + z^2 = 1$$

hengerek közös részének térfogatát!

64. ábra

A 64. ábrán felülnézetben ábrázoltuk a két hengert, amelyeknek tengelye az y , ill. az x tengely. Az ábrán szaggatott vonal jelzi a két hengerfelület metszévonalának képét.

A szimmetriából következően elegendő a vonalkázott terület feletti rész térfogatát meghatározunk. Ez az integrálási tartomány nyolcadrésze, de mivel csak az xy sík feletti rész térfogatát számoljuk, így a teljes térfogat tizenhatodrészt kapjuk meg.

Az integrálást tehát a

$$T = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq x\}$$

tartományra végezzük.

Itt a határoló hengerfelület — a takarásban levő „alsó” felület:

$$z^2 + x^2 = 1,$$

így:

$$\begin{aligned} \frac{V}{16} &= \int_0^1 \int_0^x \sqrt{1-x^2} \, dy \, dx = \int_0^1 [y\sqrt{1-x^2}]_0^x \, dx = \\ &= \int_0^1 x\sqrt{1-x^2} \, dx = -\frac{1}{2} \int_0^1 (-2x)(1-x^2)^{\frac{1}{2}} \, dx = -\frac{1}{2} \cdot \frac{2}{3} \left[(1-x^2)^{\frac{3}{2}} \right]_0^1 = \frac{1}{3}. \end{aligned}$$

A keresett térfogat tehát:

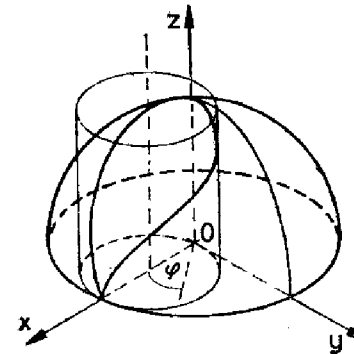
$$V = \frac{16}{3}.$$

Megjegyzés: Érdekességként bemutatjuk Bláthy Ottó e feladatra adott megoldását. (Műszaki nagyjaink 2. kötetéből.) Legyen a henger átmérője: D . „Ha a két hengert fekvő keresztnek képzeljük, a közös test elől- és oldalnézete kör, felülnézete és minden vízszintes metszete pedig a kör köré írt négyzet. Tehát a közös test köbtartalma úgy viszonylik a gömbéhez, mint a négyzet területe a beírt köréhez, vagyis arányuk: $4 : \pi$. A gömb köbtartalma $\frac{\pi}{6} D^3$, tehát a közös testé $\frac{4}{6} D^3$.” $D=2$ esetén: $V = \frac{16}{3}$, azaz az előző eredményt kapjuk.

4. Határozza meg az origó középpontú két egység sugarú gömbből az

$$(x-1)^2 + y^2 = 1$$

hengerfelület által kimetszett test (Viviani-féle test) térfogatát!

65. ábra

A test szimmetrikus az xy síkra (65. ábra), így elegendő a $z \geq 0$ részének térfogatát meghatározunk. Mivel a gömb egyenlete:

$$x^2 + y^2 + z^2 = 4,$$

tehát

$$\frac{V}{2} = \int_T \int \sqrt{4-x^2-y^2} dx dy,$$

ahol

$$T = \{(x, y) \mid (x-1)^2 + y^2 \leq 1\}.$$

E tartomány polárkoordinátákra átvérve (60. ábra):

$$T = \left\{ (r, \varphi) \mid -\frac{\pi}{2} \leq \varphi \leq \frac{\pi}{2}, 0 \leq r \leq 2 \cos \varphi \right\}.$$

A transzformációt elvégezve:

$$\begin{aligned} \frac{V}{2} &= \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{2 \cos \varphi} (4-r^2)^{\frac{1}{2}} r dr d\varphi = \\ &= \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \left(-\frac{1}{2} \right) \left[\frac{2}{3} (4-r^2)^{\frac{3}{2}} \right]_0^{2 \cos \varphi} d\varphi. \end{aligned}$$

Figyelembe véve, hogy $(4-4 \cos^2 \varphi)^{\frac{3}{2}} = 4^{\frac{3}{2}} |\sin^3 \varphi|$, valamint a tartomány szimmetriáját, kapjuk, hogy:

$$\begin{aligned} \frac{V}{2} &= -\frac{2}{3} \int_0^{\frac{\pi}{2}} 4^{\frac{3}{2}} (\sin^3 \varphi - 1) d\varphi = \frac{16}{3} \int_0^{\frac{\pi}{2}} (1 - \sin \varphi (1 - \cos^2 \varphi)) d\varphi = \\ &= \frac{16}{3} \left[\varphi + \cos \varphi - \frac{\cos^3 \varphi}{3} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{16}{3} \left(\frac{\pi}{2} - \frac{2}{3} \right), \end{aligned}$$

tehát a Viviani-test térfogata:

$$V = \frac{32}{3} \left(\frac{\pi}{2} - \frac{2}{3} \right).$$

5. Határozza meg az

$$(x-3)^2 + z^2 = 4$$

egyenletű körvonal z tengely körüli forgatásakor keletkező térfelületét!

A keletkező felület egyenlete (a IV.2. 3. feladata):

$$\mathbf{r}(u, \varphi) = (3+2 \cos u) \cos \varphi \mathbf{i} + (3+2 \cos u) \sin \varphi \mathbf{j} + 2 \sin u \mathbf{k} \quad (u, \varphi) \in [0; 2\pi]^2.$$

A felszín kiszámításához szükséges

$$|\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_\varphi|$$

meghatározása.

A parciális deriváltak:

$$\mathbf{r}'_u = -2 \sin u \cos \varphi \mathbf{i} - 2 \sin u \sin \varphi \mathbf{j} + 2 \cos u \mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_\varphi = (3+2 \cos u)(-\sin \varphi \mathbf{i} + \cos \varphi \mathbf{j}).$$

Ezek vektoriális szorzata:

$$\begin{aligned} \mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_\varphi &= (3+2 \cos u) \cdot \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ -2 \sin u \cos \varphi & -2 \sin u \sin \varphi & 2 \cos u \\ -\sin \varphi & \cos \varphi & 0 \end{vmatrix} = \\ &= (3+2 \cos u)(-2 \cos u \cos \varphi \mathbf{i} - 2 \cos u \sin \varphi \mathbf{j} - 2 \sin u \mathbf{k}). \end{aligned}$$

Ennek abszolút értéke:

$$\begin{aligned} |\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_\varphi| &= (3+2 \cos u) \sqrt{4 \cos^2 u (\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi) + 4 \sin^2 u} = \\ &= 2(3+2 \cos u). \end{aligned}$$

Ebből következően a tórusz felszíne:

$$\begin{aligned} A &= \int_T \int |\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_\varphi| du d\varphi = \int_0^{2\pi} \int_0^{2\pi} (6+4 \cos u) d\varphi du = \\ &= 2\pi \int_0^{2\pi} (6+4 \cos u) du = 24\pi^2. \end{aligned}$$

Lényegesen gyorsabban jutunk eredményre a Guldin-tétel alkalmazásával.

A forgatott kör kerülete:

$$k=4\pi.$$

A körlemez tömegközéppontja nyilvánvalóan a kör középpontja, így a tömegközéppont által a forgatáskor leírt kör kerülete: 6π .

Guldin tétele szerint a forgástest felszíne:

$$A=4\pi 6\pi=24\pi^2,$$

ami természetesen az előzővel megegyező érték. Hasonlóan igen könnyen kapjuk a tórusz térfogatát is.

A forgatott körlemez területe:

$$T=4\pi,$$

a térfogat tehát:

$$V=4\pi 6\pi=24\pi^2.$$

(A és V értéke általában különböző!)

6. Határozza meg a IV.2. szakasz 6. feladatában szereplő csavarfelület

$$t \in [0; 2\pi] \quad \text{és} \quad u \in [0; 1]$$

paraméterhatárokkal határolt részének felszínét!

A felület:

$$\mathbf{s}(t, u) = (\cos t - u \sin t)\mathbf{i} + (\sin t + u \cos t)\mathbf{j} + (t + u)\mathbf{k}.$$

A parciális deriváltak:

$$\mathbf{s}'_t = (-\sin t - u \cos t)\mathbf{i} + (\cos t - u \sin t)\mathbf{j} + \mathbf{k},$$

$$\mathbf{s}'_u = -\sin t \mathbf{i} + \cos t \mathbf{j} + \mathbf{k}.$$

A felszín kiszámításához ezek vektoriális szorzatának abszolút értéke szükséges.

$$\mathbf{s}'_t \times \mathbf{s}'_u = -u \sin t \mathbf{i} + u \cos t \mathbf{j} + u \mathbf{k}.$$

Ennek abszolút értéke:

$$|\mathbf{s}'_t \times \mathbf{s}'_u| = \sqrt{2u^2} = u\sqrt{2}.$$

A felületdarab felszíne tehát:

$$A = \int_0^1 \int_0^{2\pi} u\sqrt{2} \, dt \, du = 2\pi \int_0^1 u\sqrt{2} \, du = \pi\sqrt{2}.$$

Megjegyzés: IV.1. szakasz 4. feladatában láttuk, hogy a csavarvonal ívhossza a $t \in [0; 2\pi]$ intervallumon $2\pi\sqrt{2}$.

IV.2-ben említettük, hogy a felület úgynevezett lefejthető vonalfelület, azaz síkba kiteríthető. Várható volt tehát, hogy a felületdarab felszíne arányos a görbe ívhosszával.

Könnyen látható, hogy $t \in [0; t_0]$, $u \in [0; u_0]$ esetén a felszín.

$$A = \pi t_0 u_0^2 \sqrt{2} = \frac{U_0^2 S}{2},$$

ahol S a görbe ívhossza.

7. Határozza meg az

$$\mathbf{r}(x, y) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + xy\mathbf{k} \quad D_r = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 + y^2 \leq 1\}$$

felület felszínét!

A felület az

$$f: (x, y) \mapsto xy, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény grafikonjának — egy nyeregfelületnek — része. A felszín kiszámításához meg kell határoznunk a felületi normális abszolút értékét.

Mivel

$$\mathbf{r}'_x = \mathbf{i} + y\mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_y = \mathbf{j} + x\mathbf{k},$$

tehát

$$\mathbf{r}'_x \times \mathbf{r}'_y = -y\mathbf{i} - x\mathbf{j} + \mathbf{k}.$$

Így az integrálandó függvény:

$$|\mathbf{r}'_x \times \mathbf{r}'_y| = \sqrt{x^2 + y^2 + 1}.$$

Mivel az integrálási tartomány az origó középpontú egységgör, célszerű polárkoordinátákra áttérnünk:

$$T = \{(r, \varphi) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi\}.$$

A felszín tehát:

$$\begin{aligned} A &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} r \sqrt{1+r^2} \, d\varphi \, dr = \frac{2\pi}{2} \int_0^1 2r(1+r^2)^{\frac{1}{2}} \, dr = \\ &= \pi \left[\frac{(1+r^2)^{\frac{3}{2}}}{\frac{3}{2}} \right]_0^1 = \frac{2}{3} \pi (\sqrt{8} - 1). \end{aligned}$$

Megjegyzés: E feladatban látjuk, de általánosan is könnyen igazolható, hogy az

$$f: (x, y) \mapsto f(x, y), \quad (x, y) \in T \subset \mathbb{R}^2$$

függvénnyel jellemzett felület felszíne:

$$A = \iint_T \sqrt{1+f_x'^2+f_y'^2},$$

ha ez az integrál létezik.

8. Határozza meg az

$$\mathbf{r}(x, y) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + (1 - x^2 - y^2)\mathbf{k} \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

felület xy sík feletti részének felszínét!

A felület az

$$f: (x, y) \mapsto 1 - x^2 - y^2, \quad (x, y) \in \mathbb{R}^2$$

függvény grafikonja, egy forgási paraboloid. Az xy síkkal alkotott metszész-vonal egyenlete:

$$1 - x^2 - y^2 = 0.$$

Az előző feladat megjegyzése szerint az integrálandó:

$$\sqrt{1+f_x'^2+f_y'^2} = \sqrt{1+4x^2+4y^2}.$$

Mivel az integrálási tartomány kör, így itt is célszerű polárkoordinátákra áttérnünk:

$$T = \{(r, \varphi) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi\}.$$

A felszín tehát:

$$\begin{aligned} A &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} r \sqrt{1+4r^2} \, d\varphi \, dr = \frac{2\pi}{8} \int_0^1 8r(1+4r^2)^{\frac{1}{2}} \, dr = \\ &= \frac{\pi}{4} \left[\frac{(1+4r^2)^{\frac{3}{2}}}{\frac{3}{2}} \right]_0^1 = \frac{\pi}{6} (\sqrt{125} - 1). \end{aligned}$$

Megjegyzés: Mivel forgásfelületről van szó, a felszín egyszeres integrálással is meghatározható.

Könnyen látható, hogy a feladatban szereplő felületdarab felszíne azonos az

$$x \mapsto \sqrt{x} \quad x \in [0; 1]$$

függvény grafikonjának x tengely körüli forgatásakor keletkező felület fel-

színevel. Ez viszont, mint azt az Olvasó az egyváltozós függvények analíziséből ismeri:

$$A = 2\pi \int_0^1 \sqrt{x} \sqrt{1 + \left(\frac{1}{2\sqrt{x}}\right)^2} dx = \pi \int_0^1 \sqrt{4x+1} dx =$$

$$= \pi \left[\frac{(4x+1)^{\frac{3}{2}}}{4 \cdot \frac{3}{2}} \right]_0^1 = \frac{\pi}{6} (\sqrt{125} - 1),$$

ami az előzővel megegyező.

9. Határozza meg a

$$T = \{(x, y) \mid x^2 + y^2 \leq r^2, y \geq 0\}$$

tartományt lefedő homogén síklemez tömegközéppontjának koordinátáit!

Mivel a tartomány az y tengelyre szimmetrikus, és a tömegközéppont a szimmetriatengelyen helyezkedik el, tehát:

$$x_s = 0.$$

Az y koordináta meghatározásakor figyelembe vesszük, hogy homogén síklapról van szó, tehát a sűrűség állandó, így az integráljel elé kiemelhető:

$$y_s = \frac{\int_T \int y dx dy}{\int_T \int dx dy} = \frac{\int_T \int y dx dy}{\mu(T)}.$$

A nevező a félkörlemez területe:

$$\mu(T) = \frac{1}{2} r^2 \pi,$$

az integrálási tartomány:

$$T = \{(x, y) \mid -r \leq x \leq r, 0 \leq y \leq \sqrt{r^2 - x^2}\}.$$

így a számláló meghatározásakor először y szerint kell integrálnunk.

$$\int_T \int y dx dy = \int_{-r}^r \int_0^{\sqrt{r^2 - x^2}} y dy dx = \int_{-r}^r \frac{r^2 - x^2}{2} dx = \frac{2}{3} r^3.$$

Tehát a tömegközéppont y koordinátája:

$$y_s = \frac{4r}{3\pi}.$$

Megjegyzés: y_s értékét lényegesen egyszerűbben megkaphatjuk Guldin tételei alapján.

Mivel a félkör forgatásakor egy gömb keletkezik, így:

$$V_{\text{gömb}} = \frac{4\pi r^3}{3} = \frac{r^2 \pi}{2} 2\pi y_s,$$

ahol $2\pi y_s$ a tömegközéppont által megtett út.

Ezt rendezve:

$$y_s = \frac{4r}{3\pi}.$$

10. Határozza meg a

$$T = \{(x, y) \mid x^{\frac{2}{3}} + y^{\frac{2}{3}} \leq 1, x \geq 0, y \geq 0\}$$

tartományt lefedő homogén síklemez tömegközéppontjának koordinátáit!

A tartomány (62. ábra) szimmetrikus az $y = x$ egyenesre, azaz $x_s = y_s$. A tömegközéppont x koordinátája:

$$x_s = \frac{\int_T \int x dx dy}{\int_T \int dx dy}.$$

A számlálót már az V.3. szakasz feladatában meghatároztuk:

$$\iint_T x \, dx \, dy = \frac{8}{105}.$$

A nevezőt az ott látott módszerrel integráljuk az

$$\begin{aligned} x &:= r \cos^3 \varphi, \\ y &:= r \sin^3 \varphi \end{aligned}$$

transzformációt alkalmazva:

$$\begin{aligned} \iint_T dx \, dy &= \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} 3r \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi \, d\varphi \, dr = \\ &= \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \frac{3r}{4} \sin^2 2\varphi \, d\varphi \, dr = \frac{3}{8} \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} r(1 - \cos 4\varphi) \, d\varphi \, dr = \\ &= \frac{3}{8} \int_0^1 r \frac{\pi}{2} \, dr = \frac{3\pi}{32}. \end{aligned}$$

Ebből következően:

$$x_s = y_s = \frac{256}{315\pi} \approx 0,259.$$

Megjegyzés: E feladatnál is meghatározhatnánk y_s értékét a térfogat ismeretében: y_s -ből viszont kiszámíthatjuk a síklap forgatásával keletkező test térfogatát:

$$V \equiv \mu(T) 2\pi y_s = \frac{3\pi}{32} 2\pi \frac{256}{315\pi} = \frac{16}{105} \pi.$$

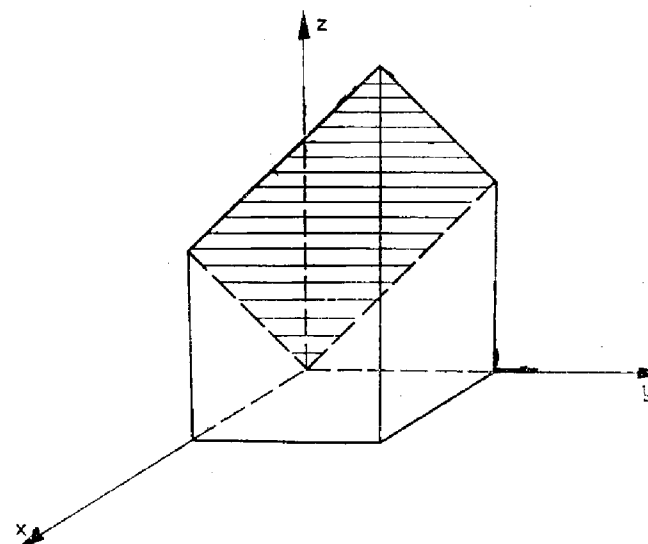
11. Határozza meg annak az egységnyezetet lefedő síklemez tömegközéppontjának koordinátáit, amelynek sűrűsége:

$$\varrho: (x, y) \mapsto x + y \quad (x, y) \in [0; 1]^2.$$

Mivel ϱ szimmetrikus két változójában, s a tartomány szimmetrikus az $y = x$ egyenesre, így

$$\begin{aligned} v_s &= \frac{\iint_T x(x+y) \, dx \, dy}{\iint_T (x+y) \, dx \, dy} = \frac{\int_0^1 \int_0^1 (x^2 + xy) \, dx \, dy}{\int_0^1 \int_0^1 (x+y) \, dx \, dy} = \\ &= \frac{\int_0^1 \left(\frac{1}{3} + \frac{y}{2} \right) dy}{\int_0^1 \left(\frac{1}{2} + y \right) dy} = \frac{7}{12}. \end{aligned}$$

A tömegközéppont tehát az $S\left(\frac{7}{12}; \frac{7}{12}\right)$ pontban van.

66. ábra

Megjegyzés: A most megoldott feladatot úgy is felfoghatjuk, hogy a 66. ábrán látható homogén test tömegközéppontjának x és y koordinátáját határoztuk meg. A z koordináta meghatározásához már hármas integrál szükséges. (E test magassága a $P(x, y)$ pontban $x+y$.)

12. Határozza meg az R sugarú, homogén, ρ sűrűségű, origó középpontú henger origóra vonatkozó tehetetlenségi nyomatékát!

Mint e rész bevezetőjében láttuk, az origóra vonatkozó tehetetlenségi nyomaték (ρ állandó, így kiemelhető):

$$\Theta = \rho \int_T \int (x^2 + y^2) dx dy.$$

Célszerű polárkoordinátákkal dolgoznunk:

$$\begin{aligned} \Theta &= \rho \int_T \int (x^2 + y^2) dx dy = \rho \int_0^R \int_0^{2\pi} r^2 r d\varphi dr = \\ &= \frac{2\pi \rho R^4}{4} = \pi R^2 \rho \frac{R^2}{2} = m \frac{R^2}{2}, \end{aligned}$$

ahol m a korong tömege.

Megjegyzés: A kapott eredmény homogén R sugarú henger tengelyére vonatkoztatott tehetetlenségi nyomatékának is tekinthető.

13. Határozza meg a

$$T = \{(x, y) \mid 0 \leq x \leq a, 0 \leq y \leq b\}$$

tartományt lefedő homogén síklemez y tengelyre vett tehetetlenségi nyomatékát!

E rész bevezetője szerint:

$$\Theta_y = \rho \int_T \int x^2 dx dy = \rho \int_0^b \int_0^a x^2 dx dy = \frac{1}{3} \rho a^3 b = \frac{1}{3} m a^2,$$

ahol $m = ab\rho$ a lap tömege.

A feladat megoldása egy a hosszúságú rúd, a végpontján átmenő tengelyre vonatkozó tehetetlenségi nyomatékának is tekinthető.

VI. HÁRMAS INTEGRÁL

1. Hármass integrál téglá-, ill. normáltartomány esetén

A hármass integrál definícióját a kettős integrál definíciójához hasonlóan adjuk meg.

Tekintsük a $V \subset R^3$ mérhető, korlátos, összefüggő tartományt! (V -t *mérhetőnek* nevezzük, ha a V -be beírt poliéderek térfogatának felső határa és a V köré írt poliéderek térfogatának alsó határa megegyezik.)

V térfogatát, mértékét jelölje $\mu(V)$.

Tekintsük V egy felosztását! (Egy tartomány felosztását V.1-ben definiáltuk.) Azt mondjuk, hogy a felosztás minden határon túl finomodik, ha a V_i ($i=1, \dots, n$) halmazok mindegyikének átmérője zérushoz tart.

Legyen az $f: V \rightarrow R$ háromváltozós függvény korlátos V -n, s jelölje $m_i(M_i)$ az f értékeinek alsó (felső) határát a $V_i \subset V$ halmazon.

Az f függvényt V -n *integrálhatónak* nevezzük, ha a

$$\sum_{i=1}^n m_i \mu(V_i) \quad \text{és a} \quad \sum_{i=1}^n M_i \mu(V_i)$$

összegek határértéke bármely, minden határon túl finomodó felosztássorozat esetén megegyezik. E közös határértéket nevezzük f V -re vett *hármass* (térfogati) *integráljának*.

Jelölése:

$$\iiint_V f = \iiint_V f(x, y, z) dx dy dz,$$

de szokásos az

$$\int_V f dV$$

jelölés is.

Ha f integrálható V -n és

$$V = V_1 \cup V_2,$$

ahol V_1 és V_2 mérhető tartományok, amelyeknek nincs közös belső pontjuk, akkor a definícióból következően:

$$\iiint_V f = \iiint_{V_1} f + \iiint_{V_2} f.$$

Ha f folytonos a mérhető, korlátos, zárt V tartományon, akkor f V -re vonatkozó integrálja biztosan létezik, de f folytonossága itt sem szükséges feltétele az integrálhatóságnak.

Téglartományról beszélünk, ha

$$V = \{(x, y, z) \mid a_1 \leq x \leq b_1, a_2 \leq y \leq b_2, a_3 \leq z \leq b_3\}.$$

Ekkor, ha f integrálható V -n és létezik a

$$z \mapsto \int_{a_1}^{b_1} \int_{a_2}^{b_2} f(x, y, z) dy dx, \quad z \in [a_3; b_3]$$

függvény, akkor

$$\iiint_V f = \int_{a_1}^{b_1} \left(\int_{a_2}^{b_2} \left(\int_{a_3}^{b_3} f(x, y, z) dz \right) dy \right) dx.$$

Az integrálás sorrendje téglartomány esetén felcserélhető. Itt is igaz, hogy ha f integrálható és

$$f(x, y, z) = g_1(x)g_2(y)g_3(z) \quad \text{minden } (x, y, z) \in V$$

esetén, akkor f hármass integrálja három egyszeres integrál szorzataként számítható ki.

Legyen T az xy sík normáltartománya, legyenek továbbá a

$$g_1: (x, y) \mapsto g_1(x, y), \quad (x, y) \in T$$

$$g_2: (x, y) \mapsto g_2(x, y)$$

függvények folytonosak T -n, és teljesüljön ezekre T minden pontjában a

$$g_1(x, y) \leq g_2(x, y)$$

egyenlőtlenség!

Ekkor a

$$V = \{(x, y, z) \mid (x, y) \in T, g_1(x, y) \leq z \leq g_2(x, y)\}$$

tartományt az xy síkra *normáltartománynak* nevezzük. Hasonlóan értelmezhető xz -re, ill. yz -re normáltartomány is.

Normáltartományok esetén az integrálás sorrendje *meghatározott*. Például az előző tartomány esetén (ha f integrálható):

$$\iiint_V f = \iint_T \left(\int_{g_1(x, y)}^{g_2(x, y)} f(x, y, z) dz \right) dx dy.$$

Ha V nem normáltartomány, akkor V -t normáltartományokra bontjuk, esetleg az integrál transzformációjával próbálkozunk. (A transzformációt VI.2-ben tárgyaljuk.)

Gyakorló feladatok

① Határozza meg az

$$f: (x, y, z) \mapsto x^2 + 4yz, \quad (x, y, z) \in R^3$$

függvény egységkockára vonatkozó integrálját!

Mivel V téglartomány, ezért az integrálás sorrendje tetszőleges. Integráljunk először z szerint:

$$\int_0^1 (x^2 + 4yz) dz = [x^2 z + 2yz^2]_0^1 = x^2 + 2y.$$

Mivel a z szerinti integrálást már elvégeztük, így már csak a kapott függvény egységnégyzetre vett kettős integrálját kell meghatározunk:

$$\begin{aligned} \iiint_V f &= \int_0^1 \int_0^1 (x^2 + 2y) dx dy = \int_0^1 \left[\frac{x^3}{3} + 2xy \right]_0^1 dy = \\ &= \int_0^1 \left(\frac{1}{3} + 2y \right) dy = \frac{4}{3}. \end{aligned}$$

A hármas integrál kiszámítása tehát az egyik változó szerinti integrálás elvégzése után egy kettős integrál értékének meghatározásával egyenértékű.

2. Határozza meg az

$$f: (x, y, z) \mapsto \frac{1}{\sqrt{x+y+z}}, \quad D_f = \{(x, y, z) \in R^3 \mid x+y+z > 0\}$$

függvény egységkockára vonatkozó integrálját!

f nem korlátos az egységkockán, de mivel itt

$$\frac{1}{\sqrt{x+y+z}} \leq \frac{1}{\sqrt{x}},$$

és

$$\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt{x}}$$

létezik, így f adott tartományra vett integrálja is létezik. (L. az V.1. szakasz 8. feladatát!)

Az integrálás sorrendje tetszőleges, mivel T téglartomány. Integráljunk először z szerint!

$$\int_0^1 (x+y+z)^{-\frac{1}{2}} dz = \left[2(x+y+z)^{\frac{1}{2}} \right]_0^1 = 2(1+y+x)^{\frac{1}{2}} - 2(y+x)^{\frac{1}{2}}.$$

E függvény egységnyezetre vett kettős integrálja:

$$\begin{aligned} & 2 \int_0^1 \int_0^1 \left[(1+y+x)^{\frac{1}{2}} - (y+x)^{\frac{1}{2}} \right] dy dx = \\ & = \frac{4}{3} \int_0^1 \left[(1+y+x)^{\frac{3}{2}} - (y+x)^{\frac{3}{2}} \right]_0^1 dx = \frac{4}{3} \int_0^1 \left((2+x)^{\frac{3}{2}} - x^{\frac{3}{2}} \right) dx - \\ & - 2 \int_0^1 (1+x)^{\frac{3}{2}} dx \approx 0,86. \end{aligned}$$

3. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto \frac{1}{\sqrt{x+y+z}},$$

$$D_f = \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 \mid x \geq 0, \sqrt{x} + y + z \neq 0\}$$

függvényt az egységkockára!

Az előző feladatnál látott megoldásból következik, hogy f egységkockára vett integrálja létezik. Az integrálás sorrendje tetszőleges, mivel téglalattományra integrálunk.

Először z szerint integrálva:

$$\int_0^1 \frac{dz}{\sqrt{x+y+z}} = [\ln(\sqrt{x+y+z})]_0^1 = \ln(\sqrt{x+y+1}) - \ln(\sqrt{x+y}).$$

A kapott eredmény y szerinti integrálásakor mindkét tagban parciálisan integrálunk. Az első tag:

$$\int_0^1 1 \cdot \ln(\sqrt{x+y+1}) dy = [y \ln(\sqrt{x+y+1})]_0^1 - \int_0^1 \frac{y}{\sqrt{x+y+1}} dy =$$

$$\begin{aligned} & = \ln(\sqrt{x+2}) - \int_0^1 \left(\frac{y+\sqrt{x+1}}{y+\sqrt{x+1}} - \frac{\sqrt{x+1}}{\sqrt{x+y+1}} \right) dy = \\ & = \ln(\sqrt{x+2}) - [y - (\sqrt{x+1}) \ln(\sqrt{x+y+1})]_0^1 = \\ & = (\sqrt{x+2}) \ln(\sqrt{x+2}) - (\sqrt{x+1}) \ln(\sqrt{x+1}) - 1. \end{aligned}$$

Hasonlóan a második tag:

$$\begin{aligned} & \int_0^1 1 \ln(\sqrt{x+y}) dy = [y \ln(\sqrt{x+y})]_0^1 - \int_0^1 \frac{1}{\sqrt{x+y}} dy = \\ & = \ln \sqrt{x+1} - \int_0^1 \left(\frac{y+\sqrt{x}}{y+\sqrt{x}} - \frac{\sqrt{x}}{y+\sqrt{x}} \right) dy = \\ & = \ln(\sqrt{x+1}) - [y - \sqrt{x} \ln(y+\sqrt{x})]_0^1 = \\ & = (\sqrt{x+1}) \ln(\sqrt{x+1}) - \sqrt{x} \ln \sqrt{x} - 1. \end{aligned}$$

E kettő különbségét kell x szerint integrálnunk:

$$\begin{aligned} \int_V \int \int f &= \int_0^1 ((\sqrt{x+2}) \ln(\sqrt{x+2}) - 2(\sqrt{x+1}) \ln(\sqrt{x+1}) - \\ & - \sqrt{x} \ln \sqrt{x}) dx. \end{aligned}$$

A három tagot külön-külön integráljuk. Az első tag integrálásakor célszerű az

$$u := \sqrt{x+2}$$

helyettesítés:

$$\int_0^1 (\sqrt{x+2}) \ln(\sqrt{x+2}) dx = \int_2^3 u \ln u \cdot 2(u-2) du.$$

Parciális integrálással:

$$\int_2^3 2(u^2 - 2u) \ln u \, du = \left[2 \left(\frac{u^3}{3} - u^2 \right) \ln u - 2 \left(\frac{u^3}{9} - \frac{u^2}{2} \right) \right]_2^3 =$$

$$= 3 - 2 \left(\frac{8}{3} - 4 \right) \ln 2 + 2 \left(\frac{8}{9} - 2 \right) \approx 2,64.$$

A második tagnál hasonlóan járunk el:

$$v := \sqrt{x} + 1$$

helyettesítéssel:

$$\int_1^2 2v \ln v 2(v-1) \, dv = \left[4 \left(\frac{v^3}{3} - \frac{v^2}{2} \right) \ln v - 4 \left(\frac{v^3}{9} - \frac{v^2}{4} \right) \right]_1^2 =$$

$$= 4 \left(\frac{8}{3} - 2 \right) \ln 2 - 4 \left(\frac{8}{9} - 1 \right) + 4 \left(\frac{1}{9} - \frac{1}{4} \right) \approx 1,76.$$

A harmadik tagban parciálisan integrálva:

$$\int_0^1 \sqrt{x} \ln \sqrt{x} \, dx = \frac{1}{2} \int_0^1 \sqrt{x} \ln x \, dx = \frac{1}{3} \left[x^{\frac{3}{2}} \ln x \right]_0^1 - \left[\frac{2}{9} x^{\frac{3}{2}} \right]_0^1 = -\frac{2}{9},$$

mivel

$$\lim_{0+} \frac{3}{x^{\frac{3}{2}}} \ln x = 0.$$

A részeredményeket összevonva:

$$\iiint_V f \approx 0,66.$$

4. Igazolja, hogy létezik az

$$f: (x, y, z) \mapsto xyze^{\frac{-x^2+y^2+z^2}{2}}, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény első térnyolcadra vonatkozó improprius integrálja, s határozza meg az integrál értékét!

Határozzuk meg először f integrálját a

$$V = \{(x, y, z) \mid 0 \leq x \leq a, 0 \leq y \leq a, 0 \leq z \leq a\}$$

kockára!

Mivel V téglartomány és

$$xyze^{\frac{-x^2+y^2+z^2}{2}} = xe^{\frac{-x^2}{2}} ye^{\frac{-y^2}{2}} ze^{\frac{-z^2}{2}},$$

így a hármas integrál három egyszeres integrál szorzatával egyenlő:

$$\iiint_V f = \int_0^a xe^{\frac{-x^2}{2}} \, dx \int_0^a ye^{\frac{-y^2}{2}} \, dy \int_0^a ze^{\frac{-z^2}{2}} \, dz =$$

$$= \left(\int_0^a xe^{\frac{-x^2}{2}} \, dx \right)^3 = \left(\left[-e^{\frac{-x^2}{2}} \right]_0^a \right)^3 = \left(1 - e^{\frac{-a^2}{2}} \right)^3.$$

Mivel

$$\lim_{\infty} \left(1 - e^{\frac{-a^2}{2}} \right)^3 = 1,$$

így az f függvény első térnyolcadra vett integrálja létezik és 1.

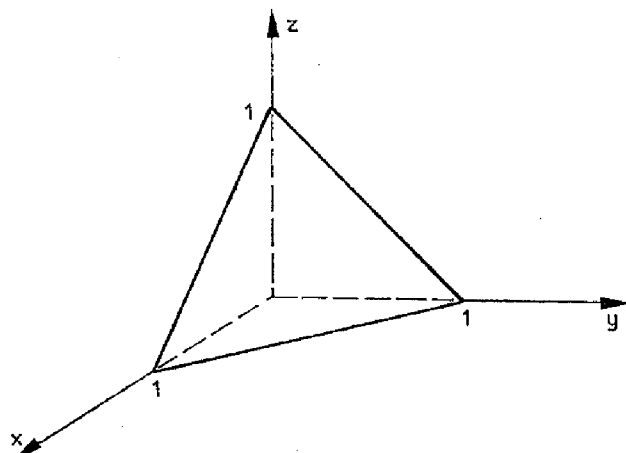
Megjegyzés: A feladat eredményéből következik, hogy

$$\iiint_{\mathbb{R}^3} |f| = 8.$$

5. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto 2xy, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvényt a 67. ábrán látható tartományra!

67. ábra

A tartományt a koordinátasíkok és az $x+y+z=1$ sík határolja. A tartomány egy lehetséges megadási módja:

$$V = \{(x, y, z) \mid 0 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq 1-x, 0 \leq z \leq 1-x-y\}.$$

V az xy síkra normáltartomány.

Először z szerint kell integrálnunk:

$$\int_0^{1-x-y} 2xy \, dz = [2xyz]_0^{1-x-y} = 2xy - 2x^2y - 2xy^2.$$

Ennek y szerinti integrálja:

$$\begin{aligned} \int_0^{1-x} (2xy - 2x^2y - 2xy^2) \, dy &= \left[xy^2 - x^2y^2 - 2x \frac{y^3}{3} \right]_0^{1-x} = \\ &= -\frac{1}{3}x^4 + x^3 - x^2 + \frac{1}{3}x. \end{aligned}$$

Tehát f integrálja:

$$\iiint_V f = \int_0^1 \left(-\frac{1}{3}x^4 + x^3 - x^2 + \frac{1}{3}x \right) dx = \frac{1}{60}.$$

Megjegyzés: A tartomány az xz , ill. yz síkra is normáltartomány, így megadható pl.:

$$V = \{(x, y, z) \mid 0 \leq z \leq 1, 0 \leq x \leq 1-z, 0 \leq y \leq 1-z-x\}$$

alakban is. Ekkor először y , majd x , végül z szerint kell integrálni. Az Olvasó gyakorlásképpen ellenőrizheti, hogy így elvégezve az integrálást, ugyanaz az eredmény adódik.

6. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto 2y, \quad (x, y, z) \in R^3$$

függvényt a

$V = \{(x, y, z) \mid 0 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq \sqrt{1-x^2}, 0 \leq z \leq 1-x^2-y^2\}$ tartományra!

A tartomány, amely az xy síkra normáltartomány a

$$z = 1 - x^2 - y^2$$

paraboloid alatti térrész első térfelcádjába eső része. Először z szerint kell integrálnunk:

$$\int_0^{1-y^2-x^2} 2y \, dz = [2yz]_0^{1-y^2-x^2} = 2y - 2y^3 - 2yx^2,$$

ennek y szerinti integrálja:

$$\begin{aligned} \int_0^{\sqrt{1-x^2}} (2y - 2y^3 - 2yx^2) \, dy &= \left[y^2 - \frac{y^4}{2} - y^2x^2 \right]_0^{\sqrt{1-x^2}} = \\ &= 1 - x^2 - \frac{(1-x^2)^2}{2} - x^2(1-x^2) = \frac{1}{2} - x^2 + \frac{x^4}{2}. \end{aligned}$$

Tehát f integrálja:

$$\iiint_V f = \int_0^1 \left(\frac{1}{2} - x^2 + \frac{x^4}{2} \right) dx = \frac{4}{15}.$$

7. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto xyz, \quad (x, y, z) \in R^3$$

függvényt a

$$V = \{(x, y, z) \mid x^2 + y^2 + z^2 \leq 1\}$$

tartományra!

Határozza meg

$$\int_V \int_V \int_V |f|$$

értékét is!

A tartomány egy origó középpontú, egységsugarú gömb. Mivel f páratlan mindhárom változójában, V szimmetrikus a koordinátságokra, így

$$\int_V \int_V \int_V f = 0.$$

f abszolút értékének integrálásakor elegendő az első térfelcsekre integrálnunk. Ennek egy lehetséges megadási módja:

$$V_1 = \{(x, y, z) \mid 0 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq \sqrt{1-x^2}, 0 \leq z \leq \sqrt{1-x^2-y^2}\}.$$

Mivel V_1 -et az xy síkra normáltartományként adtuk meg, így először z szerint kell integrálnunk:

$$\int_0^{\sqrt{1-x^2-y^2}} xyz \, dz = \frac{1}{2} xy(1-x^2-y^2) = \frac{1}{2} xy - x^3y - xy^3.$$

Ennek y szerinti integrálja:

$$\begin{aligned} \frac{1}{2} \int_0^{\sqrt{1-x^2}} (xy - x^3y - xy^3) \, dy &= \frac{1}{2} \left[\frac{xy^2}{2} - \frac{x^3y^2}{2} - \frac{xy^4}{4} \right]_0^{\sqrt{1-x^2}} = \\ &= \frac{1}{8} (x - 2x^3 + x^5). \end{aligned}$$

Tehát:

$$\int_V \int_V \int_V |f| = 8 \int_V \int_V \int_V f = \int_0^1 (x - 2x^3 + x^5) \, dx = \frac{1}{6}.$$

8. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto e^{\frac{z}{xy}}, \quad D_f = \{(x, y, z) \in R^3 \mid xy \neq 0\}$$

függvényt a

$$V = \{(x, y, z) \mid 1 \leq x \leq 2, 1 \leq y \leq 1+x, 0 \leq z \leq xy\}$$

tartományra!

A tartomány az xy síkra normáltartomány, így először z szerint kell integrálnunk:

$$\int_0^{xy} e^{\frac{z}{xy}} \, dz = \left[\frac{e^{\frac{z}{xy}}}{\frac{1}{xy}} \right]_0^{xy} = xy(e-1),$$

tehát

$$\begin{aligned} \int_V \int_V \int_V f &= (e-1) \int_1^2 \int_1^{1+x} xy \, dy \, dx = (e-1) \int_1^2 \left[\frac{xy^2}{2} \right]_1^{1+x} \, dx = \\ &= \frac{e-1}{2} \int_1^2 (2x^2 + x^3) \, dx = \frac{101}{24} (e-1). \end{aligned}$$

9. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto xy, \quad (x, y, z) \in R^3$$

függvényt a

$$V = \{(x, y, z) \mid 0 \leq x \leq 1, 0 \leq y \leq \sqrt{1-x^2}, 0 \leq z \leq 1 - \sqrt{x^2 + y^2}\}$$

tartományra!

A tartomány a $(z-1)^2 = x^2 + y^2$ egyenletű körkúp első síknegyedbeli, a $z=0$, ill. $z=1$ síkokkal határolt része.
Először z szerint kell integrálnunk:

$$\int_0^{1-\sqrt{y^2+x^2}} xy \, dz = [xyz]_0^{1-\sqrt{y^2+x^2}} = xy - xy\sqrt{x^2+y^2}.$$

Ennek y szerinti integrálja:

$$\begin{aligned} \int_0^{\sqrt{1-x^2}} [xy - xy(x^2+y^2)^{\frac{1}{2}}] dy &= \frac{1}{2} \left[xy^2 - x \frac{2}{3} (x^2+y^2)^{\frac{3}{2}} \right]_0^{\sqrt{1-x^2}} = \\ &= \frac{1}{2} x(1-x^2) - \frac{1}{3} x + \frac{1}{3} x^4, \end{aligned}$$

tehát f integrálja:

$$\int \int \int_V f = \int_0^1 \left(\frac{5}{6} x - \frac{1}{2} x^3 - \frac{1}{3} x^4 \right) dx = \frac{9}{40}.$$

2. A hármas integrál transzformációja

Az V. fejezet 3. szakaszának tárgyalása során láttuk, hogy egyes transzformációval egyes feladatok megoldása egyszerűbbé válik.

Hasonló céllal tárgyaljuk a hármas integrál transzformációját is.

Ha az

$$\begin{aligned} x &: (u, v, w) \mapsto x(u, v, w), \\ y &: (u, v, w) \mapsto y(u, v, w), \\ z &: (u, v, w) \mapsto z(u, v, w), \end{aligned} \quad (u, v, w) \in V' \subset \mathbb{R}^3$$

függvények az u, v, w tér V' tartományát kölcsönösen egyértelműen képezik le az x, y, z tér V tartományára, e függvények

folytonosan differenciálhatók, és f integrálható V -n, akkor:

$$\begin{aligned} \int \int \int_V f &= \int \int \int_{V'} f(x(u, v, w), y(u, v, w), z(u, v, w)) \times \\ &\times \left| \frac{\partial(x, y, z)}{\partial(u, v, w)} \right| du \, dv \, dw, \end{aligned}$$

ahol

$$\frac{\partial(x, y, z)}{\partial(u, v, w)} = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial u} & \frac{\partial x}{\partial v} & \frac{\partial x}{\partial w} \\ \frac{\partial y}{\partial u} & \frac{\partial y}{\partial v} & \frac{\partial y}{\partial w} \\ \frac{\partial z}{\partial u} & \frac{\partial z}{\partial v} & \frac{\partial z}{\partial w} \end{vmatrix},$$

az ún. Jacobi-determináns.

Leggyakoribb transzformáció a hengerkoordinátákra, ill. gömbi koordinátákra való áttérés. Hengerkoordináták esetén:

$$\begin{aligned} x &= r \cos \varphi, \\ y &= r \sin \varphi, \\ z &= z, \end{aligned}$$

a Jacobi-determináns ekkor r -rel egyenlő.

Gömbi koordináta-rendszer esetén:

$$\begin{aligned} x &= r \sin \vartheta \cos \varphi, \\ y &= r \sin \vartheta \sin \varphi, \\ z &= r \cos \vartheta, \end{aligned}$$

a Jacobi-determináns $r^2 \sin \vartheta$ -val egyenlő.

Az I. fejezetben láttuk, hogy a z tengely pontjainak kivételével a leképezés mindkét esetben kölcsönösen egyértelmű. Igazolható, hogy akkor is helyes eredményre jutunk, ha a tartománynak a z tengellyel van közös pontja.

Gyakorló feladatok

1. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto \frac{z}{1+x^2+y^2}, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvényt a

$$V = \{(x, y, z) \mid x^2 + y^2 \leq 1, 0 \leq z \leq 1\}$$

tartományra!

A tartomány egy egységnyi magasságú körhenger, melynek tengelye a z tengely.

Célszerű hengerkoordinátákra áttérni. Ekkor a tartomány:

$$V = \{(r, \varphi, z) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq z \leq 1\}.$$

Mivel a Jacobi-determináns r -rel egyenlő, így:

$$\begin{aligned} \iiint_V f &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^1 \frac{z}{1+r^2} r \, d\varphi \, dz \, dr = 2\pi \int_0^1 \int_0^1 \frac{zr}{1+r^2} \, dz \, dr = \\ &= \pi \int_0^1 \frac{r}{1+r^2} \, dr = \frac{\pi}{2} [\ln(1+r^2)]_0^1 = \frac{\pi}{2} \ln 2. \end{aligned}$$

2. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto x^2 + z^2, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvényt az előző szakasz 9. feladatában szereplő tartományra!

A tartomány a

$(z-1)^2 = x^2 + y^2$ egyenletű körkúp $0 \leq z \leq 1$ része. A kúpfelületet az xy síkkal párhuzamos sík körben metszi, amelynek sugara:

$$r = |z-1| = 1-z, \quad \text{ha} \quad 0 \leq z \leq 1.$$

Tehát hengerkoordinátákra áttérve a tartomány:

$$V = \{(r, \varphi, z) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq \frac{\pi}{2}, 0 \leq z \leq 1-r\}.$$

(z felső határát az $r=1-z$ egyenlőségből kaptuk.) A transzformációt elvégezve:

$$\begin{aligned} \iiint_V f &= \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{1-r} (r^2 \cos^2 \varphi + z^2) r \, dz \, d\varphi \, dr = \\ &= \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \left(r^3(1-r) \cos^2 \varphi + \frac{1}{3} r(1-r)^3 \right) d\varphi \, dr = \\ &= \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \left((r^3 - r^4) \cos^2 \varphi + \frac{1}{3} (r - 3r^2 + 3r^3 - r^4) \right) d\varphi \, dr = \\ &= \int_0^1 \left(\frac{1}{20} \cos^2 \varphi + \frac{1}{60} \right) d\varphi = \int_0^1 \left(\frac{1}{20} \cdot \frac{1+\cos 2\varphi}{2} + \frac{1}{60} \right) d\varphi = \frac{\pi}{48}. \end{aligned}$$

Megjegyzés: A feladatban látott megfontolás egyéb forgásfelületekkel határolt tartományok esetén is használható.

3. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2}}, \quad D_f = \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 \mid x^2 + y^2 \neq 0\}$$

függvényt a 68. ábrán látható tartományra!

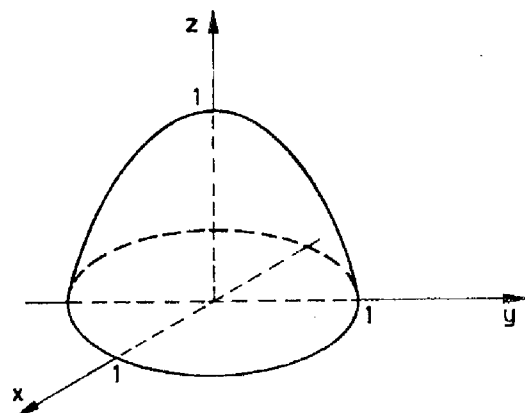
A tartományt a $z = 1 - x^2 - y^2$ paraboloid és az xy sík határolja. A paraboloidot az xy síkkal párhuzamos síkokkal metszve, a metszésvonalak körök, amelyeknek sugara

$$r = \sqrt{1-z}, \quad z \in [0; 1].$$

Hengerkoordinátákra áttérve a tartomány határai tehát:

$$V = \{(r, \varphi, z) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq z \leq 1-r^2\}.$$

A transzformációt elvégezve:

68. ábra

$$\begin{aligned} \iiint_V f &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^{1-r^2} \frac{z}{r} dz d\varphi dr = \frac{1}{2} \int_0^1 \int_0^{2\pi} (1-r^2)^2 d\varphi dr = \\ &= \pi \int_0^1 (1-2r^2+r^4) dr = \frac{8}{15}. \end{aligned}$$

Megjegyzés: Ha a tartomány szimmetriatengelye nem a z tengely, akkor a hengerkoordinátákat kissé módosítva alkalmazzuk, mint ezt a következő feladatban tesszük.

4. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto 2ye^{\frac{x^2}{4} + \frac{z^2}{9}}, \quad (x, y, z) \in R^3$$

függvényt a

$$V = \left\{ (x, y, z) \mid 0 \leq y \leq 1, \frac{x^2}{4} + \frac{z^2}{9} \leq 1 \right\}$$

tartományra!

A tartomány egy egységnyi magasságú henger, amelynek alapgörbéje az xz síkban levő ellipszis, tengelye az y tengely. Végezzük el a következő transzformációt:

$$\begin{aligned} x &= 2r \cos \varphi, \\ z &= 3r \sin \varphi, \\ y &= y. \end{aligned}$$

A Jacobi-determináns abszolút értéke $6r$, és

$$V = \{(r, \varphi, y) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq y \leq 1\}.$$

Mivel a helyettesítést elvégezve

$$\frac{x^2}{4} + \frac{z^2}{9} = r^2,$$

így:

$$\begin{aligned} \iiint_V f &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^1 2ye^{r^2} 6r dy d\varphi dr = \\ &= \int_0^1 2y dy \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^1 6re^{r^2} dr = [y^2]_0^1 [\pi]_0^{2\pi} [3e^{r^2}]_0^1 = 6\pi(e-1). \end{aligned}$$

Az integrál átalakításakor felhasználtuk, hogy az új változók bevezetésével V téglartomány lett, és az integrálandó függvény szorzatalakban írható fel.

5. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto \frac{x}{\sqrt{\frac{y^2}{4} + z^2}}, \quad D_f = \left\{ (x, y, z) \in R^3 \mid \frac{y^2}{4} + z^2 \neq 0 \right\}$$

függvényt a

$$V = \left\{ (x, y, z) \mid (x-1)^2 \leq \frac{y^2}{4} + z^2, 0 \leq x \leq 1 \right\}$$

tartományra!

Az integrálási tartományt a zy sík és az

$$(x-1)^2 = z^2 + \frac{y^2}{4}$$

egyenletű kúpfelület határolja. E kúp csúcsa az $A(1; 0; 0)$ pont, alapgörbéje az yz síkban levő

$$z^2 + \frac{y^2}{4} = 1 \text{ ellipszis.}$$

Alkalmazzuk a következő transzformációt:

$$\begin{aligned} x &= x, \\ y &= 2r \cos \varphi, \\ z &= r \sin \varphi. \end{aligned}$$

Mivel

$$z^2 + \frac{y^2}{4} = r^2,$$

így

$$(x-1)^2 = r^2,$$

azaz

$$1-x=r, \quad \text{ha} \quad x \in [0; 1].$$

A tartomány határai tehát:

$$V = \{(x, r, \varphi) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq x \leq 1-r\}.$$

A Jacobi-determináns abszolút értéke $2r$, így:

$$\begin{aligned} \iiint_V f &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^{1-r} \frac{x}{r} 2r \, dx \, d\varphi \, dr = \int_0^1 \int_0^{2\pi} [x^2]_0^{1-r} d\varphi \, dr = \\ &= 2\pi \int_0^1 (1-r)^2 dr = \frac{2}{3} \pi. \end{aligned}$$

6. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto \frac{xyz}{x^2 + y^2 + z^2}, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3 \setminus \{(0; 0; 0)\}$$

függvényt a

$$V = \{(x, y, z) \mid x^2 + y^2 + z^2 \leq 1\}$$

tartományra!

Határozza meg f abszolút értékének e tartományon vett integrálját is!

Az integrálási tartomány egy origó középpontú egységsugarú gömb. Mivel f mindhárom változójában páratlan, és V a koordinátasíkokra szimmetrikus, így f V tartományon vett integrálja zérus.

f abszolút értékének integrálásakor elegendő az integrál értékét a tartomány első térfelcsojába eső részére meghatároznunk.

Célszerű gömbi koordinátákat alkalmazni.

Ekkor:

$$V_1 = \left\{ (r, \varphi, \theta) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq \frac{\pi}{2}, 0 \leq \theta \leq \frac{\pi}{2} \right\}.$$

A helyettesítést elvégezve:

$$\frac{xyz}{x^2 + y^2 + z^2} = r \sin^2 \theta \cos \theta \sin \varphi \cos \varphi,$$

tehát $|f|$ integrálja:

$$\begin{aligned} \iiint_V |f| &= 8 \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{\frac{\pi}{2}} r \sin^2 \theta \cos \theta \sin \varphi \cos \varphi r^2 \sin \theta \, d\theta \, d\varphi \, dr = \\ &= 8 \int_0^1 r^3 \, dr \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^3 \theta \cos \theta \, d\theta \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin \varphi \cos \varphi \, d\varphi = \\ &= 2[r^4]_0^1 \left[\frac{\sin^4 \theta}{4} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} \left[\frac{\sin^2 \varphi}{2} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{1}{4}. \end{aligned}$$

7. Határozza meg az

$$f: (x, y, z) \mapsto e^{-x^2-y^2-z^2}, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény első tényolcadra vett integrálját!

Az előző feladathoz hasonlóan e feladatnál is dolgozhatnánk gömbi koordinátákkal. Célszerűbb azonban V.3. 4. feladatának eredményét felhasználni:

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} dx = \sqrt{\pi},$$

tehát

$$\int_0^{\infty} e^{-x^2} dx = \frac{1}{2} \sqrt{\pi}.$$

Ennek alkalmazásával:

$$\begin{aligned} \int_0^{\infty} \int_0^{\infty} \int_0^{\infty} e^{-x^2} e^{-y^2} e^{-z^2} dx dy dz &= \\ &= \int_0^{\infty} e^{-x^2} dx \int_0^{\infty} e^{-y^2} dy \int_0^{\infty} e^{-z^2} dz = \left(\int_0^{\infty} e^{-x^2} dx \right)^3 = \frac{\pi}{8} \sqrt{\pi}. \end{aligned}$$

8. Határozza meg az

$$f: (x, y, z) \mapsto e^{\sqrt{x^2 + \frac{y^2}{4} + \frac{z^2}{9}}} \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvény

$$V = \left\{ (x, y, z) \mid x^2 + \frac{y^2}{4} + \frac{z^2}{9} \leq 1 \right\}$$

tartományra vett integrálját!

A tartomány egy origó középpontú ellipszoid, amelynek tengelyei a koordinátatengelyekkel egyirányúak.

Célszerű kissé módosított gömbi koordinátákat (elliptikus koordináták) alkalmazni:

$$x = r \sin \vartheta \cos \varphi,$$

$$y = 2r \sin \vartheta \sin \varphi,$$

$$z = 3r \cos \vartheta.$$

Mivel a Jacobi-determináns második sora kétszerese, harmadik sora háromszorosa a gömbi koordináta-rendszer alkalmazásakor felírt determinánsnak, így a determináns értéke $6r^2 \sin \vartheta$.

Az integrálási tartomány:

$$V = \{(r, \varphi, \vartheta) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq \vartheta \leq \pi\}.$$

f integrálja tehát:

$$\begin{aligned} \iiint_V f &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^{\pi} 6r^2 \sin \vartheta e^r d\vartheta d\varphi dr = \\ &= \int_0^1 6r^2 e^r dr \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^{\pi} \sin \vartheta d\vartheta. \end{aligned}$$

Az első tényező értéke parciális integrálással:

$$\int_0^1 6r^2 e^r dr = [6r^2 e^r - 12r e^r + 12e^r]_0^1 = 6e - 12.$$

Végeredményben a keresett integrál:

$$\iiint_V f = (6e - 12) 2\pi \cdot 2 = 24\pi(e - 2).$$

9. Integrálja a

$$V = \left\{ (x, y, z) \mid \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} \leq 1 \right\}$$

tartományra az

$$f: (x, y, z) \mapsto \sqrt{1 - \frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2}}, \quad (x, y, z) \in V$$

függvényt!

Az előző feladathoz hasonlóan végezzük el a következő transzformációt:

$$\begin{aligned} x &= ar \sin \vartheta \cos \varphi, \\ y &= br \sin \vartheta \sin \varphi, \\ z &= cr \cos \vartheta, \\ (a, b, c &\in \mathbb{R}^+) \end{aligned}$$

A Jacobi-determináns értéke $abc r^2 \sin \vartheta$, az integrálási tartomány:

$$V = \{(r, \varphi, \vartheta) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq \vartheta \leq \pi\}.$$

Ezt alkalmazva:

$$\begin{aligned} \int_V \int \int f &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^\pi \sqrt{1-r^2} abc r^2 \sin \vartheta d\vartheta d\varphi dr = \\ &= abc \int_0^1 r^2 \sqrt{1-r^2} dr \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^\pi \sin \vartheta d\vartheta = 4abc\pi \int_0^1 r^2 \sqrt{1-r^2} dr. \end{aligned}$$

Célszerű az $r := \sin t$ helyettesítést elvégezni:

$$\begin{aligned} 4 \int_0^1 r^2 \sqrt{1-r^2} dr &= 4 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^2 t \cos^2 t dt = \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^2 2t dt = \\ &= \int_0^{\frac{\pi}{2}} \frac{1 - \cos 4t}{2} dt = \frac{1}{2} \left[t - \frac{\sin 4t}{4} \right]_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{\pi}{4}. \end{aligned}$$

Tehát f integrálja az adott tartományon

$$\frac{1}{4} abc\pi^2 \text{-tel egyenlő.}$$

10. Integrálja az

$$f: (x, y, z) \mapsto x, \quad (x, y, z) \in \mathbb{R}^3$$

függvényt a

$$V = \{(x, y, z) \mid (x-3)^2 + (y-2)^2 + (z-4)^2 \leq 1\}$$

gömbre!

Célszerű a koordináta-rendszer kezdőpontját a gömb középpontjába tolván gömbi koordinátákat bevezetni, azaz elvégezni a következő transzformációt:

$$\begin{aligned} x &= 3 + r \sin \vartheta \cos \varphi, \\ y &= 2 + r \sin \vartheta \sin \varphi, \\ z &= 4 + r \cos \vartheta. \end{aligned}$$

Az integrálási tartomány ekkor:

$$V = \{(r, \varphi, \vartheta) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq \vartheta \leq \pi\}.$$

Mivel állandó deriváltja zérus, így a Jacobi-determináns értéke $r^2 \sin \vartheta$, tehát:

$$\begin{aligned} \int_V \int \int f &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^\pi (3 + r \sin \vartheta \cos \varphi) r^2 \sin \vartheta d\vartheta d\varphi dr = \\ &= \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^\pi \left(3r^2 \sin \vartheta + r^3 \cos \varphi \frac{1 - \cos 2\vartheta}{2} \right) d\vartheta d\varphi dr. \end{aligned}$$

Mivel

$$\int_0^\pi \sin \vartheta d\vartheta = 2,$$

és

$$\int_0^\pi \frac{1 - \cos 2\vartheta}{2} d\vartheta = \frac{\pi}{2},$$

tehát a ϑ szerinti integrálás elvégzése után:

$$\int_0^1 \int_0^{2\pi} \left(6r^2 + \frac{\pi}{2} r^3 \cos \varphi \right) d\varphi dr = \int_0^1 12\pi r^2 dr = 4\pi.$$

Az eredmény az integrálási tartomány térfogatának háromszorosa.

Megjegyzés: Az eredményt egyszerűbben kapjuk meg, ha felhasználjuk, hogy a gömb tömegközéppontjának x koordinátája 3, és (l. a következő szakaszt!)

$$x_s = \frac{\int_V x dV}{\int_V dV},$$

ahol a nevező a gömb térfogata.

3. A hármas integrál alkalmazásai

A hármas integrál definíciójából következően:

$$\int_V dV = \mu(V) = \text{a } V \text{ tartomány térfogata.}$$

A lehetséges fizikai alkalmazások közül csak néhányat említünk: Ha a V térrészt kitöltő test sűrűségét a

$$\varrho : (x, y, z) \mapsto \varrho(x, y, z), \quad (x, y, z) \in V$$

függvény írja le, akkor a test tömege:

$$m = \int_V \varrho dV.$$

(Ha ϱ a térrész töltéssűrűségét adja meg, akkor a fenti integrál a térrészben levő töltés mennyiségét adja meg.)

A V térrészt betöltő ϱ sűrűségű test tömegközéppontjának koordinátái — a kettős integrál alkalmazásainál láttak logikus általánosításaként:

$$x_s = \frac{\int_V \int_V \int_V x \varrho(x, y, z) dx dy dz}{\int_V \int_V \int_V \varrho(x, y, z) dx dy dz},$$

y_s, z_s kiszámítása hasonlóképpen történik.

(Természetesen, ha ϱ állandó, akkor az integráljel elé kiemelhető.)

Az előzőekben szereplő test x tengelyre vonatkozó tehetetlenségi nyomatéka:

$$\Theta_x = \int_V \int_V \int_V (y^2 + z^2) \varrho(x, y, z) dx dy dz.$$

Az origóra vonatkozó tehetetlenségi nyomaték:

$$\Theta = \int_V \int_V \int_V (x^2 + y^2 + z^2) \varrho(x, y, z) dx dy dz.$$

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg a

$$V = \left\{ (x, y, z) \mid \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} \leq 1 \right\}$$

tartomány térfogatát!

A tartomány egy ellipszoid, amelynek tengelyei a koordináta-tengelyekkel egyirányúak.

A tartomány térfogata:

$$\mu(V) = \int_V dV.$$

Az integrál meghatározásához a VI.2. szakasz 9. feladatában látott transzformációt végezzük el:

$$\begin{aligned}x &= ar \sin \vartheta \cos \varphi, \\y &= br \sin \vartheta \sin \varphi, \\z &= cr \cos \vartheta.\end{aligned}$$

E transzformációval:

$$\begin{aligned}\int_V dV &= abc \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^\pi r^2 \sin \vartheta \, d\vartheta \, d\varphi \, dr = 2abc \int_0^1 \int_0^{2\pi} r^2 \, d\varphi \, dr = \\&= 4\pi abc \int_0^1 r^2 \, dr = \frac{4\pi}{3} abc.\end{aligned}$$

Természetesen, ha $a=b=c=R_0$, azaz a tartomány gömb, a test térfogatára a jól ismert

$$V = \frac{4\pi}{3} R_0^3 \text{ adódik.}$$

2. Határozza meg az előző feladatbeli ellipszoid $z \geq 0$ részének tömegközéppontját, ha e test sűrűsége állandó!

Mivel a z tengely a test szimmetriatengelye, így a tömegközéppont a z tengelyen helyezkedik el, azaz

$$x_s = y_s = 0,$$

a z koordináta:

$$z_s = \frac{\int_V \int_V \int_V z \, dx \, dy \, dz}{\int_V \int_V \int_V dx \, dy \, dz}.$$

A nevező a térrész térfogatával egyenlő. Ez az érték — mivel félellipszoidról van szó — az előző feladatban számított térfogat fele, azaz

$$\int_V dV = \frac{2\pi}{3} abc.$$

A számláló meghatározásához az előbb látott transzformációt alkalmazzuk:

$$\begin{aligned}\int_V \int_V \int_V z \, dx \, dy \, dz &= abc^2 \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^{\frac{\pi}{2}} r \cos \vartheta r^2 \sin \vartheta \, d\vartheta \, d\varphi \, dr = \\&= abc^2 \int_0^1 r^3 \, dr \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^{\frac{\pi}{2}} \frac{1}{2} \sin 2\vartheta \, d\vartheta = abc^2 \frac{\pi}{4}.\end{aligned}$$

A tömegközéppont z koordinátája tehát:

$$z_s = \frac{abc^2 \frac{\pi}{4}}{abc \frac{2\pi}{3}} = \frac{3}{8} c.$$

A tömegközéppont tehát az $S\left(0; 0; \frac{3}{8}c\right)$ pontban van. $\left(R_0\right.$ sugarú félgömb esetén:

$$z_s = \frac{3}{8} R_0 \Bigg).$$

3. Határozza meg annak a testnek a térfogatát, amelyet az

$$1 \leq x^2 + y^2 + z^2 \leq 4$$

gömbhéjból a

$$z^2 = x^2 + y^2 \quad z \geq 0$$

kúp vág ki!

A kúp tengelye a z tengely, félnyílásszöge $\frac{\pi}{4}$.

Elegendő a kérdéses test negyedrészenek a térfogatát meghatároznunk. Gömbi koordinátákra áttérve ez a térrész a következőképp jellemezhető:

$$V_1 = \left\{ (r, \varphi, z) \mid 1 \leq r \leq 2, 0 \leq \varphi \leq \frac{\pi}{2}, 0 \leq z \leq \frac{\pi}{4} \right\}.$$

Tehát a térfogat:

$$\begin{aligned} \mu(V) &= \int_V dV = 4 \int_{V_1} dV = \int_1^2 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{\frac{\pi}{4}} r^2 \sin \vartheta \, d\vartheta \, d\varphi \, dr = \\ &= 4 \int_1^2 r^2 \, dr \int_0^{\frac{\pi}{2}} d\varphi \int_0^{\frac{\pi}{4}} \sin \vartheta \, d\vartheta = 4 \cdot \frac{7}{3} \cdot \frac{\pi}{2} \left(1 - \frac{\sqrt{2}}{2} \right) = \frac{7\pi}{3} (2 - \sqrt{2}). \end{aligned}$$

4. Határozza meg az

$$\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9} + z^2 = 2z$$

ellipszoid és az

$$\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9} = z^2 \quad z \geq 0$$

↑ úp közös részének térfogatát!

Az ellipszoid egyenlete

$$\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9} + (z-1)^2 = 1$$

alakban is írható.

A két felület a $z=1$ síkon az

$$\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9} = 1$$

ellipszisben metszi egymást.

A térrész tehát:

$$V = \left\{ (x, y, z) \mid \frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9} \leq 1, \sqrt{\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9}} \leq z \leq 1 + \sqrt{1 - \frac{x^2}{4} - \frac{y^2}{9}} \right\}.$$

Integráljunk először z szerint:

$$\begin{aligned} \int_V dV &= \int_T \int \left(\int_{\sqrt{\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9}}}^{\sqrt{1 - \frac{x^2}{4} - \frac{y^2}{9}}} dz \right) dx \, dy = \\ &= \int_T \int \left(1 + \sqrt{1 - \frac{x^2}{4} - \frac{y^2}{9}} - \sqrt{\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9}} \right) dx \, dy. \end{aligned}$$

(Itt T -vel jelöltük az xy sík

$$\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{9} \leq 1$$

tartományát.)

A kettős integrál meghatározásához célszerű polárkoordinátás alakra áttérni:

$$\begin{aligned} x &= 2r \cos \varphi, \\ y &= 3r \sin \varphi. \end{aligned}$$

Ekkor

$$\begin{aligned} \int_V dV &= 6 \int_0^1 \int_0^{2\pi} r(1 + \sqrt{1 - r^2} - r) \, d\varphi \, dr = \\ &= 12\pi \int_0^1 (r + r(1 - r^2)^{\frac{1}{2}} - r^2) \, dr = \\ &= 12\pi \left[\frac{r^2}{2} - \frac{1}{3} (1 - r^2)^{\frac{3}{2}} - \frac{r^3}{3} \right]_0^1 = 6\pi. \end{aligned}$$

Megjegyzés: A feladatot egyszerűbben is megoldhatjuk. A szóban forgó térrész ugyanis egy egységnyi magasságú ellipszis alapú kúpból és egy félellipszoidból áll, tehát térfogata:

$$\mu(V) = \frac{1}{3} 6\pi + \frac{2}{3} 6\pi = 6\pi.$$

(A kúp alapterülete $ab\pi = 6\pi$.)

5. Határozza meg a

$$V = \left\{ (x, y, z) \mid 0 \leq z \leq c, \left(\frac{z}{c} - 1 \right)^2 \leq \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} \right\}$$

térrészt betöltő homogén test tömegközéppontjának koordinátáit!

A test egy ellipszis alapú kúp, amelynek tengelye az z tengely, tehát a tömegközéppont x , ill. y koordinátája zérus. A kúp térfogatát integrálás nélkül is könnyen meghatározhatjuk. Alapterülete, az ellipszis területe $ab\pi$ -vel, magassága c -vel egyenlő, így

$$\mu(V) = \frac{abc\pi}{3}.$$

Természetesen ugyanez az eredmény adódik, ha a VI.2. szakasz 2. feladatához hasonlóan a következő transzformációt végezzük el:

$$\begin{aligned} x &= ar \cos \varphi, \\ y &= br \sin \varphi, \\ z &= z. \end{aligned}$$

Ekkor az integrálási tartomány:

$$V = \{(r, \varphi, z) \mid 0 \leq r \leq 1, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq z \leq c(1-r)\}.$$

Ezt alkalmazva:

$$\int_V dV = ab \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^{c(1-r)} r \, dz \, d\varphi \, dr = abc \int_0^1 \int_0^{2\pi} r(1-r) \, d\varphi \, dr =$$

$$= 2\pi abc \int_0^1 (r-r^2) \, dr = \frac{abc\pi}{3},$$

ami valóban az előzővel megegyező.

Meg kell határoznunk a z_s számlálójában levő integrál értékét is:

$$\begin{aligned} \int_V z \, dV &= ab \int_0^1 \int_0^{2\pi} \int_0^{c(1-r)} rz \, dz \, d\varphi \, dr = \frac{abc^2}{2} \int_0^1 \int_0^{2\pi} r(1-r)^2 \, d\varphi \, dr = \\ &= \frac{\pi abc^2}{12}. \end{aligned}$$

Végeredményben tehát a kúp tömegközéppontjának z koordinátája:

$$z_s = \frac{\pi abc^2}{12} : \frac{abc\pi}{3} = \frac{c}{4},$$

azaz a tömegközéppont a kúp magasságát 3 : 1 arányban bontja.

Megjegyzés: Ha az első feladatban szereplő ellipszoid $z \leq 0$ részéből és az e feladatban szereplő kúpból alkotunk egy homogén testet, az eddigi számítások alapján ennek a tömegközéppontját is meg tudjuk határozni. A félellipszoid térfogata — így tömege is — az e feladatbeli kúp térfogatának kétszerese.

A kúp

$$S_1 \left(0; 0; \frac{c}{4} \right)$$

tömegközéppontjában tehát egységnyi, az ellipszoid

$$S_2 \left(0; 0; -\frac{3}{8} c \right)$$

tömegközéppontjában két egységnyi tömeg helyezkedik el. E két pontból álló pontrendszer tömegközéppontja:

$$S \left(0; 0; -\frac{c}{6} \right).$$

Ha ezt a testet gravitációs térben egy vízszintes lapra állítjuk, „keljfeljancsi-ként” viselkedik. Stabil egyensúlyi helyzetben akkor van, ha az ellipszoid helyezkedik el alul és a kúp tengelye függőlegesen áll.

6. Határozza meg az R sugarú homogén gömb középpontján átmenő tengelyre vonatkozó tehetetlenségi nyomatékát!

Vegyük fel a koordináta-rendszert úgy, hogy a gömb középpontja az origóban legyen, és a forgástengely a z tengellyel essen egybe!

Mint a bevezetőben láttuk:

$$\Theta_z = \iiint_V (x^2 + y^2) \rho \, dx \, dy \, dz.$$

Gömbi koordinátákra áttérve:

$$\begin{aligned} \Theta_z &= \rho \int_0^R \int_0^{2\pi} \int_0^\pi (r^2 \sin^2 \vartheta \cos^2 \varphi + r^2 \sin^2 \vartheta \sin^2 \varphi) r^2 \sin \vartheta \, d\vartheta \, d\varphi \, dr = \\ &= \rho \int_0^R r^4 \, dr \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^\pi \sin^3 \vartheta \, d\vartheta. \end{aligned}$$

A harmadik tényező:

$$\begin{aligned} \int_0^\pi \sin^3 \vartheta \, d\vartheta &= \int_0^\pi \sin \vartheta (1 - \cos^2 \vartheta) \, d\vartheta = \int_0^\pi (\sin \vartheta - \sin \vartheta \cos^2 \vartheta) \, d\vartheta = \\ &= \left[-\cos \vartheta + \frac{\cos^3 \vartheta}{3} \right]_0^\pi = \frac{4}{3}. \end{aligned}$$

Ezt helyettesítve:

$$\Theta_z = \rho \frac{R^5}{5} 2\pi \frac{4}{3}.$$

Mivel a gömb tömege: $\rho \frac{4}{3} R^3 \pi$, így

$$\Theta_z = \frac{2}{5} m R^2.$$

7. Határozza meg az R sugarú, M magasságú, ρ sűrűségű egyenes körhenger tehetetlenségi nyomatékát a tömegközéppontján átmenő, alaplapjával párhuzamos tengelyre!

Helyezzük el a hengert úgy, hogy tömegközéppontja az origóba kerüljön, tengelye a z tengely legyen, s határozzuk meg az x tengelyre vonatkozó tehetetlenségi nyomatékát!

$$\Theta_x = \rho \iiint_V (y^2 + z^2) \, dx \, dy \, dz.$$

Célszerű hengerkoordinátákat alkalmazni. Ekkor:

$$V = \left\{ (r, \varphi, z) \mid 0 \leq r \leq R, 0 \leq \varphi \leq 2\pi, -\frac{M}{2} \leq z \leq \frac{M}{2} \right\},$$

tehát

$$\begin{aligned} \Theta_x &= \rho \int_0^R \int_0^{2\pi} \int_{-\frac{M}{2}}^{\frac{M}{2}} r(r^2 \sin^2 \varphi + z^2) \, dz \, d\varphi \, dr = \\ &= \rho \int_0^R \int_0^{2\pi} r \left(r^2 M \sin^2 \varphi + \frac{M^3}{12} \right) d\varphi \, dr = \\ &= \rho \int_0^R \int_0^{2\pi} r \left(r^2 M \frac{1 - \cos 2\varphi}{2} + \frac{M^3}{12} \right) d\varphi \, dr = \\ &= \rho \int_0^R \left(r^3 M \pi + \pi \frac{M^3}{6} r \right) dr = \rho \left(\frac{R^4}{4} M \pi + \frac{M^3}{12} R^2 \pi \right). \end{aligned}$$

Mivel a henger tömege:

$$m = \rho \pi R^2 M,$$

így

$$\Theta_x = m \left(\frac{R^2}{4} + \frac{M^2}{12} \right).$$

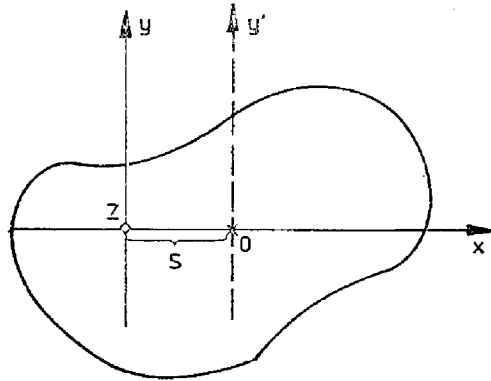
8. Igazolja, hogy egy test tetszőleges 0 ponton átmenő tengelyre vonatkozó tehetetlenségi nyomatéka:

$$\Theta = \Theta_s + ms^2,$$

ahol Θ_s : az előző tengellyel párhuzamos, a tömegközépponton áthaladó tengelyre vett tehetetlenségi nyomaték,

m : a test tömege,

s : a két tengely távolsága.

69. ábra

Rögzítsük a koordináta-rendszert úgy, hogy a tömegközéppont az origóba kerüljön, és a forgástengely a z tengely irányába mutasson!

Ekkor

$$\Theta_s = \int_V (x^2 + y^2) \rho dV.$$

Hasonlóképpen (69. ábra) adódik a 0 ponton átmenő tengelyre vonatkozó nyomaték:

$$\begin{aligned} \Theta &= \int_V ((x-s)^2 + y^2) \rho dV = \\ &= \int_V (x^2 + y^2) \rho dV + s^2 \int_V \rho dV - 2s \int_V x \rho dV. \end{aligned}$$

Itt az első tag Θ_s , a másodikban szereplő integrál a test tömegét adja, tehát a második tag ms^2 ; a harmadik tagban szereplő integrál zérus, ugyanis

$$x_s = \frac{\int_V x \rho dV}{\int_V \rho dV} = 0,$$

hiszen a tömegközéppont az origóban van.

Ezzel beláttuk, hogy:

$$\Theta = \Theta_s + ms^2.$$

A most igazolt állítás *Steiner tétele*.

9. Határozza meg a 7. feladatban szereplő körhenger tehetetlenségi nyomatékát, ha a forgástengely az alaplap egyik át-mérője!

A 7. feladatban láttuk, hogy a tömegközépponton áthaladó, az alap-lappal párhuzamos tengelyre vett tehetetlenségi nyomaték:

$$\Theta_s = m \left(\frac{R^2}{4} + \frac{M^2}{12} \right).$$

A 8. feladat (Steiner-tétel) alkalmazásával az ezzel párhuzamos, tőle $\frac{M}{2}$ távolságban levő tengelyre vonatkozó tehetetlenségi nyomaték:

$$\Theta = \Theta_s + m \left(\frac{M}{2} \right)^2 = m \left(\frac{R^2}{4} + \frac{M^2}{3} \right).$$

Természetesen a feladat a Steiner-tétel alkalmazása nélkül is megoldható.

10. Határozza meg az a élű, egységnyi sűrűségű kockának a kocka középpontján áthaladó, a kocka élével párhuzamos tengelyre vonatkozó tehetetlenségi nyomatékát! Igazolja, hogy bármely középponton áthaladó tengely esetén ugyanekkora a tehetetlenségi nyomaték!

Helyezzük el a kockát úgy, hogy középpontja az origóban legyen, élei a tengelyekkel párhuzamosan helyezkedjenek el, s határozzuk meg az x tengelyre vonatkozó tehetetlenségi nyomatékot!

Az integrálási tartomány:

$$V = \left\{ (x, y, z) \mid -\frac{a}{2} \leq x \leq \frac{a}{2}, -\frac{a}{2} \leq y \leq \frac{a}{2}, -\frac{a}{2} \leq z \leq \frac{a}{2} \right\}.$$

A tartomány szimmetriája következtében elegendő az első ténnyolcadra integrálni:

$$\begin{aligned} \Theta_x &= 8 \int_0^{\frac{a}{2}} \int_0^{\frac{a}{2}} \int_0^{\frac{a}{2}} (y^2 + z^2) dx dy dz = 4a \int_0^{\frac{a}{2}} \int_0^{\frac{a}{2}} (y^2 + z^2) dy dz = \\ &= 4a \int_0^{\frac{a}{2}} \left(\frac{a^3}{24} + \frac{a}{2} z^2 \right) dz = 4a \left(\frac{a^4}{48} + \frac{a^4}{48} \right) = \frac{a^5}{6}. \end{aligned}$$

Mivel $\varrho = 1$, így $m = a^3$,
tehát:

$$\Theta_x = \frac{ma^2}{6}.$$

nyilvánvaló, hogy $\Theta_x = \Theta_y = \Theta_z$, hiszen az integrálási tartományt a tengelyek cseréje nem változtatja meg. Ha az origón átmenő forgástengely irányát az

$\mathbf{e}(e_1; e_2; e_3)$ egységvektor adja meg, akkor a kocka egy $\mathbf{r}$ helyvektorú pontjának tengelytől való távolsága (70. ábra):

$$l = |\mathbf{r}| \sin(\mathbf{e}, \mathbf{r}) \leq l,$$

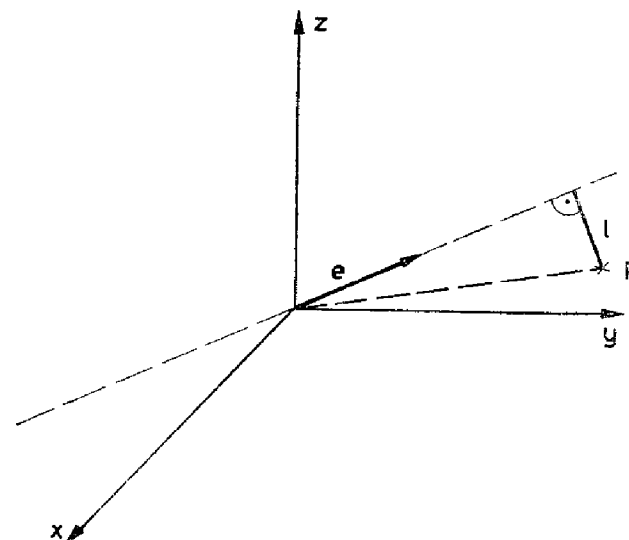
ami egyenértékű az

$$l^2 = |\mathbf{r} \times \mathbf{e}|^2$$

egyenlőséggel.

Tehát

$$\begin{aligned} l^2 &= (e_2 z - e_3 y)^2 + (e_1 z - e_3 x)^2 + (e_1 y - e_2 x)^2 = \\ &= e_1^2(z^2 + y^2) + e_2^2(z^2 + x^2) + e_3^2(x^2 + y^2) - \\ &\quad - 2e_2 e_3 zy - 2e_1 e_3 zx - 2e_1 e_2 xy. \end{aligned}$$

70. ábra

Tudjuk, hogy az $\mathbf{e}$ irányú tengelyre vonatkozó nyomaték:

$$\Theta = \int_V l^2 dV.$$

l^2 előző alakját beírva, tagonként integrálva (figyelembe vesszük, hogy:

$$\int_V (z^2 + y^2) dV = \Theta_x, \quad \int_V zy dV = 0,$$

a tartomány szimmetriája miatt):

$$\Theta = \Theta_x e_1^2 + \Theta_y e_2^2 + \Theta_z e_3^2.$$

Mivel

$$\Theta_x = \Theta_y = \Theta_z,$$

és

$$e_1^2 + e_2^2 + e_3^2 = 1,$$

így

$$\Theta = \Theta_x(e_1^2 + e_2^2 + e_3^2) = \Theta_x,$$

amivel az állítást igazoltuk.

Megjegyzés: A feladat speciális esete egy általános tételnek: Ha a 0 átmenő minden tengelyre felmérjük az

$$\overline{OP} = \frac{1}{\sqrt{\Theta_{OP}}}$$

távolságot, akkor a P pontok egy ellipszoid felületén helyezkednek el. A kocka esetén ez gömb, mivel három egymásra merőleges tengely esetén Θ egyenlő, így minden irányban azonos.

VII. VONAL- ÉS FELÜLETI INTEGRÁL

1. Vonalintegrál

A vonalintegrál fogalmát szemléletesen, egy fizikai alkalmazáson keresztül vezetjük be.

Tekintsük az

$$\mathbf{E} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{E}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D \subset \mathbb{R}^3$$

elektromos teret s egy D -ben levő térgörbét (71. ábra). Mozgassunk e görbe A pontjából B pontjába egy pozitív egységnyi töltést! Határozzuk meg a végzett munka értékét! Mivel a térerősség általában pontról pontra változik, s az elmozdulás nem feltétlenül egyenes mentén történik, így a munka nem számítható az erő- és az elmozdulásvektor skalárszorzataként. Bontsuk fel az $L=AB$ görbét kis darabokra! (E kis ívdaraboknak csak a végpontjaik közösek, egyesítsük a teljes ívet adja meg.) A k -adik részt a $\Delta \mathbf{r}_k$ vektorral helyettesítjük, amely az ívelem kezdőpontjából végpontjába mutat. Mivel a mozgatott töltés $Q=1$, így $\mathbf{F}=\mathbf{E}$, tehát az e részen végzett munka, közelítőleg:

$$\Delta W_k \approx \mathbf{E}(\varrho_k) \Delta \mathbf{r}_k,$$

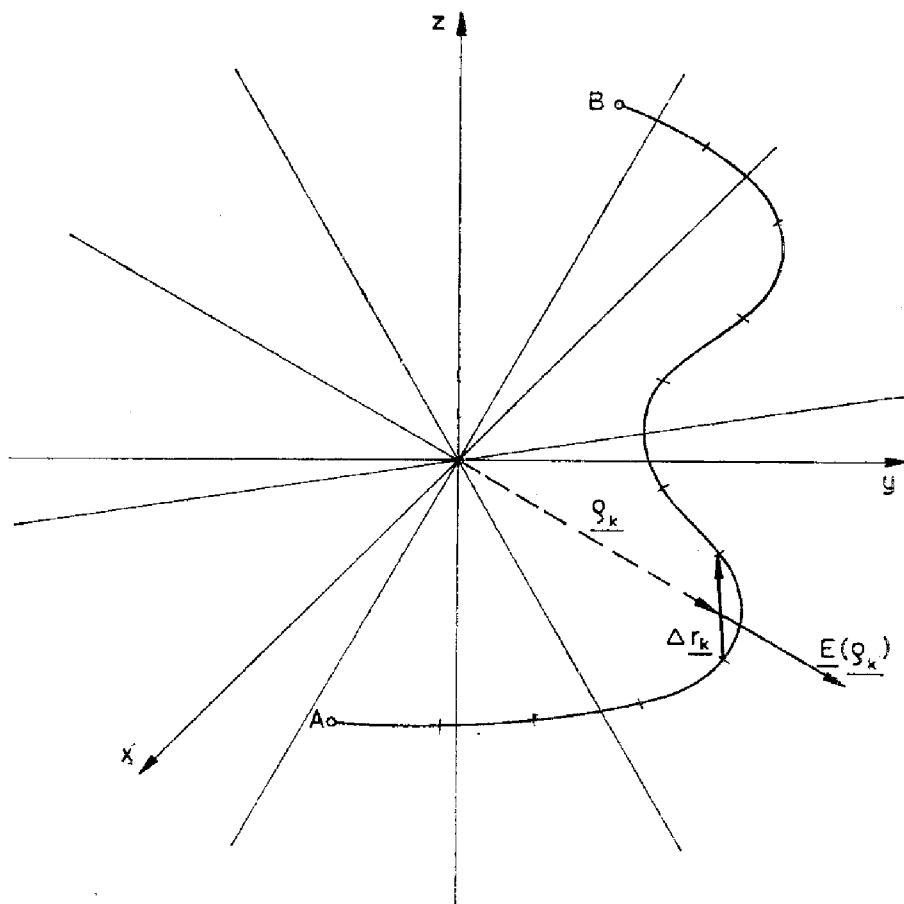
ahol ϱ_k jelöli $\Delta \mathbf{r}_k$ valamely pontját.

Ha ezeket az elemi munkákat összegezzük, s vesszük az összeg határértékét, midőn a felosztás minden határon túl finomodik

(azaz, ha $\max_k |\Delta \mathbf{r}_k|$ is zérushoz tart), akkor, ha az összegnek van véges, a felosztástól és a reprezentáns ponttól független határértéke, akkor ezt az értéket az $\mathbf{E}$ vektortér L görbére vett *vonalintegráljának* nevezzük. Értéke az egységnyi töltés mozgásakor végzett munkát adja meg.

Jelölése:

$$\int_L \mathbf{E} d\mathbf{r}.$$

71. ábra

(Ha L zárt görbe, akkor: $\oint E \, dr$.)

A továbbiakban a vonalintegrál létezésének elégséges feltételéről szólunk.

Legyen adott a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{v}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D \subset \mathbb{R}^3$$

folytonos vektor-vektor függvény, valamint az

$$L = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = \mathbf{r}(t), t \in [t_1; t_2] \quad \mathbf{r} \in D\}$$

irányított térgörbe.

Ha $\mathbf{r}(t)$ létezik és folytonos a térgörbe minden pontjában, akkor a vektortér L görbén vett vonalintegrálja létezik, és

$$\int_L \mathbf{v} \, d\mathbf{r} = \int_{t_1}^{t_2} \mathbf{v}(\mathbf{r}(t)) \dot{\mathbf{r}}(t) \, dt.$$

A vonalintegrál értékét általában nem határozza meg egyértelműen a vektortér és az integrálási út kezdő-, ill. végpontja. Az az különböző görbéken haladva az A és B pontok között, a vonalintegrál értéke általában különböző lesz. Másképp fogalmazva: a vonalintegrál értéke zárt görbe esetén általában zérustól különböző.

Ha a vonalintegrál értéke független az úttól, akkor a vektortér *potenciálosnak* nevezzük. A potenciálfüggvény (egy skálár-vektor függvény) értékét a $B \in D$ pontban a következőképp definiáljuk:

Legyen az $A \in D$ pontban $u(A) = 0$, és

$L = \widehat{AB}$ a D -ben futó térgörbe.

Ekkor

$$u(B) = \int_L \mathbf{v} \, d\mathbf{r}.$$

Legyen adott egy

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{v}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in V \subset \mathbb{R}^3$$

(V egyszeresen összefüggő tartomány) vektortér, és tegyük fel, hogy van olyan V -ben értelmezett

$$u : \mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r})$$

függvény, amely V -ben differenciálható és tetszőleges $\mathbf{r} \in V$ -re:

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}) = \text{grad } u(\mathbf{r}).$$

Ekkor tetszőleges V -ben haladó differenciálható térgörbe

esetén

$$\int_L \mathbf{v}(\mathbf{r}) d\mathbf{r} = \int_{t_1}^{t_2} \text{grad } u(\mathbf{r}(t)) \dot{\mathbf{r}}(t) dt = \\ = u(\mathbf{r}(t_1)) - u(\mathbf{r}(t_2)).$$

(Egyszeresen összefüggőnek nevezzük a V térrészt, ha minden benne haladó zárt görbe lefedhető V -ben levő felületdarabbal. A tórusz például nem egyszeresen összefüggő tartomány, két koncentrikus gömb közötti térrész viszont ilyen.)

Annak szükséges és elégséges feltételét, hogy a $\mathbf{v}$ vektortér potenciális, a Stokes-tétel tárgyalásánál adjuk meg.

A vektortér valamely zárt görbére vett integrálját a vektortér *cirkulációjának* nevezzük.

Fekessünk a tér egy rögzített P_0 pontjára L_k ($k \in N$) P_0 -ra zsugorodó görbesorozattal határolt felületeket, amelyek felszíne Δf_k .

Ha bármely ilyen sorozat esetén létezik és mindig ugyanaz a

$$\lim \frac{1}{\Delta f_k} \oint \mathbf{v} d\mathbf{r}$$

határérték, akkor ezt a P_0 pontbeli átlagos örvénysűrűségnek nevezzük. Belátható, hogy az átlagos örvénysűrűség

$$\mathbf{n} \text{ rot } \mathbf{v}(P_0),$$

ahol $\mathbf{n}$ a felületsorozat normálegységvektorának határértéke. Megjegyezzük még, hogy az előzőekhez hasonlóan értelmezhető a vektorértékű vonalintegrál is, amelynek jelölése

$$\int_L \mathbf{v} \times d\mathbf{r}.$$

(Ekkor az előző vektortér, ill. térgörbe esetén a

$$\lim \sum \mathbf{v}(\rho_k) \times \Delta \mathbf{r}_k$$

határértéket vizsgáljuk. Ha ez létezik és értéke bármely finomodó felosztássorozat esetén ugyanaz, akkor ezt az értéket a $\mathbf{v}$ vektortér L görbére vett *vektorértékű vonalintegráljának* nevezzük.)

Gyakorló feladatok

① Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto y\mathbf{i} + z\mathbf{j} + x\mathbf{k}, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

vektortérnek az $A(1; 2; 5)$ és a $B(4; 7; 9)$ pontokat összekötő egyenesszakaszra vett vonalintegrálját!

Az egyenesszakasz egyenlete (IV.1. szakasz 1. feladat)

$$\mathbf{r} = (1 + 3t)\mathbf{i} + (2 + 5t)\mathbf{j} + (5 + 4t)\mathbf{k}, \quad t \in [0; 1].$$

$\mathbf{r}$ megfelelő koordinátáit $\mathbf{v}$ -be helyettesítve:

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}(t)) = (2 + 5t)\mathbf{i} + (5 + 4t)\mathbf{j} + (1 + 3t)\mathbf{k}.$$

Mivel e szakaszra

$$\dot{\mathbf{r}}(t) = 3\mathbf{i} + 5\mathbf{j} + 4\mathbf{k},$$

így az integrandus $\mathbf{v}(\mathbf{r}(t))$ és $\dot{\mathbf{r}}(t)$ skalárszorzata:

$$3(2 + 5t) + 5(5 + 4t) + 4(1 + 3t).$$

Tehát:

$$\int_L \mathbf{v} d\mathbf{r} = \int_0^1 (47t + 35) dt = 58,5.$$

Természetesen, ha a feladatbeli egyenesszakasznak más paraméterezését választjuk, az integrál értéke nem változik. Az

$$\mathbf{r} : t \mapsto (1 + 3t^2)\mathbf{i} + (2 + 5t^2)\mathbf{j} + (5 + 4t^2)\mathbf{k} \quad t \in [0; 1]$$

függvény szintén az AB szakasz egy lehetséges megadási módja.

Ekkor

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}(t)) = (2 + 5t^2)\mathbf{i} + (5 + 4t^2)\mathbf{j} + (1 + 3t^2)\mathbf{k},$$

és

$$\dot{\mathbf{r}}(t) = 6t\mathbf{i} + 10t\mathbf{j} + 8t\mathbf{k},$$

tehát:

$$\int_L \mathbf{v} \, d\mathbf{r} = \int_0^1 (94t^3 + 70t) \, dt = 58,5,$$

ami valóban az előzővel megegyező.

2. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto x^2 y \mathbf{i} + xy^2 \mathbf{j} + zx \mathbf{k}, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

függvénynek az

$$L_1 = \{\mathbf{r}_1 \mid \mathbf{r}_1 = t\mathbf{i} + t^2\mathbf{j} + t^3\mathbf{k}, 0 \leq t \leq 1\},$$

$$L_2 = \{\mathbf{r}_2 \mid \mathbf{r}_2 = t^2\mathbf{i} + t^3\mathbf{j} + t^4\mathbf{k}, 0 \leq t \leq 1\},$$

térgörbékre vett vonalintegrálját!

A két görbe kezdő- és végpontja azonos, hiszen

$$\mathbf{r}(0) = A(0; 0; 0),$$

és

$$\mathbf{r}(1) = B(1; 1; 1).$$

Az L_1 görbe esetén:

$$\begin{aligned} \int_{L_1} \mathbf{v} \, d\mathbf{r} &= \int_0^1 \mathbf{v}[\mathbf{r}_1(t)] \dot{\mathbf{r}}_1(t) \, dt = \\ &= \int_0^1 (t^4 \mathbf{i} + t^5 \mathbf{j} + t^4 \mathbf{k})(\mathbf{i} + 2t\mathbf{j} + 3t^2 \mathbf{k}) \, dt = \\ &= \int_0^1 (t^4 + 2t^6 + 3t^6) \, dt = \frac{32}{35}. \end{aligned}$$

Hasonlóan az L_2 görbére:

$$\int_{L_2} \mathbf{v} \, d\mathbf{r} = \int_0^1 (t^7 \mathbf{i} + t^8 \mathbf{j} + t^6 \mathbf{k})(2t\mathbf{i} + 3t^2 \mathbf{j} + 4t^3 \mathbf{k}) \, dt =$$

$$= \int_0^1 (2t^8 + 3t^{10} + 4t^9) \, dt = \frac{886}{990},$$

ami az előzőtől különböző.

E feladat esetében tehát

$$\int_{L_1} \mathbf{v} \, d\mathbf{r} \neq \int_{L_2} \mathbf{v} \, d\mathbf{r}$$

bár az L_1 és L_2 görbék kezdő- és végpontja azonos.

3. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto x^3 y \mathbf{i} + \frac{x}{2+y} \mathbf{j} + xz \mathbf{k}, \quad D_v = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid y \neq -2\}$$

függvény

$$L = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = \mathbf{i} + \cos t \mathbf{j} + \sin t \mathbf{k} \quad 0 \leq t \leq 2\pi\}$$

görbére vett vonalintegrálját!

Az L görbe az $x=1$ síkban fekvő egységsugarú kör, azaz zárt görbe.

$$\begin{aligned} \oint_L \mathbf{v} \, d\mathbf{r} &= \int_0^{2\pi} \left(\cos t \mathbf{i} + \frac{1}{2+\cos t} \mathbf{j} + \sin t \mathbf{k} \right) (-\sin t \mathbf{j} + \cos t \mathbf{k}) \, dt = \\ &= \int_0^{2\pi} \left(\frac{-\sin t}{2+\cos t} + \cos t \sin t \right) \, dt = \left[\ln(2+\cos t) + \frac{\cos^2 t}{2} \right]_0^{2\pi} = 0. \end{aligned}$$

Megjegyzés: Az, hogy a vonalintegrál egy zárt görbe esetén zérus, nem jelenti azt, hogy a tér potenciálos, azaz minden zárt görbe esetén zérus. Esetünkben az

$$L_1 = \{\mathbf{r}_1 \mid \mathbf{r}_1 = \sin 2t \mathbf{i} + \mathbf{j} + \cos t \mathbf{k} \quad 0 \leq t \leq 2\pi\}$$

zárt görbe esetén

$$\int_{L_1} \mathbf{v} \, d\mathbf{r} = \int_0^{2\pi} \left(2 \sin^3 2t \cos 2t - \frac{1}{2} \sin^2 2t \right) dt = \frac{\pi}{2}$$

adódik, ami zérustól különböző.

4. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \frac{x}{x^2+y^2} \mathbf{i} + \frac{y}{x^2+y^2} \mathbf{j}, \quad D_v = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid x^2+y^2 \neq 0\}$$

függvény

$$L = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = \cos t \mathbf{i} + \sin t \mathbf{j} + t \mathbf{k} \quad 0 \leq t \leq 2\pi\}$$

görbére vett vonalintegrálját!

A térgörbe a IV.1. szakasz 2. feladatában szereplő csavarvonal, amely illeszkedik az $x^2+y^2=1$ felületre. A vektortér hengerszimmetrikus, trajektoriái a z tengelyre, azaz a térgörbe érintőjére is merőlegesek. Ebből következően $\mathbf{v}(\mathbf{r}(t))$ és $\dot{\mathbf{r}}(t)$ vektorok skalárszorzata minden pontban zérus, így:

$$\int_L \mathbf{v} \, d\mathbf{r} = 0.$$

(Az Olvasó gyakorlásképpen ellenőrizze számítással, hogy az integrandus valóban zérus!)

5. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \frac{y}{x^2+y^2} \mathbf{i} - \frac{x}{x^2+y^2} \mathbf{j}, \quad D_v = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid x^2+y^2 \neq 0\}$$

vektortér

$$L = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = t \mathbf{i} + \sqrt{1-t^2} \mathbf{j} + \mathbf{k}, \quad 0 \leq t \leq 1\}$$

negyedkörre vett vonalintegrálját!

Végezze el az integrálást a teljes körre is!

A kör pontjaiban

$$x^2+y^2=1,$$

így

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}(t)) = \sqrt{1-t^2} \mathbf{i} - t \mathbf{j},$$

és

$$\dot{\mathbf{r}}(t) = \mathbf{i} - \frac{t}{\sqrt{1-t^2}} \mathbf{j}.$$

Tehát:

$$\int_L \mathbf{v} \, d\mathbf{r} = \int_0^1 \left(\sqrt{1-t^2} + \frac{t^2}{\sqrt{1-t^2}} \right) dt.$$

A második tagot átalakítjuk:

$$\frac{t^2}{\sqrt{1-t^2}} = \frac{t^2-1+1}{\sqrt{1-t^2}} = \frac{1}{\sqrt{1-t^2}} - \sqrt{1-t^2}.$$

Így:

$$\int_L \mathbf{v} \, d\mathbf{r} = \int_0^1 \frac{dt}{\sqrt{1-t^2}} = [\arcsin t]_0^1 = \frac{\pi}{2}.$$

A teljes körre való integráláskor célszerű más paraméterezéssel dolgozni:

$$L_1 = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = \cos t \mathbf{i} + \sin t \mathbf{j} + \mathbf{k}, \quad 0 \leq t \leq 2\pi\}.$$

Az előzőhöz hasonlóan:

$$\int_{L_1} \mathbf{v} \, d\mathbf{r} = \int_0^{2\pi} (\cos^2 t + \sin^2 t) dt = 2\pi,$$

ami az előző eredmény négyszerese.

Megjegyzés: A vektortér az

$$\mathbf{u} : \mathbf{r} \mapsto \arctg \frac{x}{y}, \quad D_u = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid y \neq 0\}$$

függvény gradienseként állítható elő (a zx sík pontjainak kivételével). Így bármely $y > 0$ feltételben levő zárt görbe esetén zérus a vonalintegrál értéke.

A feladatbeli kör átmetszi az $y=0$ síkot, körülveszi a z tengelyt, amelynek pontjaiban a vektortér nincs értelmezve, így a zárt görbére nem kell zérussal egyenlőnek lennie a vonalintegrálnak.

6. Legyen

$$u: \mathbf{r} \mapsto x^3 y z^2, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

és

$$\mathbf{v}: \mathbf{r} \mapsto \text{grad } u.$$

Határozza meg a vonalintegrál értékét az $A(1; 1; 1)$ és $B(2; 3; 5)$ pontokat összekötő tetszőleges, folytonosan differenciálható görbére!

Mivel a

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}) = \text{grad } u(\mathbf{r}) = \frac{du}{d\mathbf{r}}$$

egyenlőség a tér minden pontjában teljesül, így a tér potenciális, s potenciálfüggvénye az u skalárvektor függvény.

Így:

$$\int_{\widehat{AB}} \mathbf{v} d\mathbf{r} = \int_{\mathbf{r}_A}^{\mathbf{r}_B} \frac{du}{d\mathbf{r}} d\mathbf{r} = \int_{\mathbf{r}_A}^{\mathbf{r}_B} du = u(\mathbf{r}_B) - u(\mathbf{r}_A).$$

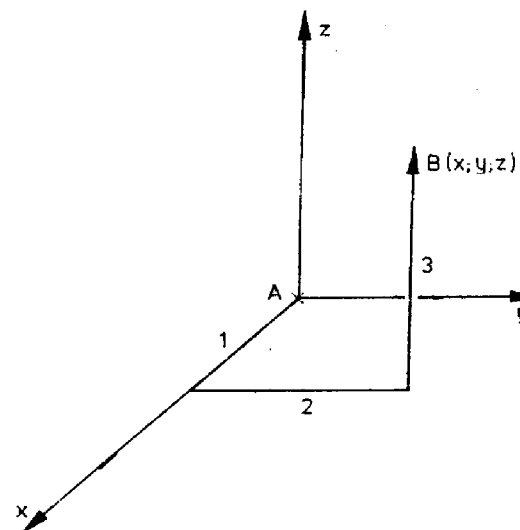
Mivel az u függvény értéke az A pontban 1, a B pontban 600, így:

$$\int_L \mathbf{v} d\mathbf{r} = 599.$$

7. Határozza meg a

$$\mathbf{v}: \mathbf{r} \mapsto xy^2\mathbf{i} + (x^2y + z)\mathbf{j} + (y + z)\mathbf{k} \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

vektortér vonalintegrálját az $A(0; 0; 0)$ és $B(x; y; z)$ pontokat összekötő 72. ábrán látható töröttvonalra!

72. ábra

Az első szakaszon az x tengelyen haladunk az A pontból a $P_1(x; 0; 0)$ pontba.

Ekkor

$$L_1 = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = t\mathbf{i}, \quad t \in [0; x]\},$$

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}(t)) = 0,$$

tehát

$$\int_{L_1} \mathbf{v} d\mathbf{r} = 0.$$

A második szakaszon a $P_1(x; 0; 0)$ pontból a $P_2(x; y; 0)$ pontig megyünk, az y tengellyel párhuzamosan:

$$L_2 = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = x\mathbf{i} + t\mathbf{j}, \quad t \in [0; y]\},$$

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}(t)) = xt^2\mathbf{i} + x^2t\mathbf{j},$$

$$\dot{\mathbf{r}}(t) = \mathbf{j}.$$

E szakaszra tehát

$$\int_{L_2} \mathbf{v} d\mathbf{r} = \int_0^y x^2 t dt = \left[\frac{x^2 t^2}{2} \right]_0^y = \frac{x^2 y^2}{2}.$$

Végül a P_2 pontból a B pontig a z tengellyel párhuzamosan:

$$L_3 = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + t\mathbf{k}, \quad t \in [0; z]\}.$$

Ekkor

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}(t)) = xy^2\mathbf{i} + (x^2y + t)\mathbf{j} + (y + t)\mathbf{k},$$

$$\dot{\mathbf{r}}(t) = \mathbf{k},$$

tehát:

$$\int_{L_3} \mathbf{v} d\mathbf{r} = \int_0^z (y + t) dt = \left[yt + \frac{t^2}{2} \right]_0^z = yz + \frac{z^2}{2}.$$

Végeredményben:

$$\int_L \mathbf{v} d\mathbf{r} = \int_{L_1} \mathbf{v} d\mathbf{r} + \int_{L_2} \mathbf{v} d\mathbf{r} + \int_{L_3} \mathbf{v} d\mathbf{r} = \frac{x^2y^2}{2} + yz + \frac{z^2}{2}.$$

Megjegyzés: Könnyen látható, hogy a vektortér

$$u: \mathbf{r} \mapsto \frac{x^2y^2}{2} + yz + \frac{z^2}{2}, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

skalár-vektor függvény gradienseként állítható elő. Ha tehát tudjuk, hogy a vektortér valamely $V \subset \mathbb{R}^3$ tartományban potenciális, a potenciálfüggvényt az e feladatban látott módszerhez hasonlóan kereshetjük meg.

Természetesen az A, B pontok a V tartományban vannak, s a törött-vonalat is úgy kell felvennünk, hogy az végig a V térrészben haladjon.

8. Az

$$\mathbf{E}: \mathbf{r} \mapsto \frac{k\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^3} \quad D_{\mathbf{E}} = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\}$$

térerősségű vektortérben az $A(4; 0; 0)$ pontból a $B(0; 10; 0)$ pontba mozgatunk egy pozitív egységnyi töltést az AB szakasz mentén. Határozza meg a végzett munka értékét!

Láttuk, hogy a pozitív egységnyi töltés mozgatásakor végzett munka:

$$W = \int_L \mathbf{E} d\mathbf{r}.$$

Mivel a vektortér az

$$u: \mathbf{r} \mapsto \frac{-k}{|\mathbf{r}|} \quad D_u = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\}$$

skalár-vektor függvény gradienseként állítható elő (IV.3. szakasz alapján), és a

$$V = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \setminus \{0\}\}$$

tartomány egyszeresen összefüggő, így e tartományban haladó bármely görbe esetén a vonalintegrál értéke független az úttól, azaz V -ben a vektortér potenciális. Tehát:

$$W = \int_L \mathbf{E} d\mathbf{r} = u(B) - u(A) = -\frac{k}{10} + \frac{k}{4} = \frac{3k}{20}.$$

Megjegyzés: A vonalintegrál úttól való függetlenségét a következőképpen is kihasználhatjuk.

Mozgassuk először a töltést az A pontból a $C(0; 4; 0)$ pontba az $x^2 + y^2 = 16$ körvonal mentén, majd C -ből vigyük B -be. Mivel a tér radiális, azaz erővonalai a kört merőlegesen metszik, így az AC íven a vonalintegrál értéke zérus. A CB szakaszon csak y értéke változik, így $|\mathbf{r}| = y$.

$$\int_{CB} \mathbf{E} d\mathbf{r} = \int_4^{10} \frac{ky}{y^3} dy = \left[\frac{-k}{y} \right]_4^{10} = \frac{3k}{20},$$

tehát

$$\int_L \mathbf{E} d\mathbf{r} = \frac{3k}{20},$$

ami természetesen az előzővel megegyező.

A vektorértékű vonalintegrál alkalmazásai közül a Biot—Savart-törvényt említjük.

Az L görbe mentén folyó I intenzitású áram által az $\mathbf{r}_0$ helyvektorú pontban létrehozott mágneses térerősség:

$$\mathbf{H}(\mathbf{r}_0) = -\frac{I}{4\pi} \int_L \frac{\mathbf{r}_0 - \mathbf{r}}{|\mathbf{r}_0 - \mathbf{r}|^3} \times d\mathbf{r}.$$

9. Határozza meg a Biot—Savart-törvény alapján az I árammal átjárt R sugarú körvezető középpontjában a mágneses térerősség értékét!

Helyezzük el a körvezetőt az xy síkban úgy, hogy a kör középpontja az origó legyen. ($\mathbf{r}_0 = \mathbf{0}$)

Mivel az $\mathbf{r}$ a kört merőlegesen metszi, s a körön $|\mathbf{r}| = R$, így:

$$|\mathbf{r} \times d\mathbf{r}| = |\mathbf{r}| |d\mathbf{r}| \sin 90^\circ = R dr.$$

Ebből következően:

$$|\mathbf{H}(\mathbf{o})| = \frac{I}{4\pi} \oint_L \frac{R}{R^3} dr = \frac{I}{4\pi} \frac{1}{R^2} \oint_L dr.$$

Mivel

$$\oint_L dr = 2R\pi,$$

hiszen az integrál értéke a kör területével egyenlő, így

$$|\mathbf{H}(\mathbf{o})| = \frac{I}{2R}.$$

($\mathbf{H}(\mathbf{o})$ a körvezető síkjára merőleges.)

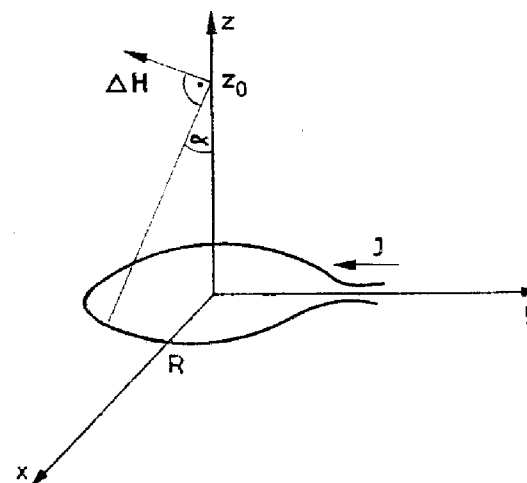
10. Határozza meg a mágneses térerősséget az előző körvezető tengelyén levő P pontban, amely a körvezető síkjától m távolságra van!

Helyezzük el a körvezetőt az előző feladatban látott módon (73. ábra). Az elrendezés szimmetriájából következik, hogy $\mathbf{H}$ a z tengely pontjaiban a tengely irányába mutat. Az $\mathbf{r}_0 - \mathbf{r}$ vektor minden pontban merőleges a kör érintőjére, tehát:

$$|(\mathbf{r}_0 - \mathbf{r}) \times d\mathbf{r}| = |\mathbf{r}_0 - \mathbf{r}| \cdot |d\mathbf{r}| = \sqrt{R^2 + m^2} dr.$$

Mivel — mint láttuk — $\mathbf{H}$ a z tengely irányába mutat, így csak $\Delta \mathbf{H}$ tengelyirányú komponenseit kell összegeznünk. Az ábra alapján a $\Delta \mathbf{H}$ vektor z tengely irányú vetülete:

$$|\Delta \mathbf{H}| \sin \alpha,$$

73. ábra

ahol

$$\sin \alpha = \frac{R}{\sqrt{R^2 + m^2}}$$

(merőleges szárú szögek), tehát

$$|\mathbf{H}(\mathbf{r}_0)| = \frac{I}{4\pi} \oint_L \frac{\sqrt{R^2 + m^2}}{(\sqrt{R^2 + m^2})^3} \sin \alpha dr = \frac{IR}{4\pi(R^2 + m^2)^{\frac{3}{2}}} \oint_L dr.$$

Az előző feladatban láttuk, hogy

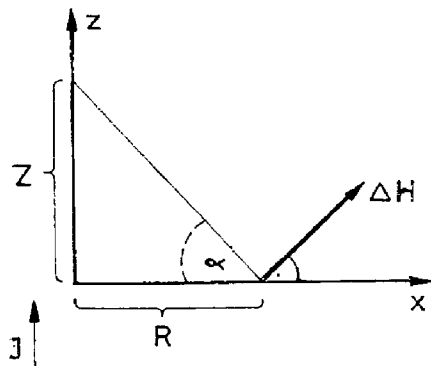
$$\oint_L dr = 2R\pi,$$

így:

$$|\mathbf{H}| = \frac{I}{2} \frac{R^2}{(R^2 + m^2)^{\frac{3}{2}}}.$$

$m = 0$ esetén az előző feladat eredményét kapjuk.

11. Határozza meg az I árammal átjárt, végtelen hosszú egyenes vezető által létrehozott mágneses tér nagyságát, a vezetőtől R távolságban!

74. ábra

Helyezzük el a koordináta-rendszert úgy, hogy a vezető a z tengellyel essen egybe!

Határozzuk meg az $A(R; 0; 0)$ pontban H abszolút értékét! Mivel az $r_0 - r$ vektor az xz síkban van, így H az y tengely irányába mutat (74. ábra).

Mivel

$$|r_0 - r| = \sqrt{R^2 + z^2},$$

és

$$\sin \alpha = \frac{z}{\sqrt{R^2 + z^2}},$$

így

$$|H| = \frac{I}{4\pi} \int_L \frac{|r_0 - r|}{|r_0 - r|^3} \sin \alpha \, dr = \frac{I}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\sqrt{R^2 + z^2}}{(R^2 + z^2)^{\frac{3}{2}}} \cdot \frac{z}{\sqrt{R^2 + z^2}} \, dz =$$

$$= \frac{I}{4\pi} \int_0^{\infty} \frac{2z}{(R^2 + z^2)^{\frac{3}{2}}} \, dz = \frac{I}{4\pi} \left[-2(R^2 + z^2)^{-\frac{1}{2}} \right]_0^{\infty} = \frac{I}{2R\pi}.$$

Megjegyzés: Az egyenes vezető által létrehozott mágneses tér erősségét egyszerűbben megkaphatjuk az ún. gerjesztési törvény alkalmazásával, amely szerint a mágneses térerősség zárt görbén vett vonalintegrálja egyenlő a zárt görbe által határolt felületen áthaladó áramok előjeles összegével. Legyen a zárt görbe az

$$x^2 + y^2 = R^2$$

kör. Mivel a H vektortér hengersizmetrikusan veszi körül a vezetőt, így e kör pontjaiban H érintőirányú, azaz

$$H \, dr = |H| \, dr.$$

A gerjesztési törvény szerint:

$$I = \oint_L H \, dr = \oint_L |H| \, dr = |H| \oint_L dr = |H| 2R\pi.$$

Ebből

$$|H| = \frac{I}{2R\pi},$$

ami az előzővel megegyezik.

2. Felületi integrál

A felületi integrál fogalmát is egy alkalmazásán keresztül mutatjuk be.

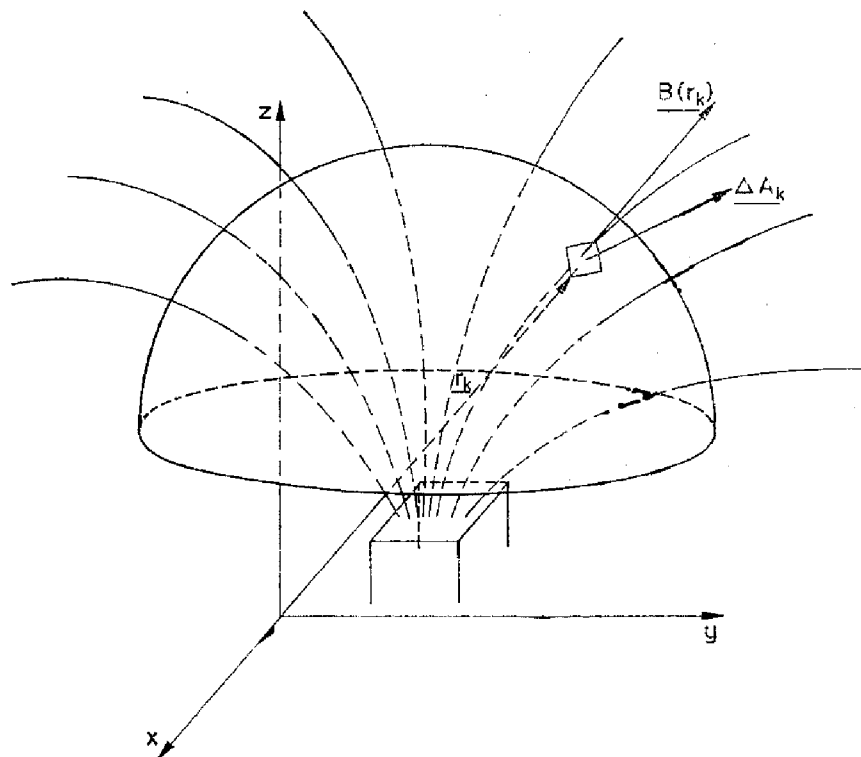
Tekintsük a

$$B: r \mapsto B(r) \quad r \in D \subset R^3$$

indukcióvektorral jellemzett mágneses teret és egy D -ben levő irányítható, mérhető felszíni felületet (jelölje ezt F).

Határozzuk meg az e felületen áthaladó indukcióvonalak számát, a fluxust (75. ábra)!

Mivel általában B pontról pontra változik, s a felület nem sík, így a fluxus nem számolható a B és a felületre merőleges A vektor skalárszorzataként. Bontsuk fel a felületet mérhető felszíni részekre! (E részeknek csak a határvonaluk közös, egye-

75. ábra

sítésük az eredeti felületet adja!) A k -adik darabon válasszunk ki egy $\mathbf{r}_k$ reprezentáns pontot, és jelölje $\Delta \mathbf{A}_k$ azt a vektort, amelynek iránya a felületi normális irányával megegyező, abszolút értéke a felületdarab felszínével egyenlő, azaz: $|\Delta \mathbf{A}_k| = \mu(F_k)$. (A felületdarabok irányítása a felület irányításának megfelelő.) E kis felületen az elemi fluxus:

$$\Delta \Phi_k = \mathbf{B}(\mathbf{r}_k) \Delta \mathbf{A}_k.$$

Ha minden határon túl finomodó felosztássorozat (F_k átmérőinek maximuma is zérushoz tart) esetén létezik a felosztástól és a reprezentáns pont választásától független

$$\lim \sum_k \mathbf{B}(\mathbf{r}_k) \Delta \mathbf{A}_k$$

határérték, akkor ezt az értéket a $\mathbf{B}$ vektortér F felületre vett *felületi integráljának* nevezzük.

Jelölése:

$$\int_F \mathbf{B} d\mathbf{A}.$$

Zárt felület esetén a jelölés:

$$\oint_F \mathbf{B} d\mathbf{A}.$$

Az integrál értéke tehát az F felületen áthaladó fluxust adja meg.

Ha a

$$\mathbf{B} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{B}(\mathbf{r}), \quad \mathbf{r} \in D \subset \mathbb{R}^3$$

folytonos, és az

$$F = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = \mathbf{r}(u, v), (u, v) \in T\}$$

D -ben levő korlátos, irányítható, mérhető felszínű, folytonosan differenciálható felület, akkor:

$$\int_F \mathbf{B} d\mathbf{A} = \int_T \int \mathbf{B}(\mathbf{r}(u, v)) (\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v) du dv.$$

Tekintsük az előző vektortér egy $\mathbf{r}_0 \in D$ pontját, s vegyük azt körül D -ben haladó $\mathbf{r}_0$ -ra zsugorodó olyan $\{F_n\}_{n \in \mathbb{N}^+}$ zárt felületsorozattal, amelynek minden elemére létezik

$$\oint_{F_n} \mathbf{B} d\mathbf{A}.$$

Az F_n zárt felületre számított fluxus a felület által határolt térrészben (legyen ez V_n) levő „forrás” mennyiségére jellemző. Ha bármely ilyen sorozat esetén létezik a felület alakjától függetlenül mindig ugyanaz a

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{\mu(V_n)} \oint_{F_n} \mathbf{B} d\mathbf{A}$$

határérték, akkor ezt az r_0 pontbeli *forrássűrűségnek* nevezzük. Igazolható, hogy értéke

$$\operatorname{div} \mathbf{B}(r_0).$$

Megjegyezzük, hogy a (skalárértékű) felületi integrálhoz hasonlóan értelmezhető az

$$\int_F \mathbf{B} \times d\mathbf{A}$$

vektorértékű felületi integrál is.

Ekkor az előző vektortér, ill. felület esetén a

$$\lim \sum \mathbf{B}(r_k) \times \Delta \mathbf{A}_k$$

határértéket vizsgáljuk. Ha ez létezik, és értéke bármely finomodó felosztássorozat esetén ugyanaz, akkor ezt az értéket a $\mathbf{B}$ vektortér F felületre vett *vektorértékű felületi integráljának* nevezzük.

$$\int_F d\mathbf{A}$$

a felületelemek összegével, azaz a felület felszínével egyezik meg. Ha a felület irányítását megváltoztatjuk, a felületi integrál értéke előjelet vált. A feladatokban az irányítást úgy választottuk, hogy az integrál értéke pozitív legyen.

Gyakorló feladatok

1. Határozza meg a

$$\mathbf{W} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

függvény felületi integrálját az $A(1; 1; 3)$, $B(4; 2; 7)$ és $C(5; 4; 9)$ csúcspontú háromszögre!

A háromszöglap egy lehetséges megadási módja (l. a IV.2. szakasz 1. feladatát):

$$F = \{ \mathbf{r} \mid \mathbf{r} = (1+3u+4v)\mathbf{i} + (1+u+3v)\mathbf{j} + (3+4u+6v)\mathbf{k}, \\ (u, v) \in R^{+2} \mid 0 \leq u+v \leq 1 \}.$$

Határozzuk meg a paraméterek szerinti parciálisokat:

$$\mathbf{r}'_u = 3\mathbf{i} + \mathbf{j} + 4\mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_v = 4\mathbf{i} + 3\mathbf{j} + 6\mathbf{k}.$$

Az integrandus a

$\mathbf{w}[\mathbf{r}(u, v)]$, $\mathbf{r}'_u$, $\mathbf{r}'_v$ vektorok vegyes szorzata; azaz

$$\begin{vmatrix} 1+3u+4v & 1+u+3v & 3+4u+6v \\ 3 & 1 & 4 \\ 4 & 3 & 6 \end{vmatrix} = 7.$$

(Mivel a determináns első sorában összeg szerepel, így ez három determináns összegére bontható. A másodikból u -t, a harmadikból v -t kiemelve ezeknek két sora megegyező, tehát értékük zérus, tehát csak az összeg első tagja marad meg.)

Az integrálási tartomány:

$$T = \{ (u, v) \mid 0 \leq u \leq 1, 0 \leq v \leq 1-u \}.$$

Tehát:

$$\int_F \mathbf{W} d\mathbf{A} = \int_0^1 \int_0^{1-u} 7 dv du = \frac{7}{2}.$$

2. Határozza meg az előző feladatban szereplő vektortér integrálját egy origó középpontú, R sugarú gömbfelületre!

A gömbfelület egy lehetséges megadása (l. a. IV.2. szakasz 2. feladatát):

$$F = \{ \mathbf{r} \mid \mathbf{r} = R \sin u \cos v \mathbf{i} + R \sin u \sin v \mathbf{j} + R \cos u \mathbf{k}, u \in [0; \pi], v \in [0; 2\pi] \}.$$

A parciális deriváltak:

$$\mathbf{r}'_u = R \cos u \cos v \mathbf{i} + R \cos u \sin v \mathbf{j} + (-R \sin u) \mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_v = -R \sin u \sin v \mathbf{i} + R \sin u \cos v \mathbf{j}.$$

Az integrandus:

$$\mathbf{w}[\mathbf{r}(u, v)] \cdot (\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_v) = \\ = R^3 \sin^3 u \cos^2 v + R^3 \sin^3 u \sin^2 v + R^3 \cos^2 u \sin u = R^3 \sin u.$$

Tehát a vektortér gömbfelületre vett felületi integrálja:

$$\oint_F \mathbf{w} d\mathbf{A} = \int_0^\pi \int_0^{2\pi} R^3 \sin u \, dv \, du = 4\pi R^3.$$

Jóval egyszerűbben kapjuk meg az eredményt, ha felhasználjuk, hogy a tér erővonalai (trajektóriái) sugárirányúak, azaz merőlegesen metszik a gömbfelületet, így lévén a felületen $|\mathbf{w}| = R$,

$$\oint_F \mathbf{w} d\mathbf{A} = \oint_F |\mathbf{w}| d\mathbf{A} = \oint_F R d\mathbf{A} = R \oint_F d\mathbf{A}.$$

Mivel a felületelemek összege a gömb felszínét adja, így:

$$R \oint_F d\mathbf{A} = 4\pi R^3,$$

ami az előzővel megegyező.

Megjegyzés: Jelölje V a gömbfelület által határolt térrészt, s képezzük a

$$\lim_{R \rightarrow 0} \frac{1}{\mu(V)} \oint_F \mathbf{w} d\mathbf{A}$$

határértéket!

Mivel

$$\mu(V) = \frac{4\pi}{3} R^3$$

az R sugarú gömb térfogata, így a fenti határérték 3-mal egyenlő.

Esetünkben tehát valóban teljesül a

$$\lim_{R \rightarrow 0} \frac{1}{\mu(V)} \oint_F \mathbf{w} d\mathbf{A} = \operatorname{div} \mathbf{w}(0) = 3$$

összefüggés.

3. Határozza meg a

$$\mathbf{B} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{j} \times \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

vektortér felületi integrálját az

$$x^2 + z^2 = 1$$

hengerfelület $0 \leq y \leq 1$ részére!

A felület:

$$F = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = \cos \varphi \mathbf{i} + t \mathbf{j} + \sin \varphi \mathbf{k}, \quad 0 \leq \varphi \leq 2\pi, 0 \leq t \leq 1\}.$$

Tekintve, hogy

$$\mathbf{j} \times \mathbf{r} = z \mathbf{i} - x \mathbf{k},$$

így

$$\mathbf{B}(\mathbf{r}(\varphi, t)) = \sin \varphi \mathbf{i} - \cos \varphi \mathbf{k}.$$

Tehát az integrandus:

$$\mathbf{B}(\mathbf{r}'_\varphi \times \mathbf{r}'_t) = \begin{vmatrix} \sin \varphi & 0 & -\cos \varphi \\ -\sin \varphi & 0 & \cos \varphi \\ 0 & 1 & 0 \end{vmatrix} = 0,$$

így

$$\int_F \mathbf{B} d\mathbf{A} = 0.$$

Megjegyzés: Mivel a felület tetszőleges $P(x, y, z)$ pontjában a felületi normális irányát az $\mathbf{r}(x, 0, z)$ vektor adja, amely a $\mathbf{B}$ vektorra merőleges, vagyis $\mathbf{nB} = 0$, így nyilvánvaló, hogy teljesül a

$$\int_F \mathbf{B} d\mathbf{A} = 0 \text{ egyenlőség.}$$

4. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto zy \mathbf{i} + zx \mathbf{j} + z^2 \mathbf{k}, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

vektortér felületi integrálját az

$$F = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = (\operatorname{ch} t + 2u) \mathbf{i} + (\operatorname{sh} t + 4u) \mathbf{j} + 5uk, \quad 0 \leq t \leq 1, 0 \leq u \leq 1\}$$

felületre!

A felület egy hiperbola alapú henger része (l. a IV. 2. szakasz 5. feladatát). Elvégezve a megfelelő koordináták helyettesítését:

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}(t, u)) = 5u ((\operatorname{sh} t + 4u)\mathbf{i} + (\operatorname{ch} t + 2u)\mathbf{j} + 5u\mathbf{k}),$$

az integrandus pedig:

$$\begin{aligned} \mathbf{v}(\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_t) &= 5u \begin{vmatrix} \operatorname{sh} t + 4u & \operatorname{ch} t + 2u & 5u \\ \operatorname{sh} t & \operatorname{ch} t & 0 \\ 2 & 4 & 5 \end{vmatrix} = \\ &= 150u^2 (\operatorname{ch} t - \operatorname{sh} t) = 150u^2 e^{-t}. \end{aligned}$$

Tehát a felületi integrál:

$$\int_F \mathbf{v} dA = \int_0^1 \int_0^1 150u^2 e^{-t} du dt = 50(1 - e^{-1}).$$

5. Határozza meg a

$$\mathbf{E}: \mathbf{r} \mapsto \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^3}, \quad D_E = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\}$$

függvény felületi integrálját a $z=1$ síkra!

Célszerű kihasználni a z tengelyre való forgásszimmetriát. Adjuk meg a felületet a következő módon:

$$F = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = u \cos \varphi \mathbf{i} + u \sin \varphi \mathbf{j} + \mathbf{k}, u \geq 0, \varphi \in [0, 2\pi]\}.$$

Ekkor az $u=u_0$ vonalak z tengely középpontú körök. Mivel a felületen

$$|\mathbf{r}| = \sqrt{u^2 + 1},$$

így:

$$\mathbf{E}(\mathbf{r}(u, \varphi)) = \frac{1}{(u^2 + 1)^{\frac{3}{2}}} (u \cos \varphi \mathbf{i} + u \sin \varphi \mathbf{j} + \mathbf{k}).$$

Az integrandus tehát:

$$\mathbf{E} \mathbf{r}'_u \mathbf{r}'_\varphi = \frac{1}{(u^2 + 1)^{\frac{3}{2}}} \begin{vmatrix} u \cos \varphi & u \sin \varphi & 1 \\ \cos \varphi & \sin \varphi & 0 \\ -u \sin \varphi & u \cos \varphi & 0 \end{vmatrix} = u.$$

Így E felületi integrálja:

$$\begin{aligned} \int_F \mathbf{E} dA &= \int_0^\infty \int_0^{2\pi} \frac{u}{(u^2 + 1)^{\frac{3}{2}}} d\varphi du = \pi \int_0^\infty 2u(u^2 + 1)^{-\frac{3}{2}} du = \\ &= \pi \left[-2(u^2 + 1)^{-\frac{1}{2}} \right]_0^\infty = 2\pi. \end{aligned}$$

Ugyanezt az eredményt kapjuk akkor is, ha a síkot

$$F = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + \mathbf{k}, (x, y) \in \mathbb{R}^2\}$$

alakban adjuk meg, s a felületi integrál számításakor polárkoordinátákra térünk át.

6. Az elektrosztatika Gauss-tételét felhasználva határozza meg az origóban levő egységnyi ponttöltés terét!

Az elektrosztatika Gauss-tétele:

$$\oint_F \mathbf{D} dA = \sum_i Q_i,$$

azaz a $\mathbf{D} = \varepsilon \mathbf{E}$ vektor zárt felületre vett integrálja egyenlő a felület által határolt térrészben levő töltések előjeles összegével.

Mivel a kialakuló tér gömbszimmetrikus, így egy origó középpontú R_0 sugarú gömbre célszerű a felületi integrált meghatározni.

A gömbfelületen, mivel $\mathbf{D}$ merőleges a felületre:

$$\mathbf{D} dA = |\mathbf{D}| dA,$$

ebből következően

$$\oint_F \mathbf{D} dA = \oint_F |\mathbf{D}| dA = |\mathbf{D}| \oint_F dA = |\mathbf{D}| 4\pi R_0^2 = Q = 1.$$

Az integrálás során felhasználtuk, hogy a gömbszimmetria miatt a felületen $|\mathbf{D}|$ állandó, így az integráljel elé kiemelhető.

Tehát

$$|\mathbf{D}(\mathbf{r})| = \varepsilon |\mathbf{E}(\mathbf{r})| = \frac{1}{4\pi r^2},$$

azaz

$$\mathbf{E} : \mathbf{r} \mapsto \frac{1}{4\pi\epsilon r^2} \cdot \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|} \quad D_{\mathbf{E}} = \{\mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\}.$$

Megjegyzés: Ha a töltést egy a sugarú fémgömbre vittük fel, ennek tere $|\mathbf{r}| \geq a$ esetén kapott eredményünkkel megegyező, $|\mathbf{r}| < a$ esetén pedig $|\mathbf{E}| = 0$.

7. Határozza meg az R_1 sugarú végtelen hosszú vezető henger által létrehozott tér erősségét, ha annak egységnyi magasságú részén Q töltés helyezkedik el!

Az előző feladatban láttuk, hogy

$$\oint_F \mathbf{D} \, d\mathbf{A} = Q.$$

Helyezzük el a hengert úgy, hogy tengelye a z tengely legyen, és legyen a zárt felület egy ugyancsak z tengelyű, R_0 sugarú egységnyi magasságú körhenger. (A henger alap- és fedőkörét is figyelembe kell vennünk!)

A felületi integrál meghatározásához kihasználjuk, hogy a tér henger-szimmetrikus, azaz a henger alap- és fedőkörén nem lép ki erővonal, így ezek járuléka a felületi integrálhoz zérus.

A henger palástján $\mathbf{D}$ állandó, így:

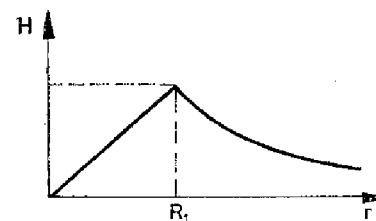
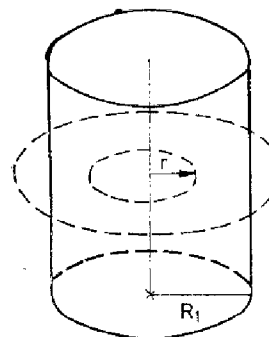
$$\int_F \mathbf{D} \, d\mathbf{A} = \int_F |\mathbf{D}| \, dA = |\mathbf{D}| \int_F dA = |\mathbf{D}| 2\pi R_0 = \begin{cases} 0, & \text{ha } R_0 < R_1, \\ Q, & \text{ha } R_0 \geq R_1. \end{cases}$$

Tehát:

$$|\mathbf{E}(\mathbf{r})| = \begin{cases} 0, & \text{ha } |\mathbf{r}| < R_1 \\ \frac{Q}{2\pi\epsilon|\mathbf{r}|}, & \text{ha } |\mathbf{r}| \geq R_1. \end{cases}$$

Ez esetben tehát a tengelytől távolodva a térerősség abszolút értéke csak $\frac{1}{|\mathbf{r}|}$ első hatványa szerint csökken.

8. Egy R_1 sugarú egyenes vezetőben j áramsűrűségű egyen-áram folyik. Határozza meg a mágneses térerősség értékét a vezetőben s azon kívül!

76. ábra

Írjuk fel a VII.1. 11. feladatában szereplő gerjesztési törvény általános alakját!

$$\oint_L \mathbf{H} \, d\mathbf{r} = \int_F \mathbf{j} \, d\mathbf{A}$$

(itt F a zárt L görbére fektetett felület).

Legyen az L görbe a vezető tengelyére merőleges síkban levő, a tengelyre szimmetrikusan elhelyezkedő körvonal, F az erre fektetett síklap (76. ábra).

Láttuk (VII.1. szakasz 11. feladata), hogy

$$\oint_L \mathbf{H} \, d\mathbf{r} = |\mathbf{H}| 2\pi r,$$

ahol r a kör sugara.

A felületi integrál $r \leq R_1$ esetén:

A vezetőben j a felületre merőleges,

$$|j| = \frac{I}{R_1^2 \pi} = \text{állandó},$$

így ekkor:

$$\int_F j dA = \int_F |j| dA = \frac{I}{R_1^2 \pi} \int dA = \frac{I r^2 \pi}{R_1^2 \pi} = \frac{I r^2}{R_1^2}.$$

A két eredmény egyenlőségéből:

$$|H| = \frac{I r}{2\pi R_1^2}, \quad \text{ha } r < R_1.$$

A vezető belsejében tehát a tengelytől távolodva $|H|$ lineárisan növekszik, a vezetón kívül, mint azt VII.1.11. feladatában láttuk, $\frac{1}{r}$ -rel arányosan csökken.

9. Határozza meg a

$$\mathbf{B}: \mathbf{r} \mapsto x\mathbf{i} \quad \mathbf{r} \in R^3$$

vektortér vektorértékű felületi integrálját a zx síkban fekvő

$$(x-1)^2 + z^2 \leq 1$$

körlapra!

$$\int_F \mathbf{B} \times d\mathbf{A} \text{ értékét kell meghatároznunk.}$$

Mivel minden $\mathbf{r} \in R^3$ pontban $\mathbf{B}(\mathbf{r})$ $\mathbf{i}$ -vel párhuzamos, az F (sík) felület pedig $\mathbf{i}$ -re merőleges, így:

$$|\mathbf{B} \times d\mathbf{A}| = |\mathbf{B}| dA = dA.$$

Ebből következően a felületi integrál abszolút értékének kiszámítása a

$$\iint_T x dx dz$$

értékének meghatározásával egyenértékű, ahol

$$T = \{(x, y) \mid (x-1)^2 + z^2 \leq 1\}.$$

Az integrál értékének meghatározásához célszerű a következő transzformációt elvégezni:

$$\begin{aligned} x-1 &= t \cos \varphi, \\ z &= t \sin \varphi. \end{aligned}$$

Ekkor

$$T = \{(t, \varphi) \mid 0 \leq t \leq 1, \quad 0 \leq \varphi \leq 2\pi\},$$

így

$$\iint_T x dx dy = \int_0^1 \int_0^{2\pi} (1+t \cos \varphi) t d\varphi dt = 2\pi \int_0^1 t dt = \pi.$$

Így, mivel $\mathbf{B} \times d\mathbf{A}$ iránya $(-\mathbf{j})$ -vel egyezik meg, tehát:

$$\int_F \mathbf{B} \times d\mathbf{A} = -\mathbf{j}\pi.$$

Megjegyzés: Ha a felületet határoló görbében egységnyi erősségű áram folyik, a $\mathbf{B}$ indukciójú mágneses tér $\int_F \mathbf{B} \times d\mathbf{A}$ forgatónyomatékokat gyakorol rá.

10. Határozza meg a

$$\mathbf{v}: \mathbf{r} \mapsto xy\mathbf{i} + xz\mathbf{j} + yz\mathbf{k}, \quad \mathbf{r} \in R^3$$

vektortér

$$F = \left\{ \mathbf{r} \mid \mathbf{r} = u \cos \varphi \mathbf{i} + u \sin \varphi \mathbf{j} + 2\mathbf{k}, \quad u \in [0; 1], \varphi \in \left[0, \frac{\pi}{2}\right] \right\}$$

felületre vett vektorértékű felületi integrálját!

A felület a $z=2$ síkban fekvő negyedkör, amelynek normálvektora párhuzamos $\mathbf{k}$ -val, így az integrálás eredménye $\mathbf{k}$ -ra merőleges vektor lesz.

Mivel a kifejtési tétel szerint:

$$\mathbf{a} \times (\mathbf{b} \times \mathbf{c}) = (\mathbf{a} \cdot \mathbf{c})\mathbf{b} - (\mathbf{a} \cdot \mathbf{b})\mathbf{c},$$

tehát az integrandus:

$$\mathbf{v} \times (\mathbf{r}'_u \times \mathbf{r}'_\varphi) = (\nabla \mathbf{r}'_\varphi) \mathbf{r}'_u - (\nabla \mathbf{r}'_u) \mathbf{r}'_\varphi.$$

Elvégezve a helyettesítést, s meghatározva a parciálisokat kapjuk, hogy

$$\mathbf{v}(\mathbf{r}(u, \varphi)) = u^2 \sin \varphi \cos \varphi \mathbf{i} + 2u \cos \varphi \mathbf{j} + 2u \sin \varphi \mathbf{k},$$

$$\mathbf{r}'_u = \cos \varphi \mathbf{i} + \sin \varphi \mathbf{j},$$

$$\mathbf{r}'_\varphi = -u \sin \varphi \mathbf{i} + u \cos \varphi \mathbf{j}.$$

Ha ezeket az értékeket az integrandusba helyettesítjük — a részletszámítások mellőzésével — a következő adódik:

$$\int_F \mathbf{v} d\mathbf{A} = \int_0^1 \int_0^{\frac{\pi}{2}} (2u^2 \cos \varphi \mathbf{i} - u^3 \cos \varphi \sin \varphi \mathbf{j}) d\varphi du = \frac{2}{3} \mathbf{i} - \frac{1}{8} \mathbf{j},$$

amely vektor valóban merőleges a $\mathbf{k}$ vektorra.

VIII. INTEGRÁLTÉTELEK

1. Gauss—Osztogradszkij-tétel

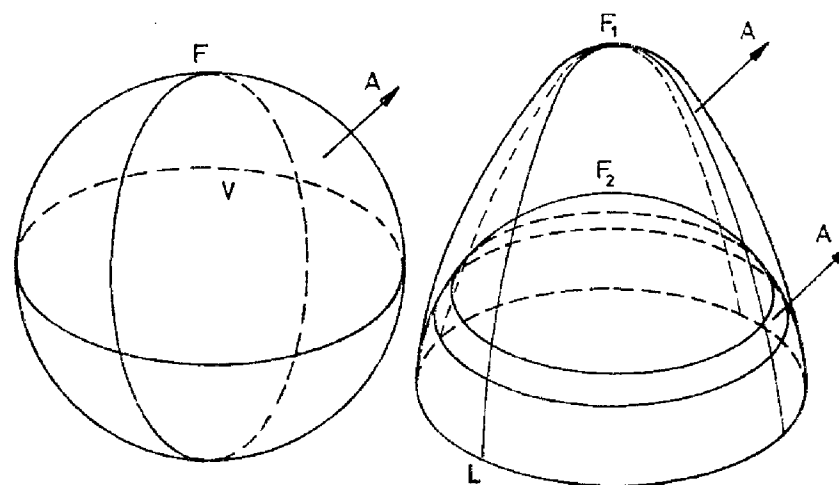
A VII.2. szakaszban említettük a vektortér $\mathbf{r}_0$ pontbeli divergenciája és az $\mathbf{r}_0$ -t körülvevő zárt felületre vett felületi integrálja közötti kapcsolatot.

Ennek alapján várható, hogy a vektortér divergenciájának térfogati integrálja és a vektortér felületi integrálja között valamilyen összefüggés áll fenn.

Ezt mondja ki a Gauss—Osztogradszkij-tétel (77. ábra).

Legyen F zárt, véges sok, egymáshoz élekben csatlakozó folytonosan differenciálható felületdarabból álló felület, kifelé irányított normálvektorral; az F által határolt V térrész mérhető térfogatú, s legyen a $\mathbf{v}$ vektortér e térrészben és a felületen folytonosan differenciálható, ekkor:

$$\oint_F \mathbf{v} d\mathbf{A} = \int_V \operatorname{div} \mathbf{v} dV.$$

77. ábra

A tétel fizikai tartalma — elektromos térben szemléltetve —: Legyen a vektortér $\mathbf{E}$ térben a térerősség vektora.

A bal oldalon szereplő integrál az $\mathbf{E}$ tér fluxusát (az F felületen áthaladó erővonal számot) adja meg.

A jobb oldal a forrássűrűség (az $\mathbf{E}$ tér forrásai a töltések) térfogati integrálja. Nyilvánvaló, hogy ha a zárt F felületen több erővonal lép ki, mint be, akkor a felület belsejében pozitív forrásnak kell lennie; másrészt, ha a V térrész forrásmentes, akkor a belépő és kilépő erővonalak száma azonos kell hogy legyen, tehát a bal oldal zérus.

Hasonló értelmezés adható áramlási terek esetén ($\mathbf{v}$ ekkor az áramló közeg sebességeloszlása).

Speciálisan, ha a $\mathbf{v}$ vektortér forrásmentes egy V térrészben, azaz

$$\operatorname{div} \mathbf{v}(\mathbf{r}) = 0 \quad \mathbf{r} \in V,$$

és F , valamint az általa bezárt térrész V részhalmaza, ekkor, ha F -re teljesülnek a tétel kikötései:

$$\oint_F \mathbf{v} \, d\mathbf{A} = 0,$$

tehát forrásmentes vektortér esetén a vektortér zárt felületre vett felületi integrálja zérus.

Ezt a tényt másképpen is megfogalmazhatjuk: az előző térrészben haladó sima, zárt görbére illesztett F_1 (nyílt) felületre vett felületi integrál értéke nem függ a felület alakjától, azaz L görbére illeszkedő különböző, de azonos irányítású felületek esetén azonos érték adódik.

Ha van olyan kétszer folytonosan differenciálható $\mathbf{W}$ vektortér, amelyre

$$\mathbf{v} = \operatorname{rot} \mathbf{W} \quad \mathbf{r} \in V,$$

akkor az előző zárt F felületre:

$$\oint_F \mathbf{v} \, d\mathbf{A} = 0,$$

hiszen

$$\operatorname{div} \mathbf{v} = \operatorname{div} \operatorname{rot} \mathbf{W} = 0, \quad \mathbf{r} \in V.$$

(Igazolható az állítás megfordítása is, tehát $\mathbf{v}$ akkor és csak akkor forrásmentes, ha $\mathbf{v} = \operatorname{rot} \mathbf{W}$.)

A $\mathbf{W}$ vektorteret a $\mathbf{v}$ tér *vektorpotenciáljának* nevezzük. A vektorpotenciál meghatározásának módszereivel nem foglalkozunk.

Gyakorló feladatok

1. Szemléltesse a Gauss-tételt a következő két esetben úgy, hogy a tételben szereplő mindkét integrált meghatározza!

a) $\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto x\mathbf{i}, \quad \mathbf{r} \in R^3,$

a V térrész az egységkocka, F a kocka felszíne.

b) $\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto \mathbf{r}, \quad \mathbf{r} \in R^3,$

$$V = \{(x, y, z) \mid x^2 + y^2 + z^2 \leq 1\},$$

F a gömb felszíne.

a) Mivel a $\mathbf{v}$ minden pontban $\mathbf{i}$ -vel egyirányú, így a felületi integrálban csak az $\mathbf{i}$ -re merőleges lapok járuléka lehet zérustól különböző. Az $x=0$ sík esetén azonban $\mathbf{v}=0$, így az erre vett felületi integrál értéke zérus; az $x=1$ sík esetén $|\mathbf{v}|=1$, így

$$\int_{F_1} \mathbf{v} \, d\mathbf{A} = \int_{F_1} |\mathbf{v}| \, dA = \int_{F_1} dA = 1.$$

Tehát $\oint_F \mathbf{v} \, d\mathbf{A} = 1.$

F .

Mivel

$$\operatorname{div} \mathbf{v} = 1 \quad \mathbf{r} \in R^3,$$

és

$$\mu(V) = 1,$$

így

$$\int_V \operatorname{div} \mathbf{v} dV = 1,$$

tehát a két oldal értéke valóban egyenlő.

b) Mivel $\mathbf{v}$ sugárirányú, azaz F minden pontjában merőleges a felületre, és a felületen $|\mathbf{v}|=1$, így

$$\oint_F \mathbf{v} d\mathbf{A} = \oint_F |\mathbf{v}| dA = \oint_F dA = 4\pi.$$

Másrészt:

$$\operatorname{div} \mathbf{v} = 3, \quad \mathbf{r} \in V,$$

így

$$\int_V \operatorname{div} \mathbf{v} dV = \int_V 3 dV = 3 \cdot \frac{4\pi}{3} = 4\pi,$$

tehát a két integrál értéke valóban egyenlő.

2. Írja fel az

$$a) \oint_F \mathbf{D} d\mathbf{A} = \int_V \rho dV$$

(elektrosztatika Gauss-tétele: VII.2.8.)

$$b) \oint_F \mathbf{B} d\mathbf{A} = 0$$

($\mathbf{B}$ a mágneses indukció vektora).

Maxwell-egyenletek differenciális alakját! (F a V térrészt határoló zárt felület.)

a) Feltéve, hogy teljesülnek a Gauss-tétel feltételei, alakítsuk át a bal oldalt:

$$\oint_F \mathbf{D} d\mathbf{A} = \int_V \operatorname{div} \mathbf{D} dV.$$

Az egyenlet ekkor

$$\int_V \operatorname{div} \mathbf{D} dV - \int_V \rho dV = 0$$

alakban írható; az integrál tulajdonságait felhasználva:

$$\int_V (\operatorname{div} \mathbf{D} - \rho) dV = 0.$$

A térfogati integrál értéke csak akkor lehet térrésztől függetlenül zérus, ha maga az integrandus is zérus, azaz:

$$\operatorname{div} \mathbf{D} = \rho.$$

(ρ a töltéssűrűség, tehát a divergencia valóban a forrassűrűséget jelenti)

b) Láttuk e rész bevezetőjében, hogy a zárt felületre vett felületi integrál zérus voltából nem következik az, hogy az integrandus is zérus.

A bal oldalt a Gauss-tétel alapján átalakítva:

$$\oint_F \mathbf{B} d\mathbf{A} = \int_V \operatorname{div} \mathbf{B} dV = 0.$$

Ebből már következik az, hogy az integrandus zérus, azaz:

$$\operatorname{div} \mathbf{B} = 0,$$

tehát a $\mathbf{B}$ tér forrásmentes vektortér, azaz $\mathbf{B}$ egy másik vektortér rotációjává egyenlő.

(Azt, hogy $\mathbf{B}$ forrásmentes, úgy is mondhatjuk, hogy nincs mágneses monopólus.)

3. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto x^2 y \mathbf{i} - xy^2 \mathbf{j} \quad \mathbf{r} \in R^3$$

vektortérnek az

$$F_1 = \{\mathbf{r} \mid x^2 + y^2 + z^2 = 16 \quad z \geq 0\}$$

félgömb felületére vett felületi integrálját!

Zárjuk le a felületet az

$$F_2 = \{ \mathbf{r} \mid x^2 + y^2 \leq 16, z = 0 \}$$

körlappal, s alkalmazzuk az így nyert zárt felületre a Gauss-tételt ($F = F_1 \cup F_2$)!

$$\oint_F \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A} = \int_V \operatorname{div} \mathbf{v} \, dV.$$

Mivel

$$\operatorname{div} \mathbf{v} = 0,$$

így a jobb oldalon szereplő integrál zérus, a másik oldal pedig:

$$\oint_F \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A} = \int_{F_1} \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A} + \int_{F_2} \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A}.$$

A körlapon $\mathbf{v} = 0$, mivel itt $z = 0$, tehát az F_2 felületre vett felületi integrál zérus, így

$$\int_{F_1} \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A} = 0.$$

4. Határozza meg a

$$\mathbf{v} : \mathbf{r} \mapsto x^4 y^3 z^2 \mathbf{i} + x z^4 \mathbf{j} + x^3 y^{10} \mathbf{k} \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

vektortérnek az egységkocka felszínére vett felületi integrálját (kifelé irányított felületi normális mellett)!

Alkalmazzuk a Gauss-tételt:

$$\oint_F \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A} = \int_V \operatorname{div} \mathbf{v} \, dV.$$

A vektortér divergenciája:

$$\operatorname{div} \mathbf{v} = 4x^3 y^3 z^2,$$

a V térrész

$$V = \{ (x, y, z) \mid (x, y, z) \in [0; 1]^3 \},$$

tehát

$$\begin{aligned} \oint_F \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A} &= \int_0^1 \int_0^1 \int_0^1 4x^3 y^3 z^2 \, dx \, dy \, dz = \int_0^1 \int_0^1 y^3 z^2 \, dy \, dz = \\ &= \frac{1}{4} \int_0^1 z^2 \, dz = \frac{1}{12}. \end{aligned}$$

5. Határozza meg az

$$\mathbf{E} : \mathbf{r} \mapsto \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^3}, \quad D_E = \{ \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3 \mid \mathbf{r} \neq 0 \}$$

vektortér felületi integrálját az

- a) $K(2; 3; 5)$ középpontú egységsugarú gömb felületére,
- b) az origó középpontú egységsugarú gömb felületére,
- c) a

$$V = \{ (x, y, z) \mid 1 \leq x^2 + y^2 + z^2 \leq 4 \}$$

térrész határfelületére! (A felületi normális irányítsuk a térrészből kifelé.)

a) IV.4-ben láttuk, hogy a vektortér az origó kivételével forrásmentes, azaz $\operatorname{div} \mathbf{E} = 0$, ha $\mathbf{r} \neq 0$.

Mivel az origó a gömbfelületen kívül helyezkedik el, így:

$$\oint_{F_a} \mathbf{E} \cdot d\mathbf{A} = \int_{V_a} \operatorname{div} \mathbf{E} \, dV = 0.$$

b) Mivel az origóban $\operatorname{div} \mathbf{E} \neq 0$, és itt a vektortérnek szingularitása van, így ez esetben az integrál értéke zérustól különböző.

A felület pontjaiban $\mathbf{E}$ a felületre merőleges, és itt $|\mathbf{E}| = 1$, így

$$\oint_{F_b} \mathbf{E} \cdot d\mathbf{A} = \oint_{F_b} |\mathbf{E}| \, dA = \oint_{F_b} dA = 4\pi.$$

c) Mivel a vektortér az origó kivételével forrásmentes, így a V térrészbe belépő, ill. onnan kilépő erővonalak száma azonos, így

$$\oint_{F_c} \mathbf{E} d\mathbf{A} = 0.$$

Megjegyzés: Tetszőleges origót tartalmazó, mérhető V térrészt lezáró felület esetén (ha erre teljesülnek a Gauss-tétel kikötései):

$$\oint_F \mathbf{E} d\mathbf{A} = 4\pi.$$

6. Határozza meg az előző feladatbeli vektortér

$$\mathbf{F}_1 = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}, \quad (x, y, z) \in [-1; 1]^3\}$$

felületére vett felületi integrálját!

Az előző feladat szerint a vektortér

$$\mathbf{V} = \{(x, y, z) \mid (x, y, z) \in [-1; 1]^3\}$$

térrésze határfelületére (F) vonatkozó felületi integrálja:

$$\oint_F \mathbf{E} d\mathbf{A} = 4\pi.$$

A tér szimmetriájából következően a kocka lapjain az $\mathbf{E}$ tér felületi integráljának értéke azonos, így:

$$\int_{F_1} \mathbf{E} d\mathbf{A} = \frac{1}{6} \cdot 4\pi = \frac{2\pi}{3}.$$

7. Határozza meg az

$$\mathbf{E} : \mathbf{r} \mapsto x^2yz^2\mathbf{i} + xy^3z^4\mathbf{j} + z^3x\mathbf{k}, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

vektortér rotációjának integrálját az

$$F = \{\mathbf{r} \mid x^2 + y^2 + z^2 = 1, \quad z \geq 0\}$$

felületre! (A felületi normális a z tengely pozitív irányába mutatson.)

Mivel $\operatorname{div} \operatorname{rot} \mathbf{E} = 0$, így a vektortér zárt felületre vett felületi integrálja zérus; azaz bármely, az F felület határgörbéjére illeszkedő, azonos irányítású felület esetén, azonos érték adódik a felületi integrálra.

Legyen

$$F_1 = \{\mathbf{r} \mid x^2 + y^2 \leq 1, z = 0\}.$$

Az előzők szerint:

$$\int_F \operatorname{rot} \mathbf{E} d\mathbf{A} = \int_{F_1} \operatorname{rot} \mathbf{E} d\mathbf{A}.$$

az $\mathbf{E}$ vektortér rotációja:

$$\begin{aligned} \operatorname{rot} \mathbf{E} &= \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ x^2yz^2 & xy^3z^4 & z^3x \end{vmatrix} = \\ &= \mathbf{i}(-4xy^3z^3) - \mathbf{j}(z^3 - 2x^2yz) + \mathbf{k}(y^3z^4 - x^2z^2). \end{aligned}$$

Mivel F_1 pontjaiban $z=0$, így itt

$$\operatorname{rot} \mathbf{E} = \mathbf{0},$$

tehát:

$$\int_F \operatorname{rot} \mathbf{E} d\mathbf{A} = \int_{F_1} \operatorname{rot} \mathbf{E} d\mathbf{A} = 0.$$

8. Igazolja, hogy ha a V térrész és az azt határoló F zárt felület eleget tesz a Gauss-tételben említett kikötéseknek, és a $\mathbf{B}$ vektortér folytonosan differenciálható, akkor:

$$\int_V \operatorname{rot} \mathbf{B} dV = - \oint_F \mathbf{B} \times d\mathbf{A}!$$

Mivel a $\mathbf{B}$ vektortér folytonosan differenciálható, így tetszőleges, rögzített a vektor esetén a

$$\mathbf{v} = \mathbf{a} \times \mathbf{B}$$

vektortér is folytonosan differenciálható, azaz $\mathbf{v}$ -re teljesül a Gauss-tétel:

$$\oint_F \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A} = \int_V \operatorname{div} \mathbf{v} \, dV.$$

Mivel

$$\operatorname{div} (\mathbf{a} \times \mathbf{B}) = -\mathbf{a} \operatorname{rot} \mathbf{B},$$

— amit az Olvasó a ∇ operátor alkalmazásával könnyen igazolhat —, így

$$-\int_V \mathbf{a} \operatorname{rot} \mathbf{B} \, dV = \oint_F (\mathbf{a} \times \mathbf{B}) \cdot d\mathbf{A}.$$

A jobb oldalon egy vegyszorzat áll, amelynél a vektoriális és skaláris szorzás sorrendje felcserélhető:

$$\oint_F (\mathbf{a} \times \mathbf{B}) \cdot d\mathbf{A} = \oint_F \mathbf{a} \cdot (\mathbf{B} \times d\mathbf{A}).$$

Mivel az $\mathbf{a}$ vektor állandó, így az integráljel elé kiemelhető:

$$-\mathbf{a} \int_V \operatorname{rot} \mathbf{B} \, dV = \mathbf{a} \oint_F \mathbf{B} \times d\mathbf{A};$$

ez az összefüggés azonban tetszőleges $\mathbf{a}$ vektor esetén csak úgy teljesülhet, ha az igazolandó állítás teljesül.

Megjegyzés: Ha a V térrészben a $\mathbf{B}$ vektortér örvénymentes, akkor

$$\oint_F \mathbf{B} \times d\mathbf{A}$$

értéke csak a felület határvonalától és a felület irányításától függ.

9. Határozza meg az a , b , c paraméterek értékeit úgy, hogy a

$$\mathbf{v}: \mathbf{r} \mapsto (xz + ay^c + bz^2)\mathbf{i} + (xy + az^c + bx^2)\mathbf{j} + (yz + ax^c + by^2)\mathbf{k}, \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

vektortér vektor értékű felületi integráljának értéke tetszőleges zárt felület esetén zérus legyen!

Az előző feladat szerint ez akkor teljesül, ha a $\mathbf{v}$ vektortér rotációja egy egyszerűen összefüggő V térrészben zérus, azaz itt $\mathbf{v}$ örvénymentes.

$$\operatorname{rot} \mathbf{v} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ xz + ay^c + bz^2 & xy + az^c + bx^2 & yz + ax^c + by^2 \end{vmatrix} =$$

$$= \mathbf{i}(z + 2by - acz^{c-1}) - \mathbf{j}(acz^{c-1} - x - 2bz) + \mathbf{k}(y + 2bx - acy^{c-1}).$$

Ha $b=0$, $c=2$, $a=\frac{1}{2}$, akkor

$$\operatorname{rot} \mathbf{v} = \mathbf{0} \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3,$$

s így az előző feladat szerint

$$\oint_F \mathbf{v} \times d\mathbf{A} = \mathbf{0}.$$

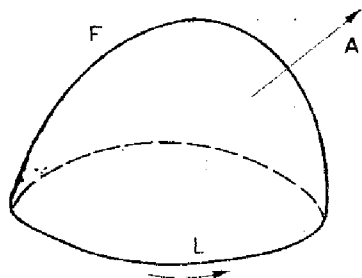
2. Stokes-tétel

A vonalintegrál definiálása során utaltunk a vektortér $\mathbf{r}_0$ pontbeli rotációjának és a vektortér $\mathbf{r}_0$ -t körülvevő zárt görbére vett vonalintegráljának kapcsolatára. Ennek alapján várható, hogy a rotáció felületi integrálja és (skalárértékű) vonalintegrálja között valamilyen összefüggés áll fenn.

Ezt mondja ki a *Stokes-tétel* (78. ábra).

Legyen F véges sok, egymáshoz élekben csatlakozó, folytonosan differenciálható felületdarabból álló irányítható felület, L a felületet határoló, szakaszonként „sima” (folytonosan deriválható) zárt görbe, amelyet úgy irányítunk, hogy körüljárása a felület normálisa irányából pozitív legyen. Ha a $\mathbf{v}$ vektortér folytonosan differenciálható a felületen s annak határán, akkor:

$$\oint_L \mathbf{v} \cdot d\mathbf{r} = \int_F \operatorname{rot} \mathbf{v} \cdot d\mathbf{A}.$$

78. ábra

A tételből következik, hogy ha egy egyszeresen összefüggő V térrészben a vektortér örvénymentes (azaz $\text{rot } \mathbf{v} = \mathbf{0}$ V minden pontjában), akkor minden V -ben haladó zárt görbe esetén zérus a vonalintegrál értéke, azaz a tér potenciálos, tehát a vonalintegrál értéke két adott pont között független az integrálási úttól.

Igazolható, hogy ez akkor és csak akkor teljesül, ha van olyan

$$u: \mathbf{r} \mapsto u(\mathbf{r}) \quad \mathbf{r} \in V$$

skalártér, amelyre:

$$\mathbf{v} = \text{grad } u.$$

A potenciálfüggvény meghatározására a például VII.1.7.-ben látott módszer használható.

Megemlítjük még, hogy ha a $\mathbf{v}$ vektortér divergenciája az egyszeresen összefüggő V tartományban zérus, akkor (VIII.1. szerint):

$$\mathbf{v} = \text{rot } \mathbf{w},$$

azaz

$$\int_F \mathbf{v} d\mathbf{A} = \int_F \text{rot } \mathbf{w} d\mathbf{A} = \oint_L \mathbf{w} d\mathbf{r},$$

vagyis $\mathbf{v}$ felületi integrálja vektorpotenciáljának vonalintegráljával egyenlő.

Gyakorló feladatok

1. Szemléltesse a Stokes-tételt a tételben szereplő mindkét integrál meghatározásával:

$$a) \quad \mathbf{v}: \mathbf{r} \mapsto \mathbf{k} \times \mathbf{r} \quad \mathbf{r} \in R^3,$$

a felület a $z=0$ síkban fekvő, origó középpontú egységsugarú körlap, a görbe ennek határa;

$$b) \quad \mathbf{v}: \mathbf{r} \mapsto y\mathbf{i} + x\mathbf{j} + z\mathbf{k} \quad \mathbf{r} \in R^3,$$

F és L az előző!

a) Láttuk (IV.4. 3.), hogy

$$\text{rot } (\mathbf{k} \times \mathbf{r}) = 2\mathbf{k},$$

így a körlap pontjaiban $\text{rot } \mathbf{v}$ a felületre merőleges, azaz:

$$\int_F \text{rot } \mathbf{v} d\mathbf{A} = \int_F |\text{rot } \mathbf{v}| dA = 2 \int_F dA = 2\pi,$$

mivel a felületelemek összege a körlap területével egyenlő. Mivel a felület normális $\mathbf{k}$ -val egyező irányú, így az egységkört pozitív körüljárással kell befutnunk.

A másik integrál tehát, mivel a $\mathbf{k} \times \mathbf{r}$ vektor $\mathbf{k}$ -ra és $\mathbf{r}$ -re is merőleges, így iránya a körvonal érintőjével azonos, így (a körvonalon $|\mathbf{v}|=1$)

$$\oint_L \mathbf{v} d\mathbf{r} = \oint_L |\mathbf{v}| dr = \oint_L dr = 2\pi,$$

hiszen ez az integrál a kör kerületével egyezik meg. A két integrál értéke tehát valóban egyenlő.

Megjegyzés: E vektortér esetén $\text{rot } \mathbf{v}$ zérustól különböző, tehát a tér nem potenciálos, de bármely $\mathbf{k}$ -ra merőleges síkban levő zárt görbe esetén zérus a vonalintegrál értéke.

b) E vektortér esetén

$$\text{rot } \mathbf{v} = \mathbf{0},$$

tehát ennek felületi integrálja is zérus. A határoló körvonal:

$$\mathbf{r} = \{\mathbf{r} \mid \mathbf{r} = \cos t \mathbf{i} + \sin t \mathbf{j}, \quad t \in [0; 2\pi]\},$$

azaz:

$$\begin{aligned} \oint_L \mathbf{v} d\mathbf{r} &= \int_0^{2\pi} \mathbf{v}(\mathbf{r}(t)) \dot{\mathbf{r}}(t) dt = \\ &= \int_0^{2\pi} (\sin t \mathbf{i} + \cos t \mathbf{j}) (-\sin t \mathbf{i} + \cos t \mathbf{j}) dt = \\ &= \int_0^{2\pi} \cos 2t dt = 0, \end{aligned}$$

a két integrál értéke tehát valóban egyenlő. E vektortér potenciális, így bármely zárt görbe esetén a vonalintegrál értéke zérus.

2. Írja fel az

$$a) \oint_L \mathbf{H} d\mathbf{r} = \int_F \left(\mathbf{j} + \frac{\partial \mathbf{D}}{\partial t} \right) d\mathbf{A},$$

(gerjesztési törvény általánosítása).

$$b) \oint_L \mathbf{E} d\mathbf{r} = - \int_F \frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t} d\mathbf{A}$$

(Faraday-féle indukciótörvény) Maxwell-egyenletek differenciális alakját!

a) Feltéve, hogy teljesülnek a Stokes-tétel feltételei, alakítsuk át a bal oldalt:

$$\oint_L \mathbf{H} d\mathbf{r} = \int_F \text{rot } \mathbf{E} d\mathbf{A} = \int_F \left(\mathbf{j} + \frac{\partial \mathbf{D}}{\partial t} \right) d\mathbf{A},$$

rendezve:

$$\int_F \left(\text{rot } \mathbf{E} - \mathbf{j} - \frac{\partial \mathbf{D}}{\partial t} \right) d\mathbf{A} = 0.$$

Tetszőleges felületre integrálva, az integrál értéke csak úgy lehet zérussal egyenlő, ha maga az integrandus zérus, azaz

$$\text{rot } \mathbf{E} = \mathbf{j} + \frac{\partial \mathbf{D}}{\partial t}.$$

b) Az előzőhöz hasonlóan a bal oldalt alakítjuk át:

$$\oint_L \mathbf{E} d\mathbf{r} = \int_F \text{rot } \mathbf{E} d\mathbf{A} = - \int_F \frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t} d\mathbf{A},$$

amely tetszőleges felület esetén csak úgy teljesülhet, ha

$$\text{rot } \mathbf{E} = - \frac{\partial \mathbf{B}}{\partial t}.$$

Megjegyzés:

a) A feladatban szereplő függvények

$$\mathbf{E} : (\mathbf{r}, t) \mapsto \mathbf{E}(\mathbf{r}, t) \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3, t \in \mathbb{R}^+$$

jellegűek; az eddig szereplő vektor—vektor függvényeknél általánosabb függvények.

b) A második egyenlet eredményét a következőképp értelmezhetjük: az $\mathbf{E}$ vektortér akkor rotációmentes, ha nincs kölcsönhatásban egy időben változó $\mathbf{B}$ térrel. Tehát annak a feltétele, hogy zárt görbe esetén a munkavégzés zérustól különböző legyen az, hogy közben a tér valahonnan „energiautánpótlást” kapjon.

c) Homogén, izotrop közegben:

$$\mathbf{B} = \mu \mathbf{H}; \quad \mathbf{D} = \varepsilon \mathbf{E}.$$

Tegyük fel továbbá, hogy $\mathbf{j}$ és ρ zérus e térrészben. Tehát

$$\text{rot } \mathbf{H} = \varepsilon \frac{\partial \mathbf{E}}{\partial t},$$

$$\text{rot } \mathbf{E} = -\mu \frac{\partial \mathbf{H}}{\partial t}.$$

Vegyük a második egyenlet rotációját!

Feltéve, hogy a szereplő függvények kétszer folytonosan differenciálhatók — azaz a vegyes parciálisok egyenlők — a rotációképzés, és az idő szerinti deriválás sorrendje felcserélhető:

$$\text{rot rot } \mathbf{E} = -\mu \frac{\partial}{\partial t} \text{rot } \mathbf{H}.$$

A bal oldalt IV.4. szerint átalakítva:

$$\text{rot rot } \mathbf{E} = \text{grad div } \mathbf{E} - \Delta \mathbf{E} = -\Delta \mathbf{E},$$

hiszen VIII.1.2. szerint $\rho = 0$ esetén $\text{div } \mathbf{E}$ is zérus.

A másik oldalon $\text{rot } \mathbf{H}$ helyett $\varepsilon \frac{\partial \mathbf{E}}{\partial t}$ -t helyettesítve (az első egyenlet alapján) kapjuk, hogy:

$$\Delta \mathbf{E} = \varepsilon \mu \frac{\partial^2 \mathbf{E}}{\partial t^2}.$$

Ez az összefüggés, a III.1. 18-ban látott hullámegyenlet vezetett arra az elméleti felismerésre, hogy létezniük kell elektromágneses hullámoknak. Ezután igazolták kísérletileg is létezésüket, majd sor került igen sokrétű alkalmazásukra is.

3. Potenciálos-e az

$$\mathbf{E} : \mathbf{r} \mapsto \frac{\mathbf{r}}{4\pi\varepsilon|\mathbf{r}|^3}, \quad D_{\mathbf{E}} = \{\mathbf{r} \in R^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\} \quad (\varepsilon > 0 \text{ állandó})$$

vektortér? Ha igen, határozza meg a potenciálfüggvényt!

IV.3. tárgyalása során láttuk, hogy

$$\text{grad } \frac{1}{|\mathbf{r}|} = -\frac{1}{|\mathbf{r}|^2} \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|} = -\frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^3} \quad \{\mathbf{r} \in R^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\},$$

tehát az $\mathbf{E}$ vektortér az

$$u : \mathbf{r} \mapsto \frac{-1}{4\pi\varepsilon|\mathbf{r}|} + c \quad D_u = \{\mathbf{r} \in R^3 \mid \mathbf{r} \neq \mathbf{0}\}$$

skalártér gradiense, így a vektortér potenciálos, s potenciálfüggvénye(i) az u skalár—vektor függvény(ek).

Megjegyzés: A gyakorlatban a potenciálfüggvény értelmezése az

$$\mathbf{E} = -\text{grad } u$$

összefüggés alapján történik, meghatározásához általában a „végtelen távoli” pontban választják zérusnak u értékét. Ennek alapján

$$u(R_0) = \frac{1}{4\pi\varepsilon R_0}.$$

VII.2-ben láttuk, hogy az $\mathbf{E}$ tér az origóban levő egységnyi ponttöltés, vagy az R_0 sugarú egységnyi töltésű fémgömb tere ($|\mathbf{r}| \geq R_0$).

Egységnyi töltés hatására tehát a gömb $u(R_0)$ feszültségre töltődik, így a gömb kapacitása:

$$C = \frac{Q}{U} = 4\pi\varepsilon R_0,$$

tehát a sugarával egyenesen arányos.

4. Potenciálos-e az

$$\mathbf{E} : \mathbf{r} \mapsto (4x^3y + z^2)\mathbf{j} + (x^4 + 3y^2z)\mathbf{j} + (1 + y^3 + 2zx)\mathbf{k} \quad \mathbf{r} \in R^3$$

vektortér? Határozza meg a potenciálfüggvényt!

Az $\mathbf{E}$ vektortér akkor és csak akkor potenciálos, ha a tér örvénymentes, azaz

$$\text{rot } \mathbf{E} = \mathbf{0} \quad \mathbf{r} \in R^3.$$

Mivel

$$\text{rot } \mathbf{E} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ 4x^3y + z^2 & x^4 + 3y^2z & 1 + y^3 + 2zx \end{vmatrix} = \mathbf{0}$$

így a vektortér potenciálos, tehát van olyan u skalártér, amelynek gradienseként állítható elő $\mathbf{E}$.

Azaz u -ra teljesülnie kell a

$$\frac{\partial u}{\partial x} = 4x^3y + z^2, \quad (1)$$

$$\frac{\partial u}{\partial y} = x^4 + 3y^2z, \quad (2)$$

$$\frac{\partial u}{\partial z} = y^3 + 2zx + 1 \quad (3)$$

parciális differenciálegyenlet-rendszernek.

(1)-ből:

$$u = x^4y + z^2x + k(y, z),$$

ezt (2)-be helyettesítve:

$$u'_y = x^4 + k'_y = x^4 + 3y^2z,$$

ahonnan

$$k(y, z) = zy^3 + k_1(z).$$

Ezt (3)-ba helyettesítve:

$$u'_z = 2zx + y^3 + k'_1 = 1 + y^3 + 2zx,$$

tehát

$$k_1(z) = z + c,$$

azaz

$$u = x^4y + z^2x + zy^3 + z + c.$$

Az Olvasó könnyen ellenőrizheti, hogy E valóban e skalártér gradiense.

A potenciálfüggvényt a VII.1-ben látott módszerrel is meghatározhatjuk.

Haladjunk az origóból a 72. ábrán látható töröttvonal mentén a $P(x, y, z)$ pontba, s határozzuk meg a vonalintegrál értékét!

Az első szakaszon az x tengely irányában mozgunk, azaz:

$$L_1 = \{r \mid r = ti \quad t \in [0; x]\}.$$

Mivel itt $y = z = 0$, így a görbén a vonalintegrál értéke zérus.

A második szakasz:

$$L_2 = \{r \mid r = xi + tj \quad t \in [0; y]\}.$$

E szakaszon $z = 0$, így

$$\int_{L_2} E dr = \int_0^y x^4 dt = x^4y.$$

A harmadik szakasz:

$$L_3 = \{r \mid r = xi + yj + tk \quad t \in [0; z]\},$$

ezen

$$\int_{L_3} E dr = \int_0^z (1 + y^3 + 2tx) dt = z + zy^3 + z^2x.$$

Ebből következően:

$$u = \int_L E dr = yx^4 + z^2x + zy^3 + z,$$

ami az előzővel megegyező.

Megjegyzés: A töröttvonal kezdőpontját, s magát a töröttvonalat úgy kell megválasztani, hogy tartalmazza a függvény értelmezési tartománya. Az előző feladatnál például a kezdőpont nem lehet az origó.

5. Potenciálos-e az

$$E: r \mapsto (3x^2y + 2x)i + (x^3 + 3y^2)j \quad r \in R^3$$

vektortér? Határozza meg a potenciálfüggvényt!

Ahhoz, hogy az E tér potenciálos legyen, teljesülnie kell a

$$\text{rot } E = 0$$

egyenlőségnek. Itt

$$\text{rot } E = \begin{vmatrix} i & j & k \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ 3x^2y + 2x & x^3 + 3y^2 & 0 \end{vmatrix} = 0,$$

tehát a tér potenciálos.

Az előző feladat szerint az u potenciálfüggvényre teljesülnie kell az

$$u'_x = 3x^2y + 2x,$$

$$u'_y = x^3 + 3y^2,$$

$$u'_z = 0$$

egyenleteknek.

Az elsőből:

$$u = x^3y + x^2 + k(y, z),$$

amit a másodikba helyettesítve:

$$u'_y = x^3 + k'_y = x^3 + 3y^2.$$

Mivel k nem függ z -től, hiszen a z szerinti derivált zérus, így

$$k(y, z) = y^3 + c,$$

tehát

$$u = x^3y + x^2 + y^3 + c.$$

Megjegyzés: E feladat megoldása egzakt differenciálegyenlet megoldásának keresésével egyenértékű.

6. Határozza meg az

$$\mathbf{E} : \mathbf{r} \mapsto (x+z)\mathbf{i} + (x+y)\mathbf{j} + (y+z)\mathbf{k} \quad \mathbf{r} \in \mathbb{R}^3$$

vektortér

$$L = \left\{ \mathbf{r} \mid \mathbf{r} = \cos t \mathbf{i} + \frac{1}{\sqrt{2}} \sin t \mathbf{j} - \frac{1}{\sqrt{2}} \cos t \mathbf{k} \quad 0 \leq t \leq 2\pi \right\}$$

görbére vett vonalintegrálját!

Az L zárt görbe az

$$y = -z$$

sík és az

$$x^2 + y^2 + z^2 = 1$$

gömb metszészvonala, egy egységsugarú kör.

A Stokes-tétel szerint:

$$\oint_L \mathbf{E} d\mathbf{r} = \int_F \operatorname{rot} \mathbf{E} d\mathbf{A},$$

ahol F legyen az L görbe által határolt körlap. A vektortér rotációja:

$$\operatorname{rot} \mathbf{E} = \mathbf{i} + \mathbf{j} + \mathbf{k}.$$

Jelölje α a $\operatorname{rot} \mathbf{E}$ vektornak és a sík normálvektorának szögét. (Az $\mathbf{n}(0; 1; 1)$ vektor irányából nézve az L görbe irányítása a Stokes-tételnek megfelelő);

$$\int_F \operatorname{rot} \mathbf{E} d\mathbf{A} = \int_F |\operatorname{rot} \mathbf{E}| \cos \alpha dA.$$

Mivel

$$\cos \alpha = \frac{\mathbf{n} \cdot \operatorname{rot} \mathbf{E}}{|\mathbf{n}| |\operatorname{rot} \mathbf{E}|} = \frac{2}{\sqrt{2} \cdot \sqrt{3}},$$

így:

$$\oint_L \mathbf{E} d\mathbf{r} = \int_F \operatorname{rot} \mathbf{E} d\mathbf{A} = \sqrt{2}\pi.$$

Megjegyzés: Bármely $y = -z$ síkban levő zárt görbe esetén:

$$\oint_L \mathbf{E} d\mathbf{r} = \sqrt{2} \cdot T,$$

ahol T jelöli a görbe által határolt síkrész területét.

7. Határozza meg az előző feladatbeli vektortér

$$L = \{ \mathbf{r} : \mathbf{r} = \sin t \mathbf{i} + \cos t \mathbf{j} + \cos t \mathbf{k} \quad 0 \leq t \leq 2\pi \}$$

görbére vett vonalintegrálját!

Az előző feladathoz hasonlóan itt is a Stokes-tételt alkalmazzuk.

A görbe az

$$y - z = 0$$

síkban fekvő ellipszis. E sík egy normálvektora az $\mathbf{n}(0; 1; -1)$ vektor

Mivel

$$\operatorname{rot} \mathbf{E} = 0,$$

így:

$$\oint_L \mathbf{E} \, d\mathbf{r} = \int_F \operatorname{rot} \mathbf{E} \, d\mathbf{A} = 0.$$

Megjegyzés: Bármely $\gamma = z$ síkban fekvő zárt görbe esetén zérus a vonalintegrál értéke.

A gyakorlati alkalmazások során az eddig említetteknek általánosabb potenciálkeresési feladatok megoldása is szükséges. E feladatokban a potenciálfüggvény magasabb rendű deriváltjai szerepelnek, s e függvénynek valamilyen peremfeltételeket is ki kell elégítenie.

Ilyen probléma adódik, ha a $\mathbf{D}$ vektortér potenciális. Ekkor a VIII.1.2a)-ban látott egyenletből

$$\operatorname{div} \mathbf{D} = \operatorname{div} \operatorname{grad} u = \Delta u = \varrho,$$

ahol ϱ adott skálár-vektor függvény.

A $\varrho = 0$ esetén adódó egyenlet a

$\Delta u = 0$ ún. Laplace-egyenlet;

$\Delta u = \varrho$ Poisson-egyenlet.

Ezek és a hasonló jellegű feladatok megoldásának segédeszközei a Green-tételkör tételei. Erre vonatkozik a következő feladat.

8. Igazolja, hogy ha a V térrész és az azt határoló zárt F felület eleget tesz a Gauss-tételben V -re és F -re kirótt követelményeknek, valamint a v és u skálár-vektor függvények kétszer folytonosan differenciálhatók e térrészben és a felületen, akkor:

$$\oint_F u \operatorname{grad} v \, d\mathbf{A} = \int_V (\operatorname{grad} u \operatorname{grad} v + u \Delta v) \, dV!$$

Alkalmazzuk a Gauss-tételt az

$u \operatorname{grad} v$ vektor-vektor függvényre!

(Mivel v kétszer folytonosan differenciálható, így $\operatorname{grad} v$ deriváltja folytonos tehát alkalmazható a tétel.)

E vektortér divergenciája a ∇ operátor alkalmazásával:

$$\operatorname{div} (u \operatorname{grad} v) = \nabla(u \nabla v) = \nabla u \nabla v + u \nabla^2 v = \operatorname{grad} u \operatorname{grad} v + u \Delta v.$$

Tehát a Gauss-tétel szerint:

$$\oint_F u \operatorname{grad} v \, d\mathbf{A} = \int_V \operatorname{div} (u \operatorname{grad} v) \, dV = \int_V (\operatorname{grad} u \operatorname{grad} v + u \Delta v) \, dV,$$

ami a bizonyítandó állítás. Az igazolt összefüggés a Green-tétel aszimmetrikus alakja.

Megjegyzés: Alkalmazzuk a Gauss-tételt a $v \operatorname{grad} u$ függvényre is.

Ekkor:

$$\oint_F v \operatorname{grad} u \, d\mathbf{A} = \int_V (\operatorname{grad} u \operatorname{grad} v + v \Delta u) \, dV.$$

Ezt az előzőből kivonva kapjuk a Green-tétel másik alakját:

$$\oint_F (u \operatorname{grad} v - v \operatorname{grad} u) \, d\mathbf{A} = \int_V (u \Delta v - v \Delta u) \, dV.$$

9. Szemléltesse a Green-tétel szimmetrikus alakját úgy, hogy a tételben szereplő mindkét integrált meghatározza:

$$u: \mathbf{r} \mapsto |\mathbf{r}| \quad \mathbf{r} \in R^3,$$

$$v: \mathbf{r} \mapsto \frac{1}{|\mathbf{r}|} \quad D_v = \{\mathbf{r} \in R^3 \mid \mathbf{r} \neq 0\},$$

$$V = \{\mathbf{r} \mid |\mathbf{r}| \leq R_0\}!$$

IV.3-ban láttuk, hogy

$$\operatorname{grad} |\mathbf{r}| = \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|},$$

$$\operatorname{grad} \frac{1}{|\mathbf{r}|} = -\frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^3}.$$

Ezt behelyettesítve a bal oldal:

$$\oint_F (u \operatorname{grad} v - v \operatorname{grad} u) dA = \oint_F \left(\frac{-\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^2} - \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^2} \right) dA.$$

Felhasználva, hogy a felületi normális párhuzamos az $\mathbf{r}$ vektorral, és a felületen $|\mathbf{r}| = R_0$:

$$-2 \oint_F \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^2} dA = -2 \oint_F \frac{1}{R_0} dA = -8R_0\pi.$$

A másik oldal:

$$\Delta u = \operatorname{div}(\operatorname{grad} u) = \operatorname{div} \left(\frac{1}{|\mathbf{r}|} \cdot \mathbf{r} \right) = \mathbf{r} \operatorname{grad} \frac{1}{|\mathbf{r}|} + \frac{1}{|\mathbf{r}|} \operatorname{div} \mathbf{r} = \frac{2}{|\mathbf{r}|},$$

tehát

$$v \Delta u = \frac{2}{|\mathbf{r}|^2}.$$

Ennek térfogati integrálja gömbi koordinátákra áttérve:

$$\int_V \frac{2}{|\mathbf{r}|^2} dV = \int_0^{R_0} \int_0^{2\pi} \int_0^\pi \frac{2}{r^2} r^2 \sin \vartheta d\vartheta d\varphi dr = 8R_0\pi.$$

IV.4-ben láttuk, hogy

$$\operatorname{div} \operatorname{grad} \frac{1}{|\mathbf{r}|} = 0, \quad \text{ha } \mathbf{r} \neq \mathbf{0}.$$

Másrészt VIII.1.5-ben láttuk, hogy e függvény bármilyen origó középpontú gömbre vett integrálja 4π , tehát nem szükségszerű, hogy az

$$\int_V u \Delta v dV = 0 \text{ egyenlőség teljesüljön.}$$

Bontsuk V -t két részre:

$$V_1 = \{\mathbf{r} : \varepsilon \leq |\mathbf{r}| \leq R_0\}, \\ V_2 = \{\mathbf{r} : 0 \leq |\mathbf{r}| \leq \varepsilon\};$$

V_1 -ben $u \Delta v$ zérus, így integrálja is zérus. V_2 -ben:

$$\int_{V_2} |\mathbf{r}| \cdot \Delta v dV \leq \varepsilon \int_{V_2} \Delta v dV = \varepsilon 4\pi,$$

amely érték tetszőlegesen kicsivé tehető. Így tehát

$$\int_V u \Delta v dV = 0,$$

tehát

$$\int_V (u \Delta v - v \Delta u) dV = -8R_0\pi,$$

amely a másik oldallal megegyező érték.

Megjegyzés $\int_V u \Delta v dV$ meghatározásának módszeréből látható,

hogy tetszőleges V -ben folytonos u skalár-vektor függvény esetében az integrál értéke; ha v a feladatbeli skalártér: $4\pi u(\mathbf{0})$.

A Green-tétel alkalmazásait nem ismertetjük, csak annyit említünk, hogy potenciálkeresési feladatok esetén általában v az e feladatban szereplő függvény, u az ismeretlen potenciál, amely bizonyos peremfeltételeket kell teljesítsen. Ha a tér szimmetriatulajdonságokkal rendelkezik, megfelelő transzformációval a feladatok lényegesen leegyszerűsíthetők.

Kiadja a Műszaki Könyvkiadó
Felelős kiadó: Fischer Herbert igazgató

Szedte az Alföldi Nyomda
Nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai rendelés törzsszáma: 1380.66-12-2
Készült Debrecenben, az 1985. évben

Műszaki vezető: Kőrösi Károly
Műszaki szerkesztő: Metzker Sándor
A borítót és a kötést tervezte: Sebes János
A könyv ábráit rajzolta: Wator Béla
A könyv formátuma: Fr5
Ívterjedelme: 18,25 (A5)
Ábrák száma: 78
Példányszám: 6350
Papír minősége: 80 g ofszet
Betűcsalád és -méret: New Times, 10/10 és 8/10
Azonossági szám: 61 218
A kézirat lezárva: 1983. szeptember
MŰ: 3666-i-8587